

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXX

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF ECKHARDT SÁNDOR
GYÖRKÖSY ALAJOS

1947

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

70. ÉVF.

MÁJUS

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum-körút 6—8; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, XII.,
Muskátli-utca 4.

Felolvasások az I. titkárnál, **Györkösy Alajosnál** (VIII., Szentkirályi-utca
29—31.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM

Oldal

Borszák István: Petronius és Martialis simplicitas-a	1
Die simplicitas und der römische Puritanismus	19
Moholi-Ernuszt Hanna: A humanista levél	22
The letters of the humanists	35
Turóczy-Trostler József: A „Holdvilágos éj“. Képzettörténeti tanulmány Vörösmarty mesenovellájáról	37
Clair de lune. (Étude sur les images fabuleuses)	59
Eckhardt Sándor: Montaigne képlátása	60
Les images de Montaigne	74
Tamás Lajos: A nyelvi hang közösségi és egyéni sajátosságai	75
Les particularités sociales et individuelles des sons du langage ..	88

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Brusznay Árpád: Moira, Apollon, Euphorbos	90
Szádeczky-Kardoss Samu: Themistokles elítélése hazaárulásért	93
Die Verurteilung des Themistokles wegen Staatsverrat	99
Szemerényi Osvald: Graeca I. Hom. ἐρηγόρθαι, ἐρηγόρθε II. Α θές, ές, δός imperativusok	100
Graeca. I. Hom. ἐρηγόρθαι, ἐρηγόρθε II. Die Imperative θές, ές, δός	104
Tési Edit: Az utolsó magyarországi latin eposz	104
† Horváth Endre: Adalékok a „Magyar-görög bibliográfiá“-hoz	107
Συβολές στην „Ούγγροελληνική βιβλιογραφία.“	107

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Nagy**
Ferenchez (Budapest, VIII., Trefort-utca 8. sz.) intézendők. Tagsági díj
évi 15 Ft. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Egyetemi Nyomda).

PETRONIUS ÉS MARTIALIS SIMPLICITAS-A.

Nero áldozatainak felsorolása közben Tacitusnak arra is nyílt alkalmá, hogy a század egyik legérdekesebb egyéniségét és a császárkori Róma dekadenciájának mintegy megszemélyesítőjét, T. Petronius Arbitert néhány mondatnyi jellemzéssel testi éleveségben állítsa az utókor elé. (Ann. 16, 18—19.) Ez a jellemzés a mai napig sem fakult meg, nem vesztett érdekességéből, de a tacitusi tömörség folytán problematikus voltából sem.

Az *elegantiae arbiter* végletek, ellentétek között csapongó grand-seigneurie életét azóta is olyannak ismerjük, ahogy Tacitus megörökítette. Sienkiewicz *Quo vadis?*-ának szereplője is csak a tacitusi jellemzés vonásait öltötte magára. „Nappalait alvással töltötte, éjszaka pedig hivatalos ügyeit intézte és szórakozott. Mások kitartó munka árán szereztek maguknak nevet, őt semmittevésé tette híressé. Mégsem tartották züllöttnek, sem tékozlónak, mint általában azokat, akik vagyonukat elfecsérik, hanem kifinomodott ízlésű életművésznek.“ Még mielőtt megtudnók, hogy mint consul és Bithynia proconsula, alkalomadtán és átmenetileg mégis tetterős és vezető állásra hivatott embernek mutatkozott, majd pedig, hogy mint „a választékos ízlés mestere“, hogyan irányította Nero kedvteléseit és szórakozásait, arról a visszhangról is olvashatunk a tacitusi szövegben, amelyet — valódi, vagy tettettet? — hanyagsága és nemtörődömsége a római társaság köreiből keltett: *ac dicta factaque eius, quanto solutiora et quamdam sui neglegentiam praeferentia, tanto gratius in speciem simplicitatis accipiebantur.*

Ezt a helyet E. Bickel — minden szó gondos mérlegelése után — a következőképen fordította le:¹ „Und je lockerer sein Reden und Tun war, je mehr alles eine gewisse Nonchalance zur Schau trug, desto bereitwilliger liess man es sich als *vermeintliche Naivetät* gefallen.“ A *simplicitas* ilyen értelmezésével Bickel H. Bognernek felfogásával szállt szembe. Utóbbi szerint² Tacitus az

¹ Petrons *simplicitas* bei Tacitus. Rhein. Mus. 90, 1941, 269. Nem derít világosságot a kérdésre más fordítás sem, pl. J. L. Burnouf-é (Oeuvres compl. de Tac. 1922): „L'insouciance même et l'abandon qui paraissent dans ses actions et dans ses paroles leur donnaient un air de simplicité d'où elles tiraient une grâce nouvelle“.

² Petronius bei Tacitus. Hermes 76, 1941, 223. V. ö. H. Stubbe: Die Verseinlagen im Petron. Phil. Suppl. 25, 2 (1933), 153: „Unschuldiger, unverbildeter, nicht heuchelnder Realismus des Kunstwerkes“.

idézett helyen Petronius regényének egy verses betéjtjére céloz (132, 15—):

*Quid me constricta spectatis fronte, Catones,
damnatisque novae simplicitatis opus?*

Bogner a kérdéses kifejezést „Zeichen ungezwungener Natürlichkeit“-tel fordítja és feltételezi, hogy Tacitus a *simplicitas*-ra azért hivatkozik Petronius jellemzése során, mert ezeket a verseket egyrészt már Petronius is írói programmjául szánta abban a kérdésben, hogy szabad-e a költőnek szexuális vonatkozású dolgokat kendőzetlen valóságukban megtárgyalnia, másrészt Tacitus a petroniusi nyilatkozatot ismerte és a *simplicitas* szót szándékosan ugyanabban az értelemben használta, mint Petronius, — és ezzel eldöntöttnek is tekinti a tacitusi és a „Satyricus“ Petronius azonosításának évszázadok óta kísértő problémáját.

Bogner eredetinek jelzett ötlete, amellyel Petronius írói és életprogramja, illetőleg a tacitusi jellemzés *simplicitas*-a között bizonyos távlatokat nyitó összefüggéseket iparkodott kimutatni, nem is mondható olyan eredetinek. Ráműtettek erre az összetételalkozásra már előtte is többen, elég itt az olasz E. V. Marmorale kis Petronius-könyvére hivatkoznunk.³ Marmorale szerint a petroniusi regény „közös jellemzője“ éppen a *simplicitas*: „la *simplicitas* elaboratissima, ma, in apparenza, reale e non sforzata: proprio la caratteristica del Petronio tacitano, che presentava i *dicta factaque in speciem simplicitatis*“. A „tacitusi“ Petroniust — „col suo sorriso di comprensione, di sopportazione, di ironia e di bontà, con forti tinte di pessimismo“ — a Satiricon minden fejezetében felfedezi, de különösen szembetűnőnek találja a már többször idézett sorokban programszerűen vallott *simplicitas*-t.

Bickel — Bognerrel szemben — abbéli kételyét juttatja kifejezésre (269), hogy a petroniusi és a tacitusi *simplicitas* nem azonos értelmű. Szerinte Tacitus szkeptikusan foglal állást Petronius *simplicitas*-ával, mint élete programjának őszinte kinyilatkoztatásával szemben: tettett ez a *simplicitas*, az *arbiter* csak azért hivatkozik rá, hogy minden feszélyezettség nélkül ítélkezhesen, trágárságait legyen mivel palástolnia, — akármi ez a petroniusi *simplicitas*, csak valódi természetesség nem.

Egyébként is a *simplicitas* nem egyértelmű szó Bickel szerint: a másik három helyen, ahol Tacitusnál előfordul, mindenütt mást jelent. Nézzük ezeket végig.

Az Annalesben (6, 5) Tiberius bizonyos „rosszindulatúlag kiforgatott szavakra“ (*verba prave detorta*) és „baráti poharazás köz-

³ Petronio nel suo tempo. 1937, 84—. Kitér a kérdésre A. Ernout is, Petronius-kiadásának előszavában. (Ass. G. Budé, 1931, XIII.)

ben odavetett őszinte megjegyzésekre“ (*convivalium fabularum simplicitas*) hivatkozik, mint amelyek alapján nem lehet Messalinus Cottát pörbefogni. — A *Historiae* 3. könyvének befejezése kép (c. 86) Vitellius jellemzését olvashatjuk: „Népszerűségét katonái előtt nem jótulajdonságainak (*bonis artibus*) köszönhette, hanem hanyagságával (*per ignaviam*) szerezte, de volt benne keresetlen természetesség és bőkezűség (*simplicitas ac liberalitas*) is, ez a kettő pedig könnyen válhatik végzetessé, ha nem tartanak benne mértéket“. (Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ez a néhány szó voltaképpen ugyanazt árulja el Vitelliusról, mint amit Petroniusról megtudtunk: őt is *ignavia*-ja tette híressé, Vitelliuséhoz hasonló szerep jut az *arbiter simplicitas*-ának, a *liberalitas*-t illetőleg pedig Petroniust a *sua haurientes*-szel hasonlítja össze az író, majd később megemlékezik *largitio*-járól is.) — A 4. könyv utolsó (86.) fejezetében pedig a fiatal Domitianusról van szó: mikor úgy érezte, hogy mellőzés érte, „egyszerűséget és szerénységet színlelve“ (*simplicitatis ac modestiae imagine*) teljesen magabazárkózott és csak irodalmi kedvteléseinek élt.

Allításának bizonyítására felhoz még Bickel egy pliniusi levelet is (4, 14, 10), ahol valóban más árnyalata van a szó jelentésének, de a tacitusi helyek hasonlóságát nem lehet tagadni. Abban viszont igaza van Bickelnek, hogy a kérdéses helyet csak az összefüggés ismeretében érthetjük meg.

*Quid me constricta spectatis fronte, Catones,
damnatisque novae simplicitatis opus?
Sermonis puri non tristis gratia ridet,
quodque facit populus, candida lingua refert.
Nam quis concubitus, Veneris quis gaudia nescit?
Quis vetat in tepido membra calere toro?
Ipse pater veri doctus Epicurus in arte
iussit et hoc vitam dixit habere τέλος.*

Szorosan ebbe az összefüggésbe tartozik még a közvetlenül a négy distichon után következő rövid töredék is: *nihil est hominum inepta persuasione falsius nec ficta severitate ineptius*.

A *simplicitas*-t Bickel a görög ἀπλότης και ἀλήθεια római másának tekinti. (Ps. Arist. π. ἀρ. κ. κακ. 5, 1250 b. 41; cf. Plat. πολ. 361 B.: ἀπλοῦς και γενναῖος.) Ezt a Rómában stoikuusá színeződött erényt az uticai Catóban látták tetet ölteni, a rómaiak szemében ő volt az *exemplum viri priscae simplicitatis*. Ezzel a *prisca simplicitas*-szal állítja szembe Petronius — Bickel szerint — a szexuális vonatkozásban szabadabb felfogású *nova simplicitas*-t, és erre az ellentétre mutat az epikurosi életideál szerepeltetése is a Floralia kicsapongásait visszautasító catói szigorúság mellett.

A *simplicitas*-ról, erről „az ezüstkori latinságban elkoptatott szóról“ tett megjegyzéseit Bickel a következőképpen összegezi (271): „Ein Modewort des silbernen Jargons ist *simplicitas*, und nur wer sich in diesem Jargon sehr wenig auskennt, wird das Auftreten des Wortes in der taciteischen Porträtskizze des Arbitr Petronius und an jener allerdings bemerkenswerten Stelle Petrons selber als eine singuläre und individuelle Übereinstimmung bewerten.“

Mielőtt a Bickel-féle kívánalmaknak megfelelően a távolabb vezető összefüggések bogozásába kezdenénk, próbáljuk a petroniusi helyet (132) a *saját* összefüggésében megérteni.

Encolpius Circe előtti gyászos felsülése miatt minden haragját az ellen fordítja, aki ilyen szégyenbe sodorta. Az eposzt parodizáló fenyegetően-ünnepélyes kifejezések (*ter corripui terribilem manu bipennem; furciferæ mortifero timore lusus*) után „végelszámolásra“ (*apodixis defunctoria*) szólítja fel a bűnöst (132, 9—). Szégyen csak hallgat (132, 11):

*illa solo fixos oculos aversa tenebat,
nec magis incepto vultum sermone movetur,
quam lentæ salices lassove papavera collo, —*

három közismert vergiliusi hely (Aen. 6, 469—; Ecl. 5, 16 és Aen. 9, 436) komikus összetoldozása. De végül maga Encolpius is kezdi átallni (12), hogy *azzal* bocsátkozott ilyen egyenlőtlen szócsatába, akikről a „komolyabb“ emberek még tudomást sem hajlandók venni (*quam ne ad cognitionem quidem admittere severioris notæ homines solerent*). Majd *azzal* iparkodik lelkiismeretét megnyugtani, hogy természetes emberi tulajdonság, ha a szenvedők szitkokat szórnak bajt okozó testrészükre, — Ulixes is pörlekedett a szívével (Od. 20, 17), a tragédia hősei pedig akárhányszor a szemüket átkozzák, a podagráások a lábukat, a köszvényesek a kezüket, a csipások a szemüket... (13—14.)

Ezután jön az a nyolcsoros betét, amelyet az előzmények ismeretében máris szervesen összetartozónak látunk a petroniusi csavargó-regény egészével. Mindenesetre ennek a kérdéses nyolc sornak jóformán valamennyi szava legalább annyira beletartozik a Bickel által így apasztrofált „ezüstkori zsargonba“, mint a *simplicitas*. Vegyük ezeket sorra.

Quid me constricta spectatis fronte, Catones,

Cato már kortársai szemében is azokat a jellemvonásokat testesítette meg, amelyek majd a mítosz hőseit fogják díszíteni századokon keresztül. Cicerónak Murena érdekében elmondott, 63-ból való védőbeszédében Cató már az a *gravissimus atque integer*-

rimus vir (2, 3), aki az utókor előtt is maradt. Természettől való tulajdonságait Cicero így foglalja össze (29, 60): *finxit te ipsa natura ad honestatem, gravitatem, temperantiam, magnitudinem animi, iustitiam, ad omnes denique virtutes*. Mindenesetre, mint a korabeli egyeztető Akadémia és a *humanitas* szószólója, nem helyeselheti mindenben a Stoa ridegségét is eltúlzó Cato magatartását (29, 60): *paulo asperior et durior, quam aut veritas aut natura patitur*. Az ő — vagy akár a közös ellenfél, Caesar — *lenitas*-ával és *miseriordia*-jával szemben (3, 6) Cato stoicizmusa elviselhetetlenül komor (35, 74: *agit mecum austere et Stoice Cato*).

Sallustius párhuzamos Cato—Caesar-jellemzésében (cat. 54) nagyjából ugyanazt találjuk: *integritas vitae, severitas* (ezt kétszer is említi), *constantia, pudor, abstinentia*. De Sallustius itt inkább az erkölcsi típusokat, semmint a történeti, politikai személyeket állította szembe egymással, — jegyzi meg Fr. Gundolf,⁴ aki „Caesar hírének történetét“ végigkísérve, mindenütt kitér a haláláig engesztelhetetlen küzdőfél szerepére is. Az erény és a nagyság, vagy az erény és a szerencse között vont párhuzam Sallustius fogalmazásában vált világirodalmi hagyománnyá. Livius alkalmasint szintén felhasználta, talán új vonásokkal színesebbé is tette a sallustiusi közhelyet, de a Cato-mítoszt Lucanus formálta a Pharsaliában olyanná, amilyenként az egész középkoron, a renaissance-on és a humanistákon keresztül Napoleonig, vagy akár Nietzscheig élt.

Caesar utódainak írói mindig inkább választották dicsőítő szövegeik hőseül az „utolsó római“, mint az első császárt. Kettejük neve összeforrt, szétválaszthatatlanul egybefonódott: állást foglalni egyikük mellett csak a másik megtagadásával lehetett.

A Lucanus-féle Cato-kép egyes vonásai azonban már az augustusi kor költőinek írásaiban is előtűnnek. Horatius a római történelem legmagasztosabb *exemplum*-ai között említi Cato halálát. (C. 1, 12, 35: *Catonis nobile letum; a nobile* itt Kiessling szerint minden „ethikai színezet nélkül“ egyszerűen „ismereteset“ — *notum* — jelentene, mint a trójai *nobile bellum, ars poet.* 137.) A második könyvnek Asinius Pollióhoz intézett kezdődájában „az egész világ leigázása után is rettenthetetlen“ Catoról (23—: *et cuncta terrarum subacta praeter atrocem animum Catonis*) csodálattal ír, de egyébként nem a feltétlen tisztelet hangján szól a catói *severitas*-ról, követőinek a stilosus életművész szemében ellenszenves, erőltetett egyszerűskedéséről (ep. 1, 19, 12—):

⁴ Caesar. Geschichte seines Ruhmes.² 1925, 19. Catorra vonatkozólag I. M. Gelzer plasztikus cikkét: Cato Uticensis. (Die Antike 10, 1934, 59—), továbbá Caesar-könyvét, amelyben — szerepe fontosságának megfelelően — Cato is állandóan előkerül. Foglalkozik a Cato—Caesar-ellentéttel E. Giovannetti is: La religione di Cesare. 1937, 243—.

*Quid? Siquis voltu torvo ferus et pede nudo
exiguaeque togae simulet textore Catonem,
virtutemne repraesentet moresque Catonis?*

A Stoának affektáltan Catót utánzó híveit és a még rajtuk is túl-
tevő kynikusokat egy másik helyen még kíméletlenebbül támadja
(ep. 1, 18, 5—):

*est huic diversum vitio vitium prope maius:
asperitas agrestis et inconcinna gravisque,
quae se commendat tonsa cute, dentibus atris,
dum vult libertas dici mera veraque virtus.*

Ha majd a plutarchosi Cato-életrajz adatait nézzük, látni fogjuk,
mennyire illenek ezek a sorok a római Stoának erre a jellegzetes
képviselőjére, — igaz, hogy sokban az idősebbik Catóra, a censorra
is, mint ahogy a Cato-mítoszban is nem egyszer összekeverednek
kettőjük vonásai. Pl. a horatiusi *intonsus Cato* (c. 2, 15, 11) a cen-
sor ugyan, de nincs ellentétben az uticairól kialakult képpel sem.

De már az antik olvasók sem tudták biztosan, hogy Aeneas
pajzsának alvilág-ábrázolása között (Verg. Aen. 8, 670) melyik
Cato oszt igazságot, mint Minos, vagy Rhadamanthys a homerosi
Nekyiában. Servius a censorra esküszik, mert a hatodik ének
alvilágjárása közben (841) sem az uticairól beszél Vergilius *prae-
sente Augusto, contra quem pater eius Caesar et dimicavit et
Anticatones scripsit*. Heyne helyesen tapintott rá a valóságra az
előbbi (8,670) sorral kapcsolatban: *de Catone Uticensi agi liquidum
est vel ex opposito Catilina: alter oppugnavit patriam, alter pro-
pugnavit libertatem*. Egyébként pedig nehéz volna eldönteni, hogy
Augustus, akire Servius hivatkozik, melyik Catóra gondolt magát
és másokat biztató, kedvelt szavajárásában (Suet. Aug. 87): *con-
tenti simus hoc Catone*... Amilyen liberális gondolkodásúnak
ismerjük, nem valószínűtlen, hogy éppen isteni atyjának ellen-
felére...

Az ezüstkori írói már nem Catóról, az individuumról, hanem a
kiszínezett — vagy elkoptatott? — típusról beszélnek. Phaedrus
hiába akarja a Cato-féle olvasóközönség homlokán tükröződő
severitas-t (4, 7, 4: *severitatem frontis*) meséivel megbékél-
tetni (21—):

*quid ergo possum facere tibi, lector Cato,
si nec fabellae te iuvant nec fabulae?*

Manilius az „összehúzott szemöldökű“ Catókat hozza fel (5, 106:
strictos non crede Catones). Egy másik helyen pedig a „legyőz-
hetetlen, még a halált is legyőző Cato“ rhetorikus köztársasági
frázisát alkalmazza (4, 87: *invictum devicta morte Catonem*).

A rhetoriskolák gyakorlata a konokságig következetes, vitahatatlannak hitt elveiért a halált is szívesen vállaló római szabadsághóst élettelen sablonná sápasztotta. Valerius Maximusnál már ezt olvassuk (2, 10, 8): *perfecta virtus... effecit, ut quisquis sanctum et egregium civem significare velit, sub nomine Catonis definiat. Exemplum*-má, bizonyos vonatkozásokban állandóan emlegethető szónoki közhelyé⁵ változott a római polgári erényeknek ez a markáns megszemélyesítője. Ha a haláltmegvető elszántságról volt szó, Catóról *kellett* beszélni: *decantatae in omnibus scholis fabulae istae sunt; iam mihi, cum ad contemnendam mortem ventum fuerit, Catonem narrabis.* (Sen. ep. 24, 6; cf. Sen suas. 6, 2.) A mértéktartó egyszerűségnek, ennek a dekadens korokban mindig visszasírt tulajdonságnak, hasonlóképpen Cato lett az *exemplum*-a: *ex eodem naturae utero et continentia nata est et Cato* (Val. Max. 4, 3, 2). De elsősorban a szabadság az, ami elválaszthatatlan Cato nevével: *Quid ergo? Libertas sine Catone? Non magis, quam Cato sine libertate,* — olvassuk szónokilag kiélezett formában ugyancsak Valerius Maximusban (6, 2, 5).

Lucanus szerepe a Cato-mítosz kialakításában már többször szóba került. A Pharsalia költőjének felfogása Cato történelmi, politikai, de főleg ethikai jelentőségéről — pl. 2, 301—:

... non ante revellar,
exanimem quam te complectar, Roma, tuumque
nomen, libertas, et inanem prosequar umbram. —

öröklődik azután egészen a XIX. századig. Ezt találjuk Danténál és Corneillenél, vagy akár Goethénél, sőt még Victor Hugónál is,⁶ de különféle változatban felbukkan a legkülönbözőbb korok és szellemi áramlatok képviselőinek írásaiban is. Érdekes Gundolf Caesar-könyvét ebből a szempontból is végigtanulmányozni: sorra felvonulnak előttünk a renaissance alakjai, a neves vagy kevésbé ismert humanisták, majd Shakespeare — akinek Macbethjében (V, 7) Cato kivételesen rosszul jár —, Addison, Gottsched és Rousseau. Tanúi leszünk⁷ annak, hogy Caesar mellett Cato alakja a múlt században hogy halványodott el, — „vielleicht durch die napoleonische Wiedergeburt der Caesaridee, der keine gleichgewichtige Wiedergeburt des Catonentums folgte, vielleicht durch die bestimmtere Kenntnis der römischen Geschichte, vielleicht auch weil mit der alten Gesellschaft rasch das Würdegefühl sank, welchem Cato trotz und wegen seines Unterganges das Ethos

⁵ „Paradebeispiel“: I. A. Gercke: Senecastudien. 1895, 319. L. Sen. ep. 97, 9; 104, 21; 118, 4; 120, 20.

⁶ Gundolf 35.

⁷ lb. 20—.

seines Ruhms und seinen ernsten Glanz zumeist verdankt hatte ... Wenn man heute neben dem schöpferischen Sieger das würdevolle Opfer belächelt, statt es zu vergöttern, so mag man sich dabei wissenschaftlicher Reife rühmen oder sittlicher Mürbe schämen ...“

Az első század stoikus ellenzékének Tacitusból (Ann. 16, 21—) jólismert képviselője, Thræsea Paetus,⁸ Nero uralkodása alatt Catónak, mint a római szabadság eszményképének az életrajzát írja meg. Ennek vonásait őrzi Plutarchos Cato-biographiája. Itt van összegyűjtve az a sok életrajzi apróság, melyek nélkül Cato személyiségét nem ismerhetnénk ilyen testi közelségben. A már Ciceróból és Sallustiusból ismert jellemvonások görög köntösben (3: σωφροσύνη, μετριότης, 8: ἐγκράτεια, 35: βαρύτης, 65: ἀπάθεια) még inkább azt idézik emlékezetünkbe, aki Cato stoikus dogmái közül is mindig előtűnik: Sokratest. Plutarchos ἀνυπόδητος καὶ ἀχίτων Catója (5; 6; 44; 50 stb.) olyan szerepet játszik a római hagyomány egyik elágazásában, mint amilyent Aristophanes juttatott a „gondolkozda“ mesterének (Neph. 362—): ὅτι βρενθῦει τ' ἐν ταῖσιν ὁδοῖς καὶ τῷφθαλωῷ παραβάλλεις, κἀνυπόδητος κακὰ πόλλ' ἀνέχει κἀφ' ἡμῖν σεμνοπροσωπεῖς.

Tudjuk, hogy Cato utolsó napjai hogyan zajlottak le (Plut. Cato 67): ἄλλων ἐπ' ἄλλοις λόγων κυκλούντων ἄχρ' οὐ περιῆλθεν ἡ Ζήτησις εἰς ταῦτα δὴ τὰ παράδοξα καλούμενα τῶν Στωϊκῶν, τὸ μόνον εἶναι τὸν ἀγαθὸν ἐλεύθερον, δούλους δὲ τοὺς φαύλους ἅπαντας. Közben időt szakított magának arra, hogy kétszer is végigolvassa Sokrates utolsó óráinak platoni megörökítését, a Phaidont (70). A catói vég pedig még külsőségeiben is — legalább is a plutarchosi előadás részletei szerint — Sokrates eltávozását példázza (69—70). Ezt a párhuzamot nem gyengíti annak felismerése sem, hogy Tacitus szintén nem zárkózik el Sokrates halála körülményeinek felejt-hetetlen platoni rajza elől pl. Thræsea Paetus (Ann. 16, 34—), Seneca (15, 62—), vagy — negatív formában — akár Petronius (16, 19) életétől való megválásának megörökítése során sem.

Érdekes háttérrel kap ez a Cato—Sokrates-párhuzam akkor, amikor az első és a második század fordulójának heves görög-ellenességében a római erények szimbolummá vált megtettesítőjét játsszák ki a „tengerentúli“ Sokrates ellen (Ann. Florus, PLM 4, 347):

*Sperne mores transmarinos, mille habent officias.
Cive Romano per orbem nemo vivit rectius,
quippe malim unum Catonem, quam trecentos Socrates.⁹*

De a helyett, hogy a Cato-kép százados színeződését, formálódását részleteiben nyomon követhetnénk, épp csak még néhány érde-

⁸ L. G. Boissier: L'opposition sous les Césars.

⁹ V. ö. E. Ph. K. 62 (1938) 422. L. még „Martialis, a nemzeti öntudat költője“ c. cikkemet, u. o. 63 (1939), 151, 21.

kesebb adatra mutatunk rá, hogy azután az eredeti probléma megoldásának megkísérléséhez visszakanyarodva, a római *simplicitas* másik képviselőjét, Martialist szólaltassuk meg. Iuvenalis a régi idők visszatérével a harmadik Catót várná (2, 40): *tertius e caelo cecidit Cato*. A Historia Augusta Alexander Severus-életrajzának írója is Fabius Sabinust *Cato temporis sui*-ként aposztrofálja (68). Hasonló értelemben emlegetik Catót a még későbbi írók is (pl. Claudianus, vagy Symmachus), amint ez Forcellini-De Vit, vagy a Thesaurus onomasticonjából kitűnik.

Részletesebb kép tárul elénk és lényeges vonásokat tudunk kihámozni Martialis epigrammáiból. Mindjárt az első könyv előszavában, az epigrammák „stílusos” hangjának igazolása közben sor kerül Catóra. A költő „korának megfelelő, modern tehetségét” (*novissimum ingenium*) sokan félremagyarázták és rosszindulatú következtetéseket vontak le írói szándékaira és életére vonatkozólag. Az ő tréfálkozásaiban megnyilvánuló *simplicitas*-t nem lehet rosszindulatúlag értelmezni! (*Absit a iocorum nostrorum simplicitate malignus interpretis*.) A „pajzán kifejezések mögött rejlő valóság” (*lasciva verborum veritas*), az epigramma sajátos nyelve nem szorul mentegetésre: minden íróelődje, Catullus, Domitius Marsus, Gaetulicus, Albinovanus Pedo, akit csak végigolvasnak az emberek, így írt. Akinék nem tetszik — a stréber álszenteskedők és morózus erkölcsösözök társasága —, ne vegye kezébe! Epigrammáit azoknak írja, akik a Floralia-ünnep látványosságait megbotránkozás nélkül élvezik. (*Epigrammata illis scribuntur, qui solent spectare Florales*.) Cato ne lépjen be az ő színházába, vagy ha már belépett, nézze! (*Non intret Cato theatrum meum, aut si intra-verit, spectet*.) A prózai előszó versben végződik:

*nosses iocosae dulce cum sacrum Florae
festosque lusus et licentiam volgi,
cur in theatrum, Cato severe, venisti?*

A jólismert típus ez a Cato, akit Martialisból megismerhetünk. A Floralia kicsapongásaira rosszalásával féket vető Cato anekdotája (Val. Max. 2, 10, 8; Sen. ep. 97) több változatban, megszámlálhatatlan célzásban és hivatkozásban él tovább az irodalomban. Latinus pl., a híres mimus színész, martialisi sírversében azzal büszkélkedik, hogy az ő játékát még Cato is végignézte volna (9, 28, 3: *qui spectatorem potui fecisse Catonem*).

Nem mondható egyéninek végeredményben még az a Plutarchosból is ismert életrajzi apróság sem, hogy Cato akárhányszor bor mellett töltötte az éjtszakát egész hajnalig. (Plut. Cato 6: *πολλάκις ἐν οἴνῳ διαγεῖν εἰς ὄρθρον*, cf. Hor. c. 3, 21, Plin. ep. 3, 12.) Egy bizonyos Gaurusnak írja (2, 89):

*Quod nimio gaudes noctem producere vino,
ignosco: vitium, Gaure, Catonis habes.*

Tehát egyesek szerint nem róható fel bűnnek vagy fogyatkozásnak még a visszataszító részegeskedés sem, hiszen a minden érények megtestesítője, a makulátlan Cato sem vetette meg az italt...

Többször történik említés a Caesarral való ellentétéről is, pl. 1, 78, 9—; 6, 32, 5; 11, 5, 13— stb. De inkább mondhatjuk sajátosan martialisnak azt a módot, ahogy a költő az emberi eltévelyedésekre finoman, de félreérthetetlenül utal egy sablonosnak látszó „catói” jelzővel (9, 27, 13—):

... *et pudet fari
Catoniana, Chreste, quod facis lingua.*

A biztos megértés végett álljanak itt Farnabiusnak humanista-ízű magyarázó szavai: *lubet me pudor facere, quid agat lingua tua, qua te profiteris tertium moribus Catonem.*⁴⁰

Az első könyv előszavában már találkoztunk azzal az ember-típusként említett „szigorú” Catóval (*Cato severus*), akinek akár őszinte, de különösen tettett erkölcsi szigorúsága nem könnyen egyeztethető össze a martialisi életszerű („emberizű”: 10, 4) realizmussal, szavainak a mimusra emlékeztető gátlásnélküliségével. (8, praef. 11: *mimica verborum licentia.*)⁴⁰ Nyiltan bevallja, hogy az ő versei bizony nem az ú. n. szigorú erkölcs szüleményei, és nem is arra valók, hogy az iskolamester a gyermekeknek tanítsa (1, 35, 1—: *parum severos, nec quos praelegat in schola magister*; cf. 10, 19, 1), de éppen ez a fűszer költészetében, ami nélkül éppúgy nem tetszenék senkinek, mint ahogy bizonyos vaskos realitások nélkül nem képzelhető el a házastársak közti családi boldogság sem. (1, 35, 3—: *sed hi libelli, tamquam coniugibus suis mariti, non possunt sine mentula placere.*) Ezért kell a nagy fennköltséget félretenni, ha verseit olvasni akarják (12: *deposita severitate*, cf. 4, 14, 6). És ezért nem rokonszenves neki az olvasó, aki külsejével akarja a világ előtt mutatni, hogy feddhetetlenség dolgában még Catóval is legalább egyenrangú, olyan, mint a régi, röghözragadt rómaiak, finnyáskodik, erkölcsbíraskodik, — de mihelyt senki sem figyeli, fellélekzik és él, mint más gyarló ember (11, 2):

⁴⁰ Itt idézzük a Petronius és Martialis között eddig is megfigyelt párhuzamok megerősítésül az V. századbéli Marius Mercator nyilatkozatát (contra Jul. 9): *erubescere, infelicissime, in tanta linguae scurrilis vel potius mimicae obsenitate... Namque Martialis et Petronii solus ingenia superasti.* Együtt említi az író másutt (p. 11) is az „Arbiter“-t és „Valerius“-t.

*Triste supercilium durique severa Catonis
frons et aratoris filia Fabricii
et personati fastus et regula morum,
quidquid et in tenebris non sumus, ite foras!*

A „szigorú szemöldök“ a Stoa rideg tanításaira — *magni Thraseae consummatique Catonis dogmata* (1, 8, 1—) — utal; ilyen vonatkozásban írhatja a késői Sidonius Apollinaris is (c. 15, 190): *nunc Stoica tandem pone supercilia. A pseudovergiliusi Copa*-ban (34) *prisca supercilia*-ról, Valerius Maximusnál pedig (6, 3, 10) C. Sulpicius Gallus *horridum maritale supercilium*-áról olvashatunk.

Martialis „pajkos tréfától csöpögő könyveit“ (4, 14, 12. *lascivis madidos iocis libellos*), melyekben egy sor sincs erotikus vonatkozások nélkül (3, 69, 4: *at mea luxuria pagina nulla vacat*), „haszontalanságait“ (6, 82, 5: *nequitias iocosque*), illetlenhangú Múzsáját“ (7, 17, 4: *lasciva Thalia*) nem az ilyen „mogorva Catónak“ találták ki (10, 19, 21: *rigidi Catones*). Vannak ugyan — mondja (11, 15) — versei, melyeket még Cato felesége, vagy a retentően erkölcsös sabin asszonyok (*horribiles Sabinae*) is elolvashatnak, de ő bizony szívesebben írja zászlajára a kacagtató semmirekellőség jelszavát. (Ib. 3—: *hic totus volo rideat libellus et sit nequior omnibus libellis.*) És még kárhoztatják szókimondásáért? Numa csak eléggé szentségbe borult, mégsem átallotta nevén nevezni a dolgokat! (Ib. 10: *quam sanctus Numa mentulam vocabat.*)

De van közelebbi és még nagyobb tekintély is, akire a kendőzetlen őszinteség elvi kérdésében Martialis hivatkozhatik: Augustusra. A császár ifjúkori verses próbálkozásaiából három distichont idéz (11, 20):

*Caesaris Augusti lascivos, livide, versus
sex lege, qui tristis verba Latina legis...*

Az idézett hat sor valóban „latinul“ van írva és nem a „mogorva“ olvasók számára... Így reméli a költő, hogy Domitianus is elnézi könyveinek túlzó szellemességeit, hiszen ő is szókimondó római (ib. 9—):

*absolvit lepidos nimirum, Auguste, libellos,
qui scis Romana simplicitate loqui.*

Egy másik helyen is arra kéri Domitianust, hogy ne húzza össze a szemöldökét verseinek olvasása közben: ártatlan játszadozások azok végeredményben, életét pedig még a szigorú erkölcsű, puritán császár (9, 6, 2: *pudice princeps*, cf. 6, 4) is csak feddhetetlennek mondhatja (1, 4, 1—):

*Contigeris nostros, Caesar, si forte libellos,
 terrarum dominum pone supercilium...
 Innocuos censura potest permitttere lusus:
 lasciva est nobis pagina, vita proba.*

A császártól is, nagyúri költőtársától, Silius Italicustól is azt kéri, hogy „ne mogorva homlokkal, hanem derűsen“ áldozzon néhány percet az ő Múzsájának (7, 12, 1: *fronte serena*; 4, 14, 11: *nec torva lege fronte, sed remissa*). Mert a régi rómaiakhoz — a Curiusokhoz, Camillusokhoz, Fabiusokhoz, a legendás királyokhoz *et quidquid umquam legimus pilosorum* (9, 27, 7)¹¹ — még csak illett ez a komor nézés, a *triste supercilium* (1, 24, 2; Cic. *Sest.* 8, 19: *gravitas, contractio frontis*), de a Cato-majmolók összeráncolt homlokát (11, 39, 13: *adstricta frons*) végkép nem lehet elviselni. Az antik terminológiát mindig találóan alkalmazó francia humanista, Turnebus is azt írta,¹² hogy nem kell mindig összehúznunk szemöldökünket a sokaktól kifogásolt költő olvasása közben: *non semper supercilia adducenda sunt*.

Nem a romlatlannak hitt vidék mogorván-méltóságteljes olvasóinak ír Martialis és ezt sűrűn elismétli, hanem a szellemességet élvezni tudó finom városi közönségnek (11, 16, 1—):

*Qui gravis es nimium, potes hinc iam lector abire,
 quo libet: urbanae scripsimus ista togae.*

De ez nem jelenti azt, hogy az ő priaposi verseit akár a pataviumi erkölcsös asszonyok károsodás nélkül ne olvashatnák. (Ib. 3—8.) Lehet, hogy Lucretia pirulna és letenné könyvét, — de csak akkor, ha Brutus is ott volna! Mihelyt magára maradna, ismét kezébe venné. (Ib. 9—10.) A női szemérmesség még nem zárja ki az élet természetes örömeinek okos élvezését, és viszont: a szenteskedés még nem azonos a jó erkölcsökkel. (10, 47, 10: *non tristis torus et tamen pudicus*.) Egyébként pedig — Farnabius görög parafrázisa szerint — ἐν τῷ τῆς πολυχρύσου Ἀφροδίτης ἔργῳ nem szereti a megközelíthetetlenül szigorú és fennköltlelkületű (*tristis, gravis*) Lucretiákat, neki jók a Laisok is (11, 104).

Már az eddiekből is láthattuk, hogy a martialis gondolatok egységes egésze összeálló mozaikja olyan háttér, amelynek alapján a kérdéses petroniusi helyet is hiánytalanul meg lehet érteni. Ami a *simplicitas* sarkalatos problémáját illeti, az epigrammairó talán ebben is útba fog bennünket igazítani. Más összefüggésben már foglalkoztunk az első könyv prózai előszavával, ahol Martialis *novissimum ingenium*-ára és tréfákozásainak *simplicitas*-ára hivat-

¹¹ A helyek felsorolását l. Friedländer ad 1, 24, 3.

¹² *Adversaria*. 1564. VIII, 4. Cf. E. Ph. K. 63 (1939), 150.

kozott, mint ami elválaszthatatlan az epigramma „hangjától“, és amit csak az *ambitiose tristis* Cato-utánzók kifogásolhatnak, akik nem hajlandók érzéseiket *latinul* — mi azt mondhatnók: amúgy magyarul —, nyíltan, őszintén, kertelés nélkül elmondani. Pedig ez az emberi: a *simplicitas*-t és a *humanum*-ot együtt találjuk pl. 6, 59, 7: *quanto simplicius, quanto est humanus... Es ez a simplicitas* lehet olyan ártatlan is, mint a hó... (8, 73, 2: *nivea simplicitas*.) Decianusról úgy emlékszik meg, mint aki egyaránt járatos a görög és a római szellem alkotásaiban, de ugyanakkor igazi *simplicitas*-ánál fogva jó ember is (1, 39, 4: *vera simplicitate bonus*). Természetes, hogy a dekadens kor gyermeke az egyszerűséget elsősorban a régi dőkben keresi. Munatius Gallusról pl. azt írja, hogy a régi sabinoknál is egyszerűbb életet folytat (10, 33: *simplicior priscis Sabinis*), egy leányt pedig olyan romlatlanul őszintének, tettetés nélkül nyíltan mond, hogy még a tisztaerkölcsű szabin nők is megszeretnék (9, 40, 4—): *puella simplex, quam castae quoque diligunt Sabinae*. Idéztük már azt a helyet is, ahol Augustus szabadszájú fiataalkori verseiről és ezzel kapcsolatban a római szókimondásról (11, 20, 10: *Romana simplicitas*) volt szó.¹³ Máshol is (pl. 12, 35, 1) a *simpliciter* egyszerűen csak annyit jelent, mint „nyíltan, titkolódzás nélkül“.

Bővebb kitérést érdemel a 8. könyv 80. epigrammája:

*Sanctorum nobis miracula reddis avorum,
nec pateris, Caesar, saecula cana mori,
cum veteres Latiae ritus renovantur harenae
et pugnat virtus simpliciore manu.*

G. Thile mutatott rá¹⁴ arra, hogy a Flavius-dinasztia sabinföldi származásával mennyi mindent meg lehet magyarázni, ami összefüggésben van pl. a sabin nőknek még a késői császárkorban is közmondásszerűen ismeretes¹⁵ szigorú erkölcsi felfogásával és az ottani férfiakkal Varróra emlékeztető, akárhányszor durva, szinte brutális józanságával, reális életszemléletével. Egyebek között ez az, ami a Flaviusok korát a nerói idők graecomaniájának, elpuhultságának és lezüllött erkölcsiségének ellenpólusává avatja. A senatori körök szempontjai persze sokban nem egyeztek ezzel a fordulattal. Ennek következménye aztán különösen az utolsó Flavius vonásainak történetellenes eltorzítása, amivel tisztában kell lennünk, ha világosan akarunk látni, még ha ezzel pl. a tacitusi Domitianus-ábrázolást is Tiberiuséhoz hasonlóan ön-

¹³ Augustus *simplicitas*-ával kapcsolatban l. R. Heinze könyvét: *Vom Geist des Römertums*. 1938, 176—.

¹⁴ Die Poesie unter Domitian. *Hermes*, 51, 1916, 242—.

¹⁵ A fentebb már idézett helyeken kívül l. még *Mart.* 1, 62, 1; 11, 15, 2, stb.

kényesnek kell minősíteniük. Domitianus igen komolyan fogta fel hivatását; a kicsapongásairól és caesaromaniájáról lábrakelt sok híresztelés minden reális alapot nélkülöz; annál inkább hangsúlyozhatjuk pl. Augustusénál hatékonyabb intézkedéseit a közerkölcsiség emelése érdekében. Martialis *pudicus princeps*-e jobban megfelel a történelmi valóságnak, mint az Agricola emberszörnyének torzképe. Ebbe a keretbe illik bele a régi latiumi szokásoknak, pl. a *simpliciore manu* való ökölvívásnak új életre keltése is, — bizonyos értelemben a *nova simplicitas*-ra való tudatos törekvés.

Ezt a már Petroniusnál előtűnő *nova simplicitas*-t Bickel — mint fentebb már érintettük, — a *prisca simplicitas*-szal szegezi szembe, és szerinte a petroniusi *nova simplicitas* nem egyéb, mint a régi rómaiakra jellemző természetességnek, nyílt őszinteségnek egyéni, de igen kétes erkölcsi értékű modern felújítása. A *priscus* szó feltétlenül magában hordja a tisztos régiség hangulatát: *priscis illis, quos cascos appellat Ennius*, — olvassuk Ciceróban (Tusc. 1, 12). Egy szigorú erkölcsű nőt Tacitus, mint *priscae sanctimoniae virgo*-t említ (Ann. 3, 69). De még a jólismert szemöldökre is lehet mondani, hogy a régi szigorúságot fejezi ki. (Copa 34: *ah pereat, cui sunt prisca supercilia!*) A szigorúság és tekintélyes méltóság éppen úgy együttjár a főként vidéken megtalálható „régiséggel“, mint az enyhébb, szelídebb, megértőbb életfelfogás a városi modernséggel. (Cic. Coel. 14: *quaeram prius, utrum me secum severe et graviter et priscae agere malit, an remisse ac leniter et urbane; az urbanitas* „báját“ Cicero másutt is szembeállította a *gravitas*-szal és a *severitas*-szal, de or. 2, 56, 228.) Martialis is úgy jellemzi verseit az ifj. Pliniushoz intézett költeményében, mint amelyek nem „szigorúak“ és amelyekben nincs semmi a paraszti *rus*-ból (10, 19, 1—: *parum severum, sed non rusticulum tamen libellum*). A tulzó *gravitas* nem a művelt városi közönség jellemzője! (11, 16.)

Prisca simplicitas-ról mindenestre sehol sem olvasunk. Liviusnak egy tanulságos helye is, ahol *antiqua simplicitas* van említve, csupán azt juttatja kifejezésre, hogy a régiek nem arra használták a beszédet, hogy igazi gondolataikat elpalástolják. (40, 47, 3: *quorum sermo antiquae simplicitatis fuit, non dissimulantium bellaturos, si vires essent*.) A *simplicitas*-szal mindig együttjár a nyíltság, pl. Cic. de re publ. 3, 16: *de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse*. Ovidius szerint is a *simplicitas* borozás közben *aperit mentes* (ars am. 1, 241). A *simpliciter* egyértékű a *palam*-mal (Suet. Aug. 71), míg ellentéte a *dissimulanter et furtim* (Plin. ep. 1, 13, 2). Persze, a *simplicitas*-t is lehet utánozni (Quint. 4, 2, 57), de csak mesterkedéssel vagy művészettel. Apelles méltatása közben az id. Plinius épp azt emeli ki, hogy egyszerű eszközökkel dolgozott, mégis művészi hatásokat ért el. (35, 10, 80: *fuit non minoris simplicitatis, quam artis*.)

Az *ars* egyébként következetesen, mint a *simplicitas* ellentéte van említve, pl. Ovid. *ars. am.* 1, 241; *amor.* 2, 4, 17; *Her.* 16, 314; *Mart.* 1, 39; — tulajdonképen az antik műelméleti fejtegetések alapjául szolgáló *ars* — *natura*, τέχνη — φύσις ellentét egyik változata. Olvasunk még „meztelen“ (*nuda*), vagy „faragatlan“ (*rudis*) *simplicitas*-ról is: Ovid. *amor.* 1, 3, 14; *ars am.* 3, 113; — ez is csak a *simplicitas*-nak a *natura*-val való kapcsolatára mutat.

De ez a *simplicitas* majdhogynem az aranykori erények közé számít a késői utódok tudatában. Ovidius, aki a „régiségekben“ való gyönyörködést másoknak engedi és annak örül, hogy „most“ született (*ars am.* 3, 121: *prisca iuvent alios, ego me nunc denique natum*] *gratulor: haec aetas moribus apta meis*), megmondja, hogy az ő korában már igen ritkán lehet tapasztalni a Cato-féle *fortis et sincera vita* (Val. Max. 2, 10, 7; a *sinceritas*-t együtt említi Martialis is a *simplicitas*-szal: 8, 73) megnyilvánulásait. (*Ars am.* 1, 241—: *aevo rarissima nostro simplicitas.*) A régiek „zord szigorúsága“ előtt az ezüstkori Róma már nem igen tudott volna megállni. (Tac. *hist.* 1, 18, 17: *nocuit antiquus rigor et nimia severitas, cui iam pares non sumus.*) Tacitus egyébként többször kitér a *prisca severitas* (Ann. 6, 13, 8) császárkori megnyilatkozásaira, általában az előbb fejtegetett összefüggésben: a kelleténél ridegebbnek (Hist. 1, 14, 13: *tristior*), a *saevitia*-val (1, 37, 20), vagy az *asperitas*-szal rokonnak érzi (Ann. 11, 18, 17), amint ezt a római gondolatvilágban már eddig is nyomon kísérhettük. V. ö. Cic. *de or.* 2, 71, 289; Hor. *ep.* 1, 1, 18: *virtutis verae custos rigidusque satelles* ~ Tac. Ann. 16, 22 (Thrasea Paetus-ról): *et habet sectatores vel potius satellites, qui nondum contumaciam sententiarum, sed habitum vultumque eius sectantur, rigidi et tristes, quo tibi (sc. Neroni) lasciviam exprobrent*; Livius szerint Cato „lelkén nem tudtak úrrá válni a szenvedélyek, zordsága feddhetetlenséget takart“ (39, 40: *invicti a cupiditatibus animi et rigidae innocentiae*), Lucanus pedig, mint „az igazság védelmezőjéről és a rideg tisztesség őreről“ ír róla (2, 389: *iustitiae custos, rigidi servator honesti*). Hasonlóképen kell értelmeznünk Macernek az ifj. Plinius-említetté *rigida duraque sententia*-ját is (ep. 4, 9, 19); Quint. *inst.* 1, 10, 15. Erkölcsei felfogásuk szigorúsága — *rigidi mores*: Ovid. *Rem.* 762 — miatt emlegetik az írók „ridegekné“ pl. a sabinokat (Hor. *ep.* 2, 1, 25; Ovid. *Met.* 14, 797: *rigidi Sabini*), vagy a Cato-féle censorokat (Ovid. *ars. am.* 2, 664). Martialisnál *rigidi Catones*-ről olvastunk (10, 19, 21).

A *Stoicorum rigida ac virilis sapientia* (Sen. *cons. ad Helv.* 12) szinte kizárólagosan rómaivá vált. Épp a legsajátosabban rómainak érzett jellemvonások voltak azok, amelyek a Stoa ethikai rendszerébe zökkenő nélkül belefoglalhatók voltak, illetőleg annak alapján, mint a görög filozófia tételeivel is igazolható nemzeti tulajdonságok a Rómáról alkotott képet évezredekre megszab-

ták. A nemzeti öntudat túlzásaitól sem érintetlen, „komoly“ rómaiak előtt pedig a „Graeculusok“ sokkal könnyelműbbek, lazább erkölcsűek, semmint, hogy a Stoa szigorú tanításaihoz híven tudnák az életüket is alakítani. Ezt a szemléletet tükrözi éppen Martialisnak és az I—II. század fordulóján működő többi írónak leplezetlen, akárhányszor túlzó és igaztalan görögellenessége. Martialis szerint még a római Muzsák is „komolyabbak“ (*severiores*: 9, 11, 17), mint a görögök.¹⁶

Nem érdektelen az sem, hogy az eredetileg pusztán ethikai vonatkozású terminológia hogy kerül át az irodalomelméleti vitákba is.¹⁷ A *severitas* — *lascivia*-ellentét némi általánosítással a régi és a modern, illetőleg az attikai és az ázsiai stílusirányzatra is alkalmazták. A „régiek“ pl. a tacitusi *Dialogus* modern felfogású szereplője (Aper) szerint: *horridi et impoliti et rudes et informes* (18); a *more prisco fabulantes* szónokokat a közönség már végig sem hallgatja, annyira *maesti et inculti* (23). Quintilianus is állandó párhuzamot von a Cato- és Gracchus-hívő ósdi írók „ijesztő soványsága“ (2, 5, 21: *horridi et ieiuni*; 9, 4, 3: *horridus sermo*) és a divatos „játszadozás“ még kevésbé örvendetes termékei között. (2, 5, 21: *recensis huius lasciviae flosculis capti*; 10, 1, 43: *recens haec lascivia*.) Szerinte pl. a túlzottan ritmizált prózai részek *exultant atque lasciviunt* (9, 4, 28). Ő maga, mint meggyőződéses Ciceronianus, elítéli ezeket az egészségtelen túlzásokat, de ha a kettő közül választania kell, inkább hajlik a „régiek“ felé (9, 4, 142): *duram potius atque asperam compositionem malim esse, quam effeminatam et enervem, qualis apud multos et cotidie magis lascivissimis syntonorum modis saltantes...*

Martialis költészete is „priaposi versekben játssza pajkos játékait“. (11, 16, 3: *iam mea Lampsacio lascivit pagina versu*; az előző sorokban a nehézkes, vidéki felfogású olvasókról volt szó.) Az eposz *severitas*-ával szembeállítja a szerelmi költészet *lasciviam*-ját (3, 20, 6; 4, 14, 6—12; cf. 8, 73, 5 és 14, 193), Múzsjája *lasciva Thalia* (7, 17, 4); az epigrammaírónak joga, sőt műfajából adódó kötelessége *lascive loqui* (8. praef., cf. 1. praef.: *lasciva verborum veritas*).¹⁸

*

Tulajdonképpen már annyi oldalról megvilágítottuk a fejtegetéseink kiindulópontjául szolgáló petroniusi részletet, hogy biztos megértésére számíthatunk, ezért a még függőben maradt néhány

¹⁶ Erre vonatkozólag I. E. Ph. K. 63 (1939), 147—.

¹⁷ V. ö. Ed. Norden: *Die antike Kunstprosa*.⁴ 1923, 256. (Die Alten und die Neuen im Stil.)

¹⁸ A martialisi és a petroniusi mű „priaposi“ rokonságának további megvilágítására álljon itt a *Satiricon* alapmotívuma, a *gravis ira Priapi* (131) is.

kérdést egész rövidre fogva tárgyaljuk. A verses betét második distichonát:

*sermonis puri non tristis gratia ridet,
quodque facit populus, candida lingua refert, —*

Bickel (270) a következőképp értelmezné: „Beim *sermo purus*, aber nicht beim *sermo tristis*, lacht die Grazie“ — és a sort is ennek megfelelőleg a következőképen látná el írásjelekkel:

sermonis puri, non tristis, gratia ridet.

Ennek ellentmond a Segebade—Lommatzsch-féle Lexicon Petronianum (1898) „*tristis*“-címszava, mely szerint a kérdéses helyen a *tristis* melléknév *cum substantivo* van használva, tehát nem genitivus, hanem nominativus, és a *gratia* jelzője. A kezdő distichonban megvédelt és a fentiekben kellőleg ismertetett *nova simplicitas* után következő sorokat így lehetne szabadon lefordítani: „A tiszta stílus nem komor — *non tristis et tamen pudicus!* (Mart. 10, 47, 10) — gráciája mosolyt áraszt (mint Mart. 11, 15, 3: *hic totus volo rideat libellus*), és amit az emberek művelnek (akár a iuvenalisi program, 1, 86—: *quidquid agunt homines, votum, timor, ira, voluptas, gaudia, discursus, nostri farrago libelli est*), mocsoktalan nyelv adja elő.“ Más fogalmazásban ugyanaz, mint Martialis védekezése (1, 4, 3—):

*innocuos censura potest permittere lusus,
lasciva est nobis pagina, vita proba.*

Kiegészítésül álljon itt egy másik petroniusi töredék (frg. 31, 3—Buech.), amelyben szintén a „játékos-tréfás társalgás gráciájának és a nevetésnek“ a felsőbbségéről van szó a nyers természetességgel szemben, még ha az tiszta is: *dicta, sales, lusus, sermonis gratia, risus vincunt naturae candidioris opus*.

A következő két distichonban „aussert sich Petronius grundsätzlich über die Berechtigung unverblümter Behandlung des Sexuellen in der Poesie“.¹⁹ Minderről a *simplicitas*-szal kapcsolatban már kellő részletességgel szoltunk. Ami végül a *facta severitas*-t illeti, „melynél időtlenebb dolog nincs“, szintén Martialistól kaptuk meg a szükséges felvilágosításokat. Gondoljunk csak a 11. könyv 2. epigrammájára:

*Triste supercilium durique severa Catonis
frons et aratoris filia Fabricii
et personati fastus et regula morum
quidquid et in tenebris non sumus, ite foras!*

¹⁹ Bogner, op. cit. 223:

Éppen a tettetés, az álszenteskedés az, ami ellen Martialis oly gyakran kifakad és szellemeskedésének egész fegyvertárát felvonultatja. Iuvenalis is haragosan támadja azokat, *qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt* (2, 3), — akik az ősrómai egyszerűséget és igénytelenséget mutatják kifelé, életük mégis folytonos kicsapongás.

*

Végeredményben a római puritanizmusnak egy fejezete világsodott meg előttünk. Ezt a fogalmat a római irodalom szemléletébe Bickel vezette be.²⁰ Lényege az, hogy Róma népének eredeti lelki beállítottságát és ennek kezdetbeli, vagy legalább is biztosan feltételezhető irodalmi megnyilvánulásait — mint Spartában vagy az Erzsébet-kori Angliában — Rómában is az ellenhatás-ként, esetleg egyéni, vagy társadalmi kezdeményezés eredményeképp jelentkező túlszigorú erkölcsi felfogás szinte az ellenkezőjére változtathatta. Így vált lehetetlenné Rómában pl. a görög ókomédia kíméletlen személyeskedése, vagy az ember aristophanesi prostituálása és így fejlődött ki a római „*shocking*“ minden olyan dologban, ami akár csak távolról is érinti az obszcén vonatkozásokat. Ennek a prudériának az elmélete már Cicerót is foglalkoztatta (ad fam. 9, 22), de lecsapódása még a latin szókinccs alakulásában is felfedezhető.²¹ A *malum carmen*, az *occentare* ellen hozott törvények megsértőinek kijáró büntetés szemléletesen mutatja a csúfondáros *Italum acetum* tudatos és tervszerű elfojtását. Elég itt Naeivius félreállítására gondolnunk, de tulajdonképpen ide sorolható még Ovidius Rómából való eltávolítása is.

Cato — a censor is, az uticai is — a kérlelhetetlen rigorozitást, azt a puritánságot képviselte, amely a római szellem formálódására oly döntő hatással volt. Az ő személyében, majd legendássá színeződött alakjában öltött testet ez a felmérhetetlen horderejű szellemtörténeti jelenség, melynek folyamányaképen Róma belső alkata és ennek megfelelőleg irodalmi képe is olyanná formálódott, amilyennek maga-magát tudta, és amilyennek a művelt világ két évezrede ismeri. De érthető, hogy ennek a catói attitude-nak nemcsak meggyőződéses vagy akár túlzó követői, hanem ellenzői és jogosultságának vitatói is akadtak. Az ellenkező felfogás a puritanizmus jégtakarója alól időnként és alkalomadtán elő-előtört, programmszerűen mindenestre csak a dekadens századokban vallhatták.

Ami most a *simplicitas* problémáját illeti, feltétlenül igaza van Bickelnek abban, hogy nem egyértelmű szó. *Simplicitas* az is, ami

²⁰ Lehrbuch der römischen Literaturgeschichte. 1937, 58—. Más összefüggésben foglalkozott a kérdéssel Kerényi Károly: A római irodalom szelleme. E. Ph. K. 56 (1932), 83—.

²¹ L. Marouzeau: Traité de stylistique.

a Cato-féle rómaiak nyílt egyenességében, őszinte jellemességében nyilvánul meg, és amit Bickel a görög ἀπλότης καὶ ἀλήθεια-val azonosítana. De *simplicitas* az is, ami a Petroniushoz vagy Martialishoz hasonló vérmérsékletű és felfogású írókat a római *shocking* semmibevételére, a puritanizmus nem mindenki számára elviselhető megkötéseinek tagadására készítette. Ilyen formában elfogadható volna a „régii” és az „új” *simplicitas* szembeállítása is, mindenesetre azzal a megszorítással, hogy *prisca simplicitas* nem fordul elő a klasszikus latinságban, és *nova simplicitas*-ról is csak Petroniusnál olvastunk.

Tehát a petroniusi *nova simplicitas*, vagy a martialis *novissimum ingenium simplicitas*-a voltaképpen nem más, mint az időnként Rómában is előkíváncszó szabadszájúság, a naeviusi *libera lingua loqui* elméleti igazolására használt jelszó. (Jellemző, hogy az igazolásnak egyáltalán szükségét érezték!) Fölösleges tehát Petroniust — a *simplicitas*-ra való hivatkozással — éppen Rabelais-vel összehasonlítani, amint ezt B. Croce teszi,²² és a Satiricon írójáról így nyilatkozni: „Fu un raccontatore dell'enorme sensuale, bestiale e plebeo.” Szellemesen jegyzi meg ezzel kapcsolatban E. V. Marmorale, akinek már említett Petronius-könyvéből a Crocedízetet is vettük (40. l.), hogy ha a petroniusi regény csodálatos szimfóniájából csak az „abnormis módon érzeki, állati és plebejusi” dolgokat vesszük tudomásul, úgy járunk el, mintha egy zenedarab előadása közben csak a fúvósok legmélyebb hangjait, vagy a lármás finálét hallgatnánk.

Végül még egy megjegyzés: a Petroniusról szóló tacitusi fejezet — mint Bogner gondolta —, szerintünk is minden szavával tudatos reminiscenciákat akar kelteni. Nincs az *elegantiae arbiter* — kifejezés célja az író cognomenére, hanem a *simplicitas* előhozása is letagadhatatlanul kapcsolatban van a *novae simplicitatis opus*-szal. Csak egy párhuzamot emelünk ki a tudatos művészi eljárás megvilágítására: Norden hívta fel rá a figyelmet,²³ hogy a prózaritmust elvből kerülő Tacitus éppen az ilyen szempontból hirhedt Seneca utolsó óráinak elbeszélése közben ritmizált szavakat ad a filozófus ajkára (12, 63): *tu mortis decus mávis ... non invidébo exéplò ... in tuò finè*. Ez még akkor is jellemző, ha az illető rész Seneca αὐτοφωνία-ja volna.

Borzsák István.

*

Die simplicitas und der römische Puritanismus.

Die in der bekannten taciteischen Charakteristik Petrons (Ann. 16, 18) erwähnte *simplicitas* wurde schon mehrfach — neuerdings von H. Bogner — mit einer Stelle von Petrons Roman (132, 15) in Zusammenhang

²² La poesia. 1936, 252.

²³ Op. cit. 332, 2; cf. 305, 4.

gebracht, wo sich der Arbitr gegen diejenigen *Catonen* wendet, die sich über die *simplicitas* seines Werkes *constricta fronte* entrüsten. Diese *simplicitas* versteht Bickel als „vermeintliche Naivetät (Bogner: „ungezwungene Natürlichkeit“) und äussert seinen Zweifel, dass Tacitus mit diesem Wort auf die charakteristische petronische *simplicitas* anspielen wollte. Die *simplicitas* sei kein eindeutiges Wort, welches ohne weiteres bei Tacitus und Petronius gleichgesetzt werden könnte. Petrons *nova simplicitas* ist für ihn der Gegenpol der catonischen Strenge, der *prisca simplicitas*, wie auch Epikurs Erwähnung in den petronischen Distichen die dem Catonentum entgegengesetzte moralische Haltung zeigen soll. *Simplicitas* sei eine spezifische altrömische Tugend, mit der griechischem ἀπλότης καὶ ἀλήθεια vergleichbar, die sich in der Person des Cato Uticensis gleichsam verkörperte, während die *nova simplicitas* Petrons nur das freiere, lebenswahrere, aber moralisch gar nicht ohne Bedenken hinzunehmende Verhalten in sexuellen Dingen decke. Im allgemeinen sei *simplicitas* ein „Modewort des silbernen Jargons, und nur wer sich in diesem Jargon sehr wenig auskennt, wird das Auftreten des Wortes in der taciteischen Porträtskizze des Arbitr Petronius und an jener allerdings bemerkenswerten Stelle Petrons selber als eine singuläre und individuelle Übereinstimmung bewerten“.

Wenn wir den geistesgeschichtlichen Zusammenhängen nachgehen, welche die betreffende Petronstelle bietet, sollen wir uns zuerst die Rolle klären, die Cato in der Gestaltung des römischen Nationalgeistes und auch in der Weltliteratur spielt. Von der Murenarede des Cicero bis zu den führenden Grössen des XIX. Jahrhunderts bietet sich unseren Augen ein einheitliches Bild des sittenstrengen, starren, intransigenten, bis zum Tod konsequenten Catos, als ewigen und unversöhnbaren Gegenspielers von Caesar dar. Der Hauptzug dieses traditionellen Catobildes ist aber — neben der Freiheit — die *severitas*.

Wollen wir die petronische *nova simplicitas* als „ein Modewort des silbernen Jargons“ in allen ihren Nuancen genau prüfen, so muss auch derjenige Dichter des silbernen Roms in unser Blickfeld einbezogen werden, der die nächste Verwandtschaft mit Petronius hat: Martialis. In der Vorrede zum 1. Buch rechtfertigt sich der Dichter vor den Lesern und Kritikern, die seine Epigramme — bewusst oder unbewusst — falsch interpretieren wollten. Die *simplicitas*, die sich in seinen Dichtungen äussert, sei nur die Folge seines „zeitgemässen Talents“ (*novissimum ingenium*). Lebenswahr sei die Ausgelassenheit seiner Worte, wie auch überhaupt seine *pagina hominem sapit* (10, 4). Freilich schreibe er nur für diejenigen, die sich die Floraliafeier ohne Prüderie und Moralpredigten anschauen. Cato, der strenge (*Cato severus*) soll nicht in sein Theater eintreten, oder wenn schon eingetreten, soll er mit anschauen! Seine Verse seien freilich nichts weniger als „strenge“ (1, 35, 1; 10, 19, 1) und aus erbaulichen Unterrichtszwecken gedichtet, darum sollen sie ja *deposita severitate* (1, 35, 12; 4, 14, 6) gelesen werden. Darum ist ihm auch der scheinheilige Leser nicht sympathisch, der nach aussen hin das zeigen will, was er *in tenebris* (11, 2, 4) nicht ist, *rigidus, severus, horribilis*, wie der Tugendheld Cato. Martialis scheut sich nicht eingestehen, ja er ist gerade stolz darauf, dass seine Thalia lasziv, seine Verse voll von erotischen Anspielungen, seine Bücher „nichts-nützig“ seien. Er hat freilich keine geringe Autoritäten für sich aufzuführen: neben den früheren Dichtern, die in demselben „Stile“ schrieben und ebendarum vom Publikum „bis zum Ende“ gelesen wurden, beruft er sich auf Numa, den heiligen, der die Dinge offen und deutlich mit ihren eigenen Namen genannt (11, 15, 10), und auf Augustus, der in seiner Jugend auch lasziv, *Romana simplicitate* gesprochen hatte (11, 20). All das steht — seiner Auffassung nach — mit dem *pudor* gar nicht in Widerspruch, beim Lesen seiner *nequitiae* sollen

die Augenlider nicht richterisch zusammengezogen werden, hauptsächlich nicht seitens derjenigen, die der catonischen Strenge nur nachäffen, aber sie nicht leben.

Was den Widerspruch zwischen *nova* und *prisca simplicitas* (Bickel) anbetrifft, so muss aufs neue behauptet werden, dass *simplicitas* zweifelsohne kein eindeutiges Wort ist. Sie ist wirklich eng mit dem Begriff des redlich-offenen Altertums verbunden und hat mit der Rustizität, *asperitas*, *saevitia* einige Beziehungen (Gegensatz der urbanen Feinheit). Diese *severitas* ist in den Zeiten des silbernen Roms schon selten zu finden. Die *rigidi Catones* (10, 19, 21) sind verschwunden, aber die *Stoicorum rigida et virilis sapientia* (Sen. cons. ad Helv. 12) hatte Roms Antlitz so tiefgehend beeinflusst, dass Catos „stoisch unterbautes Römertum“ für die Zukunft das Römertum schlechthin bedeuten sollte. Das Römische in Catos Gestalt ist urwüchsig, „das Stoische ihm dermassen wahlverwandt, dass ein Ganzes aus einem Guss entsteht, worin Mit- und Nachwelt das Vorbild eines eigenen Lebensstils erkennt“. (M. Gelzer: Cato Uticensis. Die Antike 10, 1934, 91.)

Unsere Ausführungen haben letzten Endes ein Kapitel des römischen Puritanismus betroffen. Wie gesagt, die unerbittliche Rigorosität, Sittenstrenge, überhaupt das stoisch gefärbte Römerideal hat sich ein für allemal in der catonischen Gestalt verkörpert, aber auch das geistesgeschichtliche Phänomen von unvermessbarer Wichtigkeit des römischen Puritanismus hat seinen typischsten Niederschlag in diesem Ideenkomplex gefunden. *Simplicitas* ist der eine Teil dessen, was das Wesen des archaisch-römischen Catonentums ausmacht, aber auch das Losungswort der modernen Bestrebungen, welche die catonische Strenge und Prüderie des römischen Puritanismus — auch in sexuellen Dingen — im dekadenten Rom für sich als nicht unbedingt verbindlich fühlen und das Leben in seiner Realität — ohne Verschönerungen aber auch ohne Verschleierungen — leben wollen. Die repräsentativsten Wortsprecher dieser Bestrebungen sind Petronius und Martialis, beide Dichter der *nova simplicitas*. In solcher Formulierung kann auch der Bickel'sche Gegensatz hingenommen werden, allerdings mit der Beschränkung, dass *prisca simplicitas* im klassischen Latein überhaupt nicht, und auch die *nova* nur in der Petronstelle belegt ist.

Stefan Borzsák.

A HUMANISTA LEVÉL.

a) *Tartalom.*

A levélírás minden klasszikus hagyománya a rómaiakhoz fűződik. Rómában sokkal nagyobb jelentőségű volt ez a műfaj, mint a görögöknél, akik az írást csak a beszéd kiegészítőjének tekintették. A levélírás előfeltétele és leglényegesebb eleme, hogy egyrészt kifejezze írója egyéniségét, másrészt beleélje magát a címzett gondolat- és érzésvilágába. Ez az individuális vonás Cicero óta uralja ezt a műfajt, ezért művelték azóta is a rómaiak és nem a görögök. Cicero legbensőbb énjét az Atticushoz írt levelek mutatják legjobban, mégis a római levél, mint műfaj, az Ad familiares-től veszi kezdetét.¹ A magánközlemények művészi leírása a rómaiak érdeme. A már megírt levelet szépítették, javították, egyszóval tökéletesíteni igyekeztek.

Az augustusi kor előtt és után az individualista vonás háttérbe szorul és inkább csak külsőségekben nyilvánul meg. A tartalom sokat veszít nyíltságából, frissességéből, mindjobban a forma került előtérbe. Nem azért írtak, hogy ismerőst tájékoztassanak valami eseményről, gondolatról, hanem, hogy művészi formájú retorikai művet alkossanak elbeszélés vagy traktátum formájában. Így dolgozott Statius és az ifjabb Plinius. Később a pápák és a középkor papi hivatalai is ezt a stílust követték, amit a világiak is átvettek.

A renaissance azután megint visszatér az egyénihez és Cicero elhagyott útjához. Igazi „humanista“ műfaj lett újból a levélírás, amelyből egész tudományt szerkesztettek. Ma már el sem képzelhető, milyen komoly létjogosultsággal bírt a levél abban az időben: szinte a legfontosabb műfaj lett s a dialógus mellett a legsikeresebben utánozták a humanisták.² Mivel ők általában egy poéta, filozófus és szónok tulajdonságait egyesítették magukban, sokoldalúságuknak igen megfelelő kifejezési formája volt a levél.

A humanista megismeri önmagát, foglalkozik saját jellemével, lelkvilágával, érzelmeivel és ezt az önmegismerést nem ritkán önbeismerés követi, amelynek hű kifejezői levelei.

Az általános műveltségvágy, ami annyira jellemzi a humanistát, az egyelőre csak kézzel írt, később nyomtatott irodalmi ter-

¹ L. Peter, H., Der Brief in der röm. Litteratur. Leipzig, 1901.

² Hirzel, R., Der Dialog. Leipzig, 1895.

mékek, az utazások, arra ihlették, hogy formát keressen, írásba foglalva közölhesse benyomásait, véleményét azokkal, akik ugyanilyen érdeklődési körben élnek. Így alakult ki aztán a humanista-levelezés révén az a klikkrendszer, ami a sok humanista központ, tudós köztársaság és akadémia létesítéséhez vezetett.

Az állami és egyházi hatalom által évszázadokon át elnyomott individuum most mohón követelte jogait s a humanista ösztönösen kereste és találta meg legmegfelelőbb műfaját a levélben.

Az itáliai korai humanisták leveleikkel mint irodalmi remekművekkel tudásukat és műveltségüket igyekeztek barátaik előtt bizonyítani, így töltötte be a levél a művészi tanulmány helyét és lett az essay őse. Ebben a levélfajtában Petrarca érte el az első sikereket, leveleit számtalan példányban másolták. A korai humanizmus idején ezenkívül a könyvnyomtatás hiánya miatt a kölcsönös tudósítás írásban olyan szükséges volt, mint személyes találkozásnál a beszéd. Így lett az epistolográfia a humanista világban az essay mellett az újság, az irodalmi folyóirat őse is,³ s Petrarca követőjének, Coluccio Salutatának néhány levele már egész újságcikként hat. Nálunk a történelmi események kényszerítő hatására inkább ez az utóbbi levélstílus fejlődött ki.

A sajtó modern munkájának ugyanaz a hármas célkitűzése, mint az antik rétorok: véleménynevelés, szórakoztatás, a tömegek megmozdítása. A történelem folyamán ugyanezt a célt szolgálta az angol parlament, a francia forradalmi gyűlések, a szószék, az ítélőszék, majd az utolsó évtizedekben újra a politikai beszédek és a rádió, de e mellett nemkevésbé jelentős szerep jutott az írott, sokszorosított szónak, amely hatásosan támogatta a beszédet. A sajtó munkatársai számára éppúgy nélkülözhetetlen lett egy bizonyos általános műveltség, mint az antik rétor számára. Élénk jellemzője ez a sokoldalú humanistának is.

A levélírás friss szellemet követelt, a szorgalmas levélírónak néha ugyanazt a hízelgést más és más ragyogó, szellemes fordulatokban kellett megírnia.

A humanisták már eleve azzal a tudattal írtak, hogy leveleiket később esetleg publikálják vagy legalábbis, ha a címzetten kívül más is bepillantást nyer azokba. A zszurnalisztika egyik őse Itáliában, Pietro Aretino, egész félelmetes hírnevet szerzett tollával, periodikusan megjelentetett leveleivel. Egy szép latin levél kézzel-kézre járt, sokszor az író egyenes utasítására. A levelek e félig privát, félig nyilvános jellege írójuknak sokszor ellenségeket is szerzett. Amit két jóbarát négy szemközt megtárgyalhatott egy-

³ Később az essay be is került az újságba. Az angol Addison és Steele a „Tatler“, „Spectator“ és „Guardian“ hetilapokban az élet minden problémáját megtárgyalták könnyed tetszetős, beszélgető formában. Nagy sikerük volt ezzel és az essay azóta is szerves tartozéka a lapoknak.

mással, az sokszor sértő volt egy harmadik számára. Erasmusnak például sok félreértést, sértődést kellett kimagyaráznia levelei miatt. Bölcsek is tartotta Bembot, aki nem írt akárkinek, nem írt akármiről és főleg: nem publikálta leveleit. A levél viszont éppen ezáltal volt szinte a közvéleményre hatással, mert sok kézen ment át.

A levél híven kifejezte írója jellemét. Petrarca még kiábrándul Ciceroból, mert leveleiből kicsinyessége, hiúsága tűnik ki. Pedig ezek a tulajdonságok fellelhetők Erasmusban vagy akár Petrarcában is!

Érdekes ezen a téren a nemzetek közötti különbség. Az olasznak könnyen áll rá a szája, a keze. Közlékeny, szívesen és sokat beszél, különös adomány nála a beszédszeretet. Az eredmény: Poggio, majd Bembus és Sadoletus a legjobb levélírók. Élénkség, könnyedség, elegancia jellemzi leveleiket, nem a tudálékosság, hanem a tehetség mutatkozik bennük. A legjobb leveleken nem látszik a sok előtanulmány, gyakorlat, Cicero tanulmányozása, a szellemességek önként folynak, mintha a pillanat ihlette volna őket. Még a római hagyományokat természetyszerűleg legjobban továbbvivő franciák sem jutnak közelükbe. A német meg éppen nehézkes, nála nem találunk l'art pour l'art levelezést,⁴ ő azért ír, mert közölnivalója van. Hutten levelei például megannyi megcímzett vallási vitairat.

Az igazi humanista levelében általában nem politizált, vallási kérdéseket sem érintett. Természetesen kivétel itt is akadt, az olyan reálpolitikusok levelei, mint Francesco Barbaro, vagy németországi küldetésében Enea Sylvio Piccolomini, — történelmi dokumentumok.⁵ A többiek kolduló vagy köszönő leveleket írtak fejedelmekhez, hercegekhez, főpapokhoz, akiket boldoggá tett nevük szerepeltetése és gondosan másoltatták a hozzájuk címzett szép epistolákat. Különösen az itáliai humanisták vitték tökélyre a finom, tapintatos koldulást és hízelgést. A hízelgés az egymásközi levelezésben is főszerepet játszott. Ha valakire csak valamennyire is rá lehetett fogni, hogy pártolja a tudományt, mint csodás példakép lett feltüntetve. Ezek a hazugságok jólestek, ha a humanisták tisztában is voltak értékével. Janus Pannonius például így ír: „Laudas me nimium, priscis et vatibus aequas, Mentiris, novi, me tamen, Ode iuvat“.⁶ Celtis Konrád így vall: „Utinam talis essem qualem illi

⁴ Mint Hirzel oly találóan írja: a német itt is szakember marad, míg a többiek dilettánsok, — a szó legjobb értelmében. (Der Dialog.)

⁵ Nem lesz szó bővebben Mátyás és kancelláriájának diplomáciai levelezéséről sem, amely szintén nem illeszthető a szigorúan vett humanista levelek közé.

⁶ De se ipso. Epigr. I. 252. Janus különben mindvégig inkább költő maradt, nincsenek különösebb érdemei a művelőírás terén. (L. Huszti J., Janus Pannonius. Pécs, 1931. p. 20.)

(me praedicant). Malo tamen vel falso laudari, quam vere vituperari.“⁷ Hasonlóan Aeneas Silvius Piccolomini: „Non sunt nostrae, quas nobis attribuis laudes. Scimus quo pede claudicamus, quem dolemus dentem. Laudari tamen falso quam vero vituperari malimus.“⁸

A levélírás különben szorosan összefügg a barátság ápolásával. Idegen humanisták, akik egymást sohasem látták, közös ismerős közvetítésével írnak egymásnak, kiforgatva a ciceroi sententiát: „Sapientes sapientibus etiam ignotis amicos...“ (De nat. deor. I. 44.) Így levelezett például Erasmus a Thurzó püspökökkel, Paulus Manutius Verancsics Antallal Dudits András közvetítésével, a német Johannes Sturm az angol Roger Aschammal stb.

A levél kényelmes formája volt az irodalmi kötelezettségek, pl. ajánlások lebonyolítására is. Erasmus Thurzó Eleknek levélformában ajánlja egyik zsoltárfordítását.⁹ Így tették híressé egymást és mecénásaikat. Az uralkodók kezdtek súlyt fektetni arra, hogy „jó sajtójuk“ legyen, ez lett népszerűségük fokmérője. Az egyszerűbb, familiáris levelek mellett egész művészi traktátumok is szerepelnek, amelyek egyenesen a címzett feldicsőítésére íródtak, mint pl. Filelfo levelei, többek között Mátyáshoz.¹⁰

Az egymástól nyert híreket a humanisták felolvasták pártfogóiknak. Erasmus leveleit Oláh Miklós ismertette a budai udvarban, majd rajta keresztül később is élénk kapcsolat maradt a magyar királyné, Mária és a híres humanista között, akinek hazája oly sokáig nyujtott otthont II. Lajos özvegyének. Így közölte Dudits András a barátaitól nyert híreket Miksa császárral, és így volt ez a kisebb humanista körökben is, amelyeknek vezetői főpapok vagy főurak voltak.

A humanisták mindig büszkék voltak tájékozottságukra. Híreiket sokszor maguk is másodkézből szerezték. Királyi követek, diplomáciai ágensek, futárok, kereskedőemberek útján szerezték értesüléseiket. Az előkelőbbek általában szívesen fizettek is azért, hogy tájékozva legyenek a világ ügyeinek állásáról. Ez termelte ki aztán a hírek kereskedőit. Már III. Edward udvarában élt egy profeszionista híriró: Lawrence Minot, és ilyen volt VI. Henrik udvarában Lydgate is. Különösen az üzletembereknek volt fontos, hogy idejében szerezzenek hírt az eseményekről. Itáliában inkább a patriciusok, kormányzók voltak a mecénások, Németországban a kereskedők. A Fuggerek például egész Európára kiterjedő hírüg-

⁷ A bécsi könyvtárban lévő levélgyjűjteményének 2. oldalán. (Cod. 3448.)

⁸ Epistolae Eneae Silvii Piccolomini. Nürnberg. 1496. ep. 315. F. Philephusnak.

⁹ L. Allen, P. S., Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami. Oxonii, I—IX. 1906—1938.

¹⁰ Rosmini, C., Vita di Francesco Filelfo. I—III. Milano, 1808.

nökség-hálózattal rendelkeztek. A bécsi nemzeti könyvtár 27 ívnyi írott Fugger-gyűjteményt őriz és nagyobb gyűjtemény található a vatikáni könyvtárban is.¹¹ Ezek a Fugger-újságok azonban nem a nagyközönség számára készültek. Gazdasági érdekeket képviseltek, ahogy az uralkodók hírforrásai politikai célokat szolgáltak.

Lassan egész hírközpontok alakultak ki, mint Velence, Bologna, Pádua, Bécs, Boroszló, Konstantinápoly, Varsó. Velence, Konstantinápoly a Kelet eseményeit közvetítette, Bologna, Pádua, Bécs a császárság híreit cserélte. Magyarország főleg a török harcokról tudott beszámolni, amelyeknek állása különösen foglalkoztatta a közvéleményt, hiszen Európának úgyszólván minden népe érdekelve volt. Az első nyomtatott újságok főleg a török híreknek köszönhetőek olvasottságukat. Hazánkban a királyi táborban több ilyen újságíró tartózkodott.¹² Tőlünk elsősorban Bécs vette át a híreket. 1526-ban a mohácsi csata, 1529-ben Bécs felmentése, — hálás anyagot nyújtottak az újságoknak.

A humanisták közül történetírók tartózkodtak az országban, hogy az eseményeket, mint szem- és fültanúk örökíthessék meg. A Báthory megbízásából munkálkodó Brutus János 1578—80-ban leveleiben humanista barátait kéri, Gyulay Pált és Berzeviczy Márton, hogy híreiket vele közöljék,¹³ sőt közvetve magyarországi főnemeseket kérjenek meg erre. Pálffy Miklós tábora olyan híres volt, hogy Blotius, a bécsi császári könyvtáros tanulmánygyűjtő fiatalembereket ajánl hozzá 1590-ben, akik a magyar katonaeletre kíváncsiak.¹⁴ Don Juan d'Austria lepantói győzelmét még sokáig emlegetik humanistáink.¹⁵ Adatgyűjtés céljából tartózkodott Készmárkon Gabelmann Miklós is, a történetíró, aki később a kereszteti csatában esett el. Levelezése hű képet ad adatgyűjtő szorgalmáról. Cornelius Scepperus, Ferdinánd törökországi követe sokszor beszámol tárgyalásairól a Belgiumba szakadt Oláh Miklósnak. Oláh viszont Paulus Joviust tájékoztatja többek között a török elleni harcokról.

A humanisták leveleikhez néha külön cédulán csatolták a politikai és irodalmi élet egy-egy fontosabb hírét. Ebből a külön kis levél-részből lett azután a levél többi részének elhagyásával az ú. n. röplap, amit később már nyomtatásban tettek közzé, és ami eleinte csak egy-egy eseményről számolt be. Ezek a Neue Zeytungok Németországban és az „avviso“-k Itáliában. Magyarországon 1587-ben Manlius János vándornyomdájából került ki az első: Neue

¹¹ Jellemző tájékozottságukra, hogy egy velencei híradás például perui indiánfölkelésről is beszámol. (L. Klarwill p. 203.)

¹² Idézi Weill, p. 17.

¹³ L. Eruszt J., Die ung. Beziehungen des Hugo Blotius. Budapest, 1943. (Jahrbuch des Inst. f. Ung. Geschichtsf. in Wien. X.)

¹⁴ L. u. o.

¹⁵ Így a pozsonyi Hoffmann György.

Zeitung aus Ungarn. 1590-ben Lautenbach Konrád: Relationes semestrales-e már az első lépés egy periodikus irathoz.¹⁶ Egyenes leszármazottjuk a mai hírlap.

Voltak azonban, akik a könyvnyomtatás felfedezése után is inkább a kézzel írt híreket részesítették előnyben. Aki tehette jó pénzt fizetett az egyedül neki juttatott hírekért. A kézzel írt újságot nem cenzúrázták s a XIV. sz. egyik-másik parancsuralma alatt, amikor csak érdektelen vagy tendenciózus hírek jelentek meg az újságban, titokban terjesztették az értékes kéziratokat. Ez az oka annak, hogy ilyen újságok még a XIX. században is találhatók. Később e kézzel írt újságok szerkesztői lettek a nyomdák informátorai.

A történelmi hírek és adatgyűjtési kérések mellett a humanisták kritikát is kértek egymástól műveikről, kicserélve munkáikat. Brutus például állandóan tájékoztatja Berzeviczyt történelmi munkájának haladásáról és irodalmi kérdéseket tárgyal Gyulayval is. A neves velencei humanistának, Paulus Manutiusnak Duditshoz írt leveléből tudjuk,¹⁷ hogy Verancsics, akkor egri püspök, barátsága jeléül megküldte neki kisebb költői próbálkozásait. Dudits Muretustól¹⁸ Aristoteles etikájáról írt könyvét kéri. Altalában Dudits philológiai munkásságáról még megközelítőleg sem alkothatnak képet, ha Sambucushoz, Henri Savilehez, Zindelinushoz írt levelei fenn nem maradtak volna.¹⁹ Sok humanista munkát csak íróik levelezéséből ismerünk, mert maguk a művek elvesztek.

Ursinus Veliusnak Oláh Miklóshoz 1531. szept. 10-én írt leveléből megtudjuk például,²⁰ hogy befejezte II. Lajos király haláláról és Magyarország romlásáról szóló munkáját, egyben kéri, írnia meg neki a királlyal együtt elesett vagy fogságba jutott főemberek neveit, hogy műve teljes befejezést nyerjen. Oláh eleget is tesz ennek a kérésnek, amennyire emlékszik és Brüsszelből, ahol ekkoriban már az özvegy királyné kíséretében tartózkodott, elég hosszú névsort küld neki (1532. márc. 10-én).

Hazánkban volt is anyag bőven a történelmi adatok gyűjtéséhez. A pártokra szakadt ország eseményei, a humanista levelekben kifejezést nyerő kis egyéni tragédiák, súlyos pártviszályok és országos sorscsapások következményei. Oláh Miklós fájdalmasan panaszolja Thurzó Eleknek: miért tartja őt Török Bálint a haza ellenségének? Ekkor még Cremsben van Mária királynéval, tanakodik, menjen e vele tovább Belgiumba, s ha nem, hová mehetne?

¹⁶ L. Ferenczy J., A magyar hírlapirod. története. Budapest, 1887.

¹⁷ Epistolarum P. Manutii Libri IV. Venetiis, MDLX.

¹⁸ Antonii Mureti Orationes, epistolae, stb. Ingolstadii, MDCII.

¹⁹ L. Costil, P. André Dudith. Paris, 1935. p. 441.

²⁰ L. Ipolyi A., Codex Epist. N. Oláh. Monum. Hung. Hist. Dipl. XXV. Budapest, 1875.

Elkobzott birtokai Török Bálint tulajdonában vannak, a hazai beígért püspökségre is hiába vár, pedig több is megürült azóta, de mindegyiket más kapta. Javai visszaszerzésében Szalaházy Tamás egri püspök másik pártfogója, aki ekkoriban Ferdinánd és Zápolya összebékítésén fáradozik Óvárrott (később Pozsonyban). Ez a megegyezés létre is jött, amikről ugyancsak Oláh levele értesít Brodarichhoz.²¹ Czibak Imre, Batthiány Orbán megöletéséről Thurzó Elek értesíti Oláh Miklóst.

Fontos szerepet játszottak az erdélyi események: Berzeviczy Márton, Kovacsóczy Farkas, Gyulay Pál a Békes-leverésről, Báthory fejedelemségéről, későbbi lengyel királyságáról számolnak be a nyugatnak.

Az udvari események leírása sem hiányzik a szemtanúk leveleiből. Rudolf fényes koronázásáról Sambucus helyszíni beszámolója igazolja Berzeviczy Márton hasonló tájékoztatóját.²² Így ír a pápa haláláról és az új pápa esélyeiről Velencéből Paulus Manutius Duditsnak.²³

Később a vallási hírek is belekerülnek a humanista levelezésbe. Melanchton wittenbergi stúdiója egész valláspolitikai szerkesztőség volt a reformált világ számára. De azért a különböző vallású humanisták is megértették egymást, Verancsics például Honterral levelezett.

Mint szemtanú ki-ki beszámol saját városának szenzációjáról: Sambucus, Blotius a bécsi,²⁴ Erasmus a baseli pestisjárványról.²⁵ Kraus Bálint Conrad Celtis orvosbarátja Brassóból arról számol be,²⁶ hogy Szegeden egy négyéves fiút találtak, aki olyan nagy és erős, mint valami negyven éves ember.

Utazási naplónak is beillenek Blotius Listhy püspökhöz írt rendszeres beszámolóit, aki a püspök fiával jóformán egész Itáliát bejárta: Páduából, Sienából, Bolognából, Velencéből, Pisából, Firenzéből, Rómából, Nápolyból, Genuából és Milánóból írta „riportjait”. Hasonlóképpen igyekezett szétnézni Itáliában a többi magyar humanista diák is: Berzeviczy, Dudits stb.

Társasági hírek is természetesen főszerepet játszottak. Paulus Manutius Sambucusnak condoleál kedves tanítványa, Bona György halálára (IV. 46.). Sambucus Manutiusnak kisfia születéséhez gratulál (IV. 36.). Dudits Henri Savile-nak írja, hogy leánya született.²⁷ Házasságközvetítési kísérlet is folyamatban volt levelezés

²¹ 1533 márciusában. L. u. o.

²² L. Ernuszt id. m.

²³ A lübecki kiadásban, Lib. IV. 18.

²⁴ L. Ernuszt id. m.

²⁵ Laski Jánosnak. L. Allen.

²⁶ Rupprich, H., Briefwechsel des K. Celtes. München, 1934. p. 382.

²⁷ L. Costil, p. 442.

útján: Blotius számára a pozsonyi Purkircher György keres menyasszonyt.²⁸

A mai újság hírszolgálati anyaga tehát tulajdonképpen teljes egészében fellelhető már a humanista levélben. Szerepelnek a háborúk hírei, az udvari hírek hivatalos rendeletekről, országgyűlési határozatokról, egyházi hírek. A mai politikai rész őse, a háromrésze szakadt ország híreinek kicserélése, megvitatása. A születések, halálesetek, házasságkötésekről szóló beszámolóknak a „Társaságból” címet lehetne adni. „Kereskedelmi tájékoztató” a Fuggerek hírlapjai, továbbfejlesztésük a „Hírek a világ minden részéből”.

Az „Irodalom”-rovat és az ezzel kapcsolatos, egyelőre főleg hízelgő „Könyvkritika” a humanista művek kölcsönös megvitatásával talán a legnépszerűbb volt, hiszen ez volt bennük a „humanizmus”.

„Utazási napló” ma is alkotó része az újságnak, folyóiratnak.

Talán a „Szerkesztői üzenetek” ősenek tekinthető az üzenetek közvetítése, sokszor ismeretlenül is.

A búcsúzkodás és aláírás után a levelekhez fűzött utóiratok a „Lapzártakor” szerepet kapta.

Még a „Vidám sarok” is fellelhető pl. Ursinus Velius néhány Erasmushoz írt levelében.

b) *Forma.*

A humanisták többnyire maguk rendezték levelezésüket és gyűjteménybe foglalva ki is adták. Ezek a levélgyűjtemények a legkeresettebb olvasmányok közé tartoztak. Már Petrarca is összegyűjtötte leveleit s mindegyiket lemásoltatta, Poggio és Filelfo pedig követték példáját. Ezzel egyrészt hírnevüket akarták megörökíteni, másrészt összeköttetéseiket mutatni.

Erasmus 1515-től kezdve majdnem minden évben kiadja a hozzáintézett leveleket sajátjaival együtt.

A magyar humanisták levelei csak részben értek el kiadást. Vitéz János leveleinek egy történelmi fontosságú részét kiadta Teleki József.²⁹ Humanitására azok a levelei jellemzőbbek, amelyeket Iwanich Pál adott ki.³⁰ Sok levele fekszik még kéziratban Csehszlovákiában és Lengyelországban.

Joannes Sambucus, vagyis Sámbock János leveleinek nagyrészt egész könyvtárával együtt a bécsi nemzeti könyvtár őrzi

²⁸ L. Kneifel M., Purkircher György. Budapest, 1942.

²⁹ A Hunyadiak kora Magyarországon. I—XII. Budapest, 1852—1913.

³⁰ Schwandtner, *Scriptores rerum hungaricarum. Joannis de Zredna Epistolae, Per Paulum de Iwanich.*

³¹ A háború előtt H. Gerstinger már Sambucus egész levelezését összegyűjtötte.

kéziratban.³¹ Dudits levelezése előkészítve állt Costil kiadásában, egyelőre Páris, Boroszló, Bécs könyvtárai őrzik; nyomtatásban néhány levele kortársaihoz: Muretushoz, Manutiushoz stb. Verancsics már maga rendezte leveleit: „...epistolae meas licet sine nitore, sine sale, neque Mentorea aut Phidiaca manu expolitas collegi tamen et in ordinem conguessi...” — írja.³² Oláh levelezése is már 1681-ben rendezett egészset alkotott.³³

A humanisták minden téren elsősorban a forma emberei voltak, ezért a levélírásban is kidolgoztak bizonyos törvényeket, szabályokat, hogy saját tapasztalataik alapján útmutatást nyújtsanak. A stílusfejlesztő nyelvtani és lexicográfiai munkák mellett ezek is jellemző termékei lettek ennek a kornak. Szerzőiként majdnem mindegyik humanistát felfedezhetjük, aki maga is értett a stílushoz és érdemeket szerzett a művelésírás terén.

Ezek az epistolográfiai tankönyvek beszámolnak, hogy kell a megszólítást, címzést, titulusokat, ajánlásokat, mentegetőzéseket, üdvözléseket stb. megírni. Már Salutatinak tulajdonítanak ilyet. Az első ismert munka Gasparino di Barzizzaé: mintalevelek antik stílusban, antik nevekkal. Petrarca hozta be a tegezést, a római dátumot, a címzésben a saját (a feladó) nevét is.

Erasmus 1522-ben írt tanulmányt *De conscribendis epistolis* címmel. A középeurópai humanizmust Celtis Konrád képviselte: *Tractatus de condendis epistolis* (Ingolstadt, 1492) című munkájával, a spanyolokat Vives. Nálunk Sambucus jeleskedett ezen a téren: 1552-ben adta ki *Epistolarum conscribendarum methodus*át Baselben, amely azóta több kiadást ért meg.

Celtis így definiálja a levelet: „*Epistola seu apostolus est vector et internuntius sermonis nostri desideriique et expressionis minus conceptus ad alterum absentia, rubore et alio casu loqui certioremq; reddere nequeuntis, immissio significatioque vel qua cum amicis et inimicis tacitas nostras cogitationes, voluntatemque communicamus*“.

A levelek elsősorban üzenetközvetítő jelentőségét, Cicero hagyománya alapján (*Ad fam. II. 4.*), Erasmus emeli ki: „*Nam nuncii vice fungitur Epistola...*“ (*VI. fejezet.*) Nem is lehet szerinte éppen ezért szabályokat előírni, legfeljebb általában. Az ő tanácsa: „...*scribito ex tempore, scribito quid quidin buccam venit sed ita, ut ad Atticum fecit Cicero*“ (*II. fejezet.*) — Bővebben pedig: „...*ego eam Epistolam optimam iudico, quae a vulgato hoc et indocto literarum genere longissime recedat: quae sententiis exquisitissimis, verbis electissimis sed aptis constet: quae argu-*

³² Szalay—Wenzel, Verancsics összes munkái. Magy. tört. emlékek. II. o. 1857—75. (10. k. 1. lev.)

³³ Ezt használta fel Ipolyi A., *Monum. Hung. Hist. Dipl. XXV.* Budapest, 1875.

mento, loco, tempori, personae, quam maxime sit accomodata, quae amplissimis de rebus agens, sit gravissima: de mediocribus concinna: de humilibus, elegans et faceta: in iocis acumine delectet ac lepore, in encomiis apparatus: in exhortando vehemens sit et animosa: in consolando blanda sit et amica: in suadendo gravis sit et sententiosa: in, narrando, lucida et graphica: in petendo, verecunda: in commendando, officiosa: in rebus secundis, gratulabunda: in afflictis seria. Denique sit versipellis, ac polyypus quemadmodum semet ad omnem subiecti soli habitum...“

Sambucus így határozza meg a levelet: „Est igitur Epistola colloquium in literas missum ad absentem, utilis ea ad exponendam nostram sententiam“. A levélstílus mesteréül Erasmust jelöli meg, a régiek közül Demosthenest, Cicerot, Aristotelest, Hermogenest, de mindenekelőtt Cicerot állítja példaképül. Saját könyvecskéjét a levélírásról csak tankönyvnek szánta: „...qui ad eum finem comparatus est, ut pueri ad consuetudinem scribendi introducebantur...“

Több szempont szerint osztályozza a levélfajtákat és rövid példákat is fűz hozzájuk. Kérőlevél például: „Et pridem iam antea rogavi te, sanctissimum virum: et vero nunc rogo, liceat id consequi: atque certo me esse consequuturum, apertum enim necessarium par est impetrare, de quo laborat: maxime si honesta sit, ei que bono fuerit.“ Vigasztaló: „Posteaquam in gravissima te pericula demissum a fortuna cognovi, graviter molesteque tuli: atque etiamnum magnopere doleo, pro eo sane ac usus nostri vinculum requirit ac flagitat. Sed tamen ne te angoribus totum des moneo: neque committas, ut amissorum luctui succubuisse videare.“ Szabályokat azonban nem állít fel és nem is tárgyalja külön a stílusdíszítő elemeket. Előszavában egy mondattal megadja az útmutatást: „Species et quasi figura orationis, qua epistolae tractantur, varia et multiplex est. Itaque scribere volenti, debet esse curae, ne simpliciter ac quoquo modo in mentem venerit, eam exaret: sed studiose ac multa cum arte.“

Lássuk mostmár, hogy valósult meg mindez gyakorlatban.

Az antik, művészi próza egyik legfontosabb kelléke a ritmus, a jóhangzás volt. Feltűnő, hogy a humanisták milyen kevésbé élnek vele. Mint a skolasztika hagyományát elvetik, s mint Cicero örökének nem tulajdonítanak elég fontosságot. Norden (Antike Kunstpr. p. 951.) meg éppen azt állítja, hogy teljesen ignorálták.

Gasparino di Barzizza bevallja, hogy Cicero és Quintilianus teóriája homályosnak tűnik előtte. (Sabbadini, R., La scuola e gli studi di Guarino Guarini. Catania, 1896. p. 73.). Paolo Cortese biztosít, hogy Aretino volt az első, aki „inconditam scribendi consuetudinem ad numerosum quemdam sonum inflexit“. (Laurand, Études. p. 221.) Tehát már szó volt ritmusról és Erasmus Nosoponusa a Ciceronianusban (Schönberger, J. K., kiadása,

Augsburg, f. 919. p. 8.) már így lelkesedik: „Nullus est enim in toto Cicerone locus quem non ad certos pedes redegerim“. Strebacius, a *De electione et oratoria collocatione verborum*-ban (Paris, 1529) már pontos utasításokat ad a prózaritmusra vonatkozóan. A stilisztika és retorika német tanítómestere Sturm (*De periodis*, Strassburg, 1550. l. Norden p. 42.), viszont csak általános útmutatást.

Maga Sambucus is, aki pedig mint mérsékelt ciceronianista alapos stilisztikai tanulmányt hagyott ránk *Ciceronianus* címmel, és a stilisztikai kellékek között, mint elmaradhatatlant említi a numerust, a ritmust, saját leveleiben sokszor mellőzi a szabályokat. Azok, amelyeket csak egyszerű közléseknek szánt, nélkülöznek minden műprózaí díszítő elemet. Leginkább talán Laurand közelíti meg az igazságot, hogy bár a prózaritmus kérdése napirenden volt a XV. századtól kezdve, mégis a humanisták előtt elég homályos probléma maradt. Sambucus például azt mondja, hogy *Cicero* írt homályosan numerusról és harmóniáról. Numerus tulajdonképpen az ütem, amelynek kellemes alkalmazása alkotja a prózaritmust. Az orator numerusa verstől, énektől különbözik. A lábak használata, sokféleségük miatt sokkal nehezebb az Orator számára, mint a költőnek. A beszédnek a numerus ad súlyt, kellemes hangzást. Legteljesebb formája a periodus, képzése a ciceroi periodusok mintájára a legjobb stílusfejlesztő, — írja Sambucus. Ezt a mondatot például: „Est aliquid placitis abstinuisse bonis“ — periodussal így fejezné ki a sambucusi szónok: „Qui enim ab iis temperare sibi, quae avidius concupiscit, commode potest: haud ille parvam meretur laudem“. Sambucus azonban háláját pl. így fejezi ki egyik levelében két szóval, egy mondatlalt: „Habeo gratiam“. (A bécsi nemz. könyvtárban, Cod. 7958. II. 140.) Nemhiába hangsúlyozta tan-könyvében, hogy a levél első sorban üzenetközvetítés, nem is próbálja pl. egy levél kézhezvételét periodusban nyugtázni: „Tuas accipi, Ellebodio (Nicasio) suas ad Posonium misi. (sc. epistolas)“ — írja egy másik levelében. (U. o. V. 257.)

Általában a szellemesebb, csattanósabb antithetikus parallel szerkezet mellett egész művészi periodusokkal is találkozunk, de nagyképűség volna ezekben a sokkal inkább újság-levelekben, mint stilisztikai remekben a kolonok szabályszerű formáit, a periodusok egységét s a clausula-ritmus szabályosságát kutatnunk. Annál meglepőbb, elismerésreméltóbb és jellemzőbb az általános magyarországi latinos műveltségre, hogy egy Forgács Imre, trencsényi főúr levelei között például ilyen kikerekített periodust találunk: „Etsi nos cum ingenii nostri, tum virtutis praestantiam atque fortunam suo pede ac modulo metiamur, quarum dolum iure nobis vestigia apparent, uti Vestra Excellentia nobis, pro ingenia quadam naturae suae bonitate tribuit, tamen cum hanc Exc. Vestra bonitatem saepius intra nos examinarem, dici non potest quanto-

pere miraremur, quanta amoris sit vis, quanta item virtutis.³⁴ Figyelemreméltó az antithesisnek a perioduson belül való ügyes alkalmazása s a hyperbatonok használata.

Az asianista dictio hagyománya, az antithesis Gyulay Pálnál pl.: „Sed si, uti credendum nobis est, aliquam Dii immortales rerum humanarum curam habent, si aspiciunt oculis superi mortalia iustis, haec certe iam manifesta infandaque sceleratorum perfidia, multa non manebit“.³⁵ Még inkább találunk közbe-közbe ilyen példás, sőt stilisztikailag még tökéletesebben megoldott periodusokat és antithesiseket Vitéznél, Oláhnál, Verancsicsnál, Duditsnál. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni sosem, hogy e levelek írásánál mégsem a művészi felépítés volt a primär célkitűzés, hanem az események közlése, habár művészi formában is, és a szellemesség, a pillanatnyi adottság mellett néha másodrendűvé süllyedt a művészi követelmény.

Ha a szavak és mondatok ritmusára nem is ügyeltek olyan gondosan humanistáink, tágabb tér nyílt már a műfaj természeténél fogva is a szónoki hatáskeltés eszközeire a szavak csengésében, mint a vég és kezdőrím, azaz alliteráció, a szóbőség, szókincs, szónoki kiemelés, szóképek és alakzatok, amelyeket bőven alkalmaztak is.

A végrím használata, ismét a levelek természetéből kifolyóan, kevésbé népszerű, hasonlóan a ritmushoz. Hiszen tulajdonképpen ezekből a végrímekből fejlődött ki a rímes verselés, ami már a középkorban virágzásnak indult, tehát megkülönböztette a prózát, különösen a levélírásban.

A kezdőrím annál nagyobb népszerűségnek örvend a levelekben. Többnyire két vagy több egymás mellett álló, főleg clausulát alkotó szót kapcsol össze. Ilyen alliterációval biztosítja nagyrabecsüléséről Berzeviczy Dudits Andrást: „...in eorum numero etiam te, quem propter summam virtutem colo, semper habui habeoque“. (Hung. 1573. fasc. 45.) Még szebb, kettős alliterációkat találunk Oláh Miklósnál: „...an domi deditus otio litterario latites? (Kálnay Imréhez, 1530. febr. 18.) Vagy tovább: „Quam ob rem igitur tu te tanto temporis spatium...“ Sambucus a levélírásról írt tankönyvében számtalan szép példáját adja az alliterációnak: az ú. n. korholó-levél példájának egyik mondata így szól: „Pudeat te peccatorum tandem et desine delinquere“. Duditsnál: „Sed si quem unquam amice accepisti, oro te pro veteri nostra amicitia, ut hunc hominem accipias“. (Samb.-hoz, l. Costil p. 441.), vagy: „in conquiendos libros labores...“ (u. o. p. 448.).

Szójátékok sem hiányoznak Duditsnál: „... incredibilem... dolorem — immensum... desiderium“, vagy „iam multos annos

³⁴ Cod. 7958. III. 340.

³⁵ Hung. 1573. fasc. 45.

divexo, et divexabo . . .“ (Costil, p. 442.) Verancsicsnál pl.: „. . . illiterati homines semihomines sunt, litterati vero semidei“. (10. k. p. 9.)

A humanisták szókincsére természetesen mély hatást tett az antik mythologia, történelem és irodalom. Sambucus bőven tárgyalja Ciceronianusában, hogy mikép illessze a humanista beszédébe az antik reminiscentiákat, hogy túlzásba ne essék, de hatásos legyen. A görögből vett kifejezések kerülését ajánlja, nem helyesli a spanyol Vives módszerét, ki dialógusait görög mintára alkotta. Hiszen Cicero sem akart a latinban görögül beszélni. Pedig ami a rómainak stílusmintában a görög, a humanistának a római. Vitéz két levele (Schwandtnernál) szinte teljesen az antik írók emlegetéséből áll: Lucanust, Senecat, Livium, Vergiliust, Homerost, Hieronymust szerepelteti, s mint írja, nem szégyeli a régi klasszikusokat idézni, hiszen Maro sem pirult, amikor Homeros mézéből merített, Hieronymus levelei pedig megannyi idézet Vergilius, Horatius, Terentius és a szatirikusok írásaiból.

Ovatosságot ajánl Sambucus a számtalan új kifejezés alkalmazásában, az egyházi és a hadifelszerelés tárgyainak megnevezésénél. Me Hercule helyett inkább Me Christe-t mond és az adja Isten nála Deus det és nem Dii facerent. Caesar pedig még arietes, catapultae, balistae-ról beszél, mi már bombardae-t és bombi ardentest hallunk. Amint a rómaiak a flo, flas-ból flament, Erasmus a fulmino, fulminis-ből fulminalia-t, fulminatores-t alkotott és így tovább.

Ritkábban használt szavak sem hiányzanak a stílus díszesebbé tevésére. Sambucus tankönyvében az epistola amatoria példája: „Amo et item, mediusfidius, amo . . .“ stb. „. . . quum Viennam rediero, vapulabis . . .“ — írja Verancsics Antal. (10. k. p. 20.)

A latin nyelvben oly hatásos könnyedséggel használható szónoki kiemelés, a szavak elrendezése, szabadon érvényesül a humanista levélíróknál. Az állítmánynak a mondat elejére való állítása igen gyakori eszköze a kiemelésnek. „Est Venetiis nobilis insignis . . .“ — látjuk Sambucusnál, és tovább: „Habent illi mandatum . . .“ (Cod. 7958. I. 199.) „Sum enim harum rerum . . . studiosus“ — Duditsnál. (Costil, p. 448.)

Még általánosabb a hyperbaton, az értelmileg összetartozó szavak retorikai szempontok miatti szétválasztása. Cicero óta minden műprózairó szívesen elválasztja a főnevet a melléknévtől, más szavak közbevetésével, többnyire a ritmus kedvéért. Sambucus tankönyvében szerepel a részvétlevél példájában a „mirum in modum“ kitétel, amely a legáltalánosabb hyperbatonok egyike.

Egyszerűbb anaphorák Oláh Miklósnál: „. . . quibus et genus, et fortuna, et honor amplior est quam noster“. — Máshol pedig: „In puericia (sic) condiscipulus, in adolescentia socius, in aetate hac quam nunc agimus, singulari semper erga te deditus fui amore“.

Még számtalan példát lehetne könnyűszerrel bemutatni a magyar humanista levélírók stílusának dicséretére. Ha nem is hasonlíthatók Poggio szellemes könnyedségéhez, Beccadelli humorához, Bembo és Sadoletto zseniális eleganciájához, annál inkább elismerésreméltó, hogy ezek a levelek, amelyek nagy részben az események kényszerítő hatása alatt s nem időtöltésből íródtak, ennyre híven követik az antik iskola stilisztikai hagyományait. Vitéz János nagy műveltsége, a humanista-patrónus nemcsak hivatalos, de emberi hangja, Sámbock János rövid, egyszerű levelei stílusgyakorló tankönyvével együtt, Oláh Miklós egész Európára kiterjedő, leveleiben élénk visszhangot nyerő ismeretsége, Verancsics humanista diplomáciája és Dudits filológiai tudása, hogy csak a legnevesebbeket említsük, olyan emlékei a humanista epistolográfiának, amelyek a levélírás európai történetében teljes mértékben megállják helyüket.

A humanista levél *tartalmi* sajátosságaira a következő művek nyújtottak támogatást: AnceI, D. R., Étude critique sur quelques recueils d'avvisi. 1908. (École française de Rome. Mélanges d'archéologie et d'histoire. XXVIII.). Ferenczy J., A magyar hírlapirodalom története. 1780—1867. Budapest, 1887. és La presse périodique en Hongrie. Budapest, 1910. (Revue de Hongrie.). Eckstein, E., Beiträge zur Geschichte des Feuilletons. Leipzig, 1876. Grasshoff, R., Die briefliche Zeitung des 16. Jahrhunderts. Leipzig, 1877. Kellen, T. Aus der Geschichte des Feuilletons. Essen, 1909. Klarwill, V., Fugger-Zeitungen. Wien, 1923. Kleinpaul, J., Die Fuggerzeitungen. Leipzig, 1921. Das Nachrichtenwesen der deutschen Fürsten im 16. u. 17. Jahrh. Leipzig, 1930. és Zeitungskunde. Leipzig, é. n. Raichle, W., Das ungarische Zeitungswesen. Berlin, 1939. Schottenloher, K., Flugblatt und Zeitung. Berlin, 1922. Schöne, W., Die Zeitung und ihre Wissenschaft. Leipzig, é. n. Shaaker, Some forerunners of the Newspaper in England 1476—1622. Philadelphia and London, 1922. Steinhausen, G., Die Entstehung der Zeitung aus dem brieflichen Verkehr. (Archiv für Post u. Telegraphie. 23. 1895.) és Geschichte des deutschen Briefes. Berlin, 1889. Thaly, K., Az első hazai hírlap. 1705—10. Budapest, 1879. Weill, G., Le Journal, Origines, Évolution et Rôle de la Presse périodique. Paris, 1934.

Formai szempontból: Bornecque, H., La prose métrique dans la correspondance de Cicéron. 1898. Laurand, L., Études sur le style des Discours de Cicéron. Paris, 1936. Norden, E., Die antike Kunstprosa. Leipzig—Berlin, 1918. Sabbadini, R., Il metodo degli umanisti. Firenze, 1920. Voigt, G., Die Wiederbelebung des classischen Alterthums. Berlin, 1881. Zielinski, Th., Das Ausleben des Clauseigesetzes in der röm. Kunstprosa. Philologus. Suppl. X. Leipzig, 1907.

Moholi-Ernuszt Hanna.

The letters of the humanists.

The rather individual classical form of letter-writing was most faithfully imitated by the humanists. Beside dialogues letters formed the most important branch of prose-literature at that time and were forerunners of the essay on one side, and the newspaper as well as the literary periodicals on the other. Humanists were writing their letters with an eye to eventual future publication. The best and most vivacious letter-writers were the Italians. They generally did not discuss politics and did not deal with religious controversies either, but rather wrote tactful begging

and flattering letters. But rulers and high ecclesiastics in all countries most generously rewarded their protégés for their nice letters addressed to them and this was a means by which their popularity could be judged. The news they obtained from each other was read by the humanists to their patrons. They were proud of being well informed and gradually newscenters developed in Venice, Vienna, Stamboul etc. Hungary furnished important news being the territory of the fights with the Turks. Foreign historians, like Joannes Brutus and Nicolaus Gabelman stayed in the country to gather data. But there figured in these letter-newspapers society-news, literary problems, book-reviews, journals of travel, commercial informations (like the Fugger-papers) and even „letters to the editor“.

The first newspapers the so called „feuilletons“ also developed from the notes attached to the letters of the humanists, containing one of two especially important news, such being the Italian „avvisi“ and the German „Neue Zeytungen“.

The humanists mostly published their letters themselves. The letters of Petrarca, Poggio, Filelfo and Erasmus were much in demand by contemporary readers. In Hungary the most eminent humanists Verancsics and Oláh already collected their letters themselves and these collections formed the basis of later editions, while the war prevented the publication of the letters of Sambucus and Dudits, so far not collected yet.

The humanists published many school-books of letter-writing, the most well-known being those of Gasparino di Barzizza, Erasmus, Celtes and in Hungary the works of Sambucus.

The most important requisite of ancient prose-writing, namely rhythm was not very popular with the humanists. This does not mean however that we should not find now and then the most artistic periods and antitheses. According to the nature of this kind of literature more room was given in these letters to the means of oration, which make use of the music of words, such as alliterations, abundance of words, emphasis, hyperbatons, anaphors etc.

J. Moholi-Ernuszt.

A „HOLDVILÁGOS ÉJ.“

Képzettörténeti tanulmány Vörösmarty mesenovellájáról.

Vörösmarty novelláit nem kell felfedezni. Mégis meglepő, milyen keveset foglalkoztak velük.¹ S ezt a keveset is inkább csak az irodalomtörténeti kegyelet sugallta. Mintha egyre újból meg újból igazolni kellett volna létezésüket, meg azt, hogy joguk van a Vörösmarty nevét viselni. Az bizonyos, hogy kívülesnek a költő nagy és mély evokációinak világán s hogy külsőségeikben is jobban alkalmazkodnak a tér és az idő ellenőrizhető törvényeihez, az időpont konkrét követelményeihez. Az ember azzal a kötelező tisztelettel olvassa őket, amely kijár a történelem nemes rozsdájától befuttatott nyelvemléknek. Az „Orlay“-ban pl. nagyobb része van a lesüllyedt tárgyi, történeti és hangulati romantikának, a „Füredi szívhalászat“-ban a műfaji divatnak s egy új technikai realiztikus kíváncsiságnak, a „Szél úrfi“-ban egy idejét múlt allegorizáló tündériességnek, mint Vörösmarty belső, izgalmas érdeklődésének. Aránylag több jutott az ő ellenőrizhetetlen, nyílt és rejtett irracionálisusából a három mesenovellának, köztük is elsősorban a legmélyebben meseszerűnek, a „Holdvilágos éj“-nek, amelyet közvetlen szálak kötnek egyfelől a költő középponti műveihez s lelki rétegeihez, másfelől az egyetemes költészet ősképeinek, „imágói“-nak történetéhez. E vonatkozások felderítése kettős eredménnyel jár: Rávilágít Vörösmarty műveinek osztatlan atmoszferikus egységére és egyéni emlékezetének „kollektív“ gyökereire.

Már az elbeszélés címe is romantikus emléket, fényhomályos, holdas tájat idéz, az első mondatok pedig zavartalan mesei hangulatot sejtetnek, de csakhamar valami felemás, meseietlen hang üti meg az ember fülét ... Három árva deák mendegélt egykor este szép holdvilágnál a téres országúton. Pukovai posztóból készült kék nadrágjok, hogy az iskolák kezdetéig külszíne ne kopjék, ki vala fordítva, a dolmány azonképen; csak a láb és fej marad némineműképen födetlenül, noha boglya gyanánt emelkedő rőt hajok, melyből két parányi szem s a nem épen legszeplőtelenebb arc búvának elő, teli mértékben megérdemelhetné a fejfödél, sőt kalpag nevezet, hacsak azon kis bőrkét, mely sapka korában valaha elég

¹ Az egyetlen komolyabb kísérlet: Galamb Sándor, *Vörösmarty novellái*. Irodört. Közl. 1915 (XXV), 173.

hegyesen állhatott, de most az idő súlya alatt meglapulva s aszú fige gyanánt összezsugorodva, fejük búbján a világnak minden módijai ellen csúfolódni látszott, hacsak, mondom, ezen rendes kis jószágot nem akarjuk, mintegy boldog emlékezetből, még ma is sapkának nevezni; másfelől az a természetes kordován lábuk fején, mely már szinte fénylett a feketeség miatt, bizonyosan kopthatatlanabb vala minden kecske-, számár-, szarvasbőr-csizmánál; de szoros értelem-ben vett csizma csakugyan nem vala lábaikon. — Mindez szabály-szerű, sőt túlhajtott, pontoskodó realizmus. Egyetlen egy részlettel sem marad adósunk, — s az egész mégis föltétlenül irreálisan hat, mert az író maga sem veszi komolyan ezt a világot, mert hiányzik mögüle a meggyőző vagy meggyőzni akaró „igazi“ valóság és e valóság tudata. A bemutatott három tót diák tetőtől talpig valóság, s mégis tetőtől talpig furcsa fikció a létük, fiktív a tegnapijuk, a jelenük, a jövőjük, fejük felett az ég, lábuk alatt a föld; erőltetett a derülátásuk. Mindössze egyetlen realitás akad ebben a fikciók kegyelméből élő véletlen világban: a három tót diák éhsége. Örök úti-társuk. Bennük van és velük van. Nappal nem tágit mellőlük soha, éjjel legfeljebb ha álomaludttejjelel és álomsajttal lakatja jól őket; minden gondolatuk az övé; szegényes mitológiájuk ijesztő réme.

Ezzel a felismeréssel megtaláltuk az elbeszélés rejtett gépezetének nyitját. Elejétől végig egy megokolatlanul szeszélyes játékosztön nyilatkozik meg benne és állandóan két véglet: a komoly földi valóság s a valóságot elpárologtató vagy komolykodva mímelő látszat között lebeg. E játékosztönnek egy célja van: zavarbahozni, nyugtalanítani az olvasót, játszani vele, kicsúsztatni lába alól a talajt, lehetetlenné tenni tájékozódását. Így aztán mindvégig a megfogható valóság és a tartalmatlan ellenvalóság, illúzió és dezillúzió, álom és ébrenlét süppedékes határterületén járunk. Ez az alaphelyzet határozza meg az elbeszélés nyílt, kötetlen szerkezetét. Minden részletének helyi értéke attól függ, milyen mértékben segít fokozni az általános bizonytalanságot, a képzetek zűrzavarát. A játékosztön sem nem elfogulatlan, sem nem öntudatlan. Játék közben folyton ellenőrzi, végül pedig leleplezi a maga szerepét. Az önleplezés hangja mindig ironikus. Márpedig az ironia ellensége a zavartalan mesei csodának.

A három öreg tót halála.

Ahol minden irreális, nevetséges látszat, ott az emberi lét legkomolyabb, legmegrázóbb „élménye“, a halál sem lehet „réális“. Nem lehet patetikus „nagyszerű halál“, „vérfagyaló kezű“, „zörgőcsontú“ „éji rém“, frakkos modern halál, előtáncos vagy karvezető, mint Vörösmarty egyéb „halál-nemei“, az erendő bűn következménye, Isten büntetése, ítéletvégrehajtó, az álom antik vagy az erosz romantikus testvére (eros thanatos), holt lelkek vezetője, démonikus hatalom, megszabadító erő, amely hirtelen tör be a mindennapi polgári

csöndbe és idillbe. Nem lehet csak valószínűtlenül nevetséges, démoniájából kivetkőzött, véletlen, megokolatlan, groteszk betetőzése az életnek.

A három diák sorra elbeszéli öregapja halálát.

Janó öregapja híres kaszás volt. Egyszer, amint magába merülve ballagott a mezőn, hirtelen vakond bukkant fel előtte. Hozzája ütött a kaszája nyelével, de a kaszanyél úgy csapódott a nyaka fölé, hogy a feje abban a pillanatban a lába elé gördült. Egy ideig még ott állt, mert idő kellett hozzá, hogy a halál földre teríthesse. — A Gyuró öregapja erős ember volt s „mindent erősen tett“. Egyszer nagy éhség uralkodott a bérceken. Már csak néhány ember „kongott“ a kipusztult faluban. Csupa árnyék, s még a morzsával is takarékoskodtak. Váratlanul ünnep, sőt valóságos karácsony virradt rájuk: Találtak egy jókora nagyságú kenyeret. De olyan kemény volt, hogy csak ujjukat tördelték el rajta. Erre Gyuró öregapja dühösen megragadta a kenyeret, nekitámasztotta csípejének s fanyelű bicskájával olyan hatalmasan vágott hozzá, hogy magát is „derékon ketté darabolta“. Képzeltető a falu csodája, amikor a kenyérrel együtt „széthullani“ látták. — Petró öregapja dolgos, szerény, türelmes, bíróviselt ember volt. De volt egy gyengéje, szerette az aludt-tejet. Nem egyszer megesett, hogy „a holdvilágot a tóból aludt-tej gyanánt felkanalazta“. Soha aludt-tejet nem ehetett a holdvilág dicsőítése nélkül, soha holdvilágot nem láthatott, hogy ne rohamt volna neki kanalával. Egy szép holdvilágos este tóparton kaszált. Soha ilyen tündéri holdat! Az öreg érezte a csábítás nagyságát. Egy fához kötözte magát s úgy aludt. Egyszerre csak irtóztatót tüszentett s felébredt. Most már vége volt minden fogadkozásnak. Esmélet nélkül s olyan erővel rohant a tó iránt, hogy balkeze tövestől, vagy inkább szívestől kirándult a testéből s kötve a fánál maradt.

A három nevetséges halálnem természetesen, a maga megfelelő lélektani helyén, végszóra bontakozik ki abból az iróniával telített térből, amelyben a három valószínűtlen utód viaskodik a maga végzetes örökségével, a megolthatatlan éhség lidércével. Szemfényvesztő technikájuk egyúttal arra nézve is útbaigazításul szolgál, hol keressük ennek az egész, szorosan összetartozó képzetcsaládnak az őshazáját. Így aztán eljutunk a hazug (hazudozó) vagy csali-meséhez. Ezzel a mesefajtával, európai és magyar történetével más helyen részletesen foglalkoztam.² Most inkább csak azokat a belső motivális vonatkozásokat emelem ki, amelyeknek segítségével meghatározhatjuk a „holdvilágos éj“ képzettörténeti helyét.

Az igaz-mese az „illuzionizmus“ legtisztább diadala. Létének alapja az a hit, hogy van egy világ, amely örök szentivánéji álmaink

² *Fenékkel felfordult világ*. Budapest, 1942. — *Tótágast álló világ*. Archivum Philologicum. 1943.

anyagából épült az irracionális csoda, a föltétlen vágyteljesülés és abszolút erkölcsi jóvátétel hármass csillagképe alatt. Az ember legyőzi az idő, az elmúlás, a halál, a súly törvényét; visszatalál ősei-nek elveszett paradicsomába; ihatik az örök élet vizéből; repül, alakot vált, lelket cserél; megjárja a poklot és az eget. Csodahite kételyen felül áll, mint a hívő dogmája. De nemcsak a fenségést, hanem a csodát is mindössze egyetlen lépés választja el a nevet-ségéstől. S ezt a lépést teszi meg a hazugmese. Színre belemegy a játékba, elfogadja az illúziót, de csak azért, hogy kifogjon rajta, hogy leplezze, hogy a képtelenségig vigye; a valósághoz és az idő-höz méri s megmutatja, hogy minden csoda három napig tart. Állás-pontja mesén kívüli álláspont. Az igazmese még tisztán őrzi az emberiség ösképzetait és őshiedelmeit, mintha csak most váltak volna ki a kollektív „öntudatlan“ mélységéből és homályából, a mágikus világnézet egységéből. A hazugmese lezüllesztí és lefokozza, parodizálja őket: itt már csak veszélytelen, ademónikus emlékképek. Egy árnyalatnyi túlzás, s az apokaliptikus izgatott képzelet alkotásai és látomásai, az égő vagy visszafelé folyó víz, a mitikus szörnyek, az óriás cethal, az óriás ökör, a napot elhomályosító madár, a kozmikus tojás, a levegőben úszó gálya, a repülő palota nevetséges képtelenségekké, az emberi bohóság és esztelen-ség hasonlataivá válnak. Az ilyen lefokozás persze csak a világnézet-váltás és kijózanodás korszakaiban megy végbe, amikor a mítoszok és ösképzetek már hitelüket veszítették. Ami a józan és szkeptikus Lukianos „Igaz történet“-ében mulatságos lidérc és hihetetlen tréfa, átlátszó „hazugság“, valamikor mítikus ka'and volt; Rabelais ember-fölötti halandzsáiban együtt van az Amadis-szabású regényirodalom egész csödtömege. De azért még itt is érezni valamit a mitikus ösközelség borzongásaiból. Az istenek igazi alkonya csak akkor kezdődik, amikor már ez a borzongás is megszűnt. A kései humanizmus, a miles gloriosusok, az elegáns, fesztelen Münchhausenek közönsége már nem hisz sem mesében, sem csodában, sem mítoszban és a fonóba vagy a gyermekszobába száműzi őket. Az igazmese még ismeri az istenek, emberek, állatok, fák, élettelen tárgyak közös nyelvjárását. A hazugmese a felnőttek fogalmasított cinikus nyelven beszél. A mesélő tudja, hogy amit mond, a hallgató tudja, hogy amit hall, hazugság, s mind a ketten izgatottan lesik azt a lélektani pillanatot, amikor hiszékenysége és jóhiszemősége fogytán a hallgató odakiáltja a mesélőnek: nem igaz. Ilyen lélektani cinkosságon alapul az a hazugmese-típus, ahol nagy jutalom (rendszerint királyleány keze) várja azt, aki a legvalószínűtlenebbet hazudja. Pusztá virtuozitás viszont, amikor két hazudozó vetélkedik egymással a valószínűtlenségek fokozásában és halmozásában. Van hazudozó, aki ijesztő őslidércnyomások technikájával állítja fej-tetőre a világot, megszokott idő- és térszemléletünket: minden másképp van, ahogyan van, vagy minden lehetséges, ami a való-

ságban lehetetlennek látszik. A metafora vilásképe hazugsággá lesz, mihelyt valóságos tartalmat tulajdonítunk neki: az ember elveszti a fejét, a lába gyökeret ver, vak vezet világtalant . . .

A hazugmese képzetei mindig és mindenütt otthonosak, ahol ember él s nem vesztette el örök játékosztönét, ártalmatlan vagy ártalmas hazudozásra való infantilis hajlamát. Minden népnek és kornak meg van a maga hazugmese-tája és hazugmese-típusa. A fő-típusokat megörökítő és névadó ősök meg utódok — Lukianos „Hazug“-ja, Plautus „Miles gloriosus“-a, Raspe—Bürger „Münchhausen“-e, Garay „Obsitos“-a ma is halhatatlanok.

A régi magyar irodalomban ritka a felszabadító, céltalan nevetés hangja. De nem kevésbé ritka a hazudozó, ugrató játékosztön megnyilatkozása is. A XVII. század, a nagy meglepetések kora,³ ebben a körben is néhány érdekes meglepetéssel, magyar hazugtrufával, szabályos hazugvetélkedéssel s négy hazugverssel szolgál, amelyekről csak annyit tudunk, hogy nyugatról diákközvetítéssel kerültek hozzánk. Az egyik — a legizgalmasabb —, hitelüket vesztett mitikus állatóriásokkal szórakoztatja hallgatóit, s ezt a jeles vadaskertet megszerzi az égő Duna és a szelet evő emberek képzetével. A második egyetlen régi magyar emléke a nevetséges mesei feladatokról szóló keleti-nyugati hagyománynak. A harmadik („Az világhoz szabott ének“) a fenekestől felfordult világhétköz méri az egyetemes társadalmi-politikai világfelfordulást. A negyedik („Lakodalmi gajd“) mozgósítja és zajos lakodalomba gyűjti a magyar tájak jellegzetes madarait. A hazugképzetek ezután jó sokáig csak vendégszerepelni járnak a magas irodalomba, amely idővel befogadja Münchhausent meg szapora családját s megteremtí a magyar obsitos alakját. Annál otthonosabban érzik magukat viszont a népi és népies rétegekben, ahol találkoznak a századok óta szunnyadó ősi emlékképekkel. Formáik változatlanul a régiek: hazugtrufa, hazugnagyítás és hazugkicsinyítés, hazugvetélkedés, hazugcsoda. Hazug (csali) meséink két klasszikus típust ismernek. Az egyik valószínűtlen ajándékkal jutalmazza a valószínűtlenségeket halmozó hőst („nemigaz“-típus), a másik („Az apám lakodalma“-típus) magára hagyja a játékosztönt, garázdálkodjék szabadon. Ez aztán él is a szabadsággal, mégpedig fenntartás nélkül. Amint egyszer megindul a mechanizmusa, nincs többé megállás. Egy fiú, meg sem születve, résztvesz az apja lakodalmán. Közben elképesztő dolgok történnek vele, amelyeneket álmában él meg az ember. A horizontális világból a vertikálisba, a mágikusból a hétköznapi mederbe esik. Hol előre, hol visszafelé él az időben. Hirtelen a tótágastálló világhétköz közepében találja magát. Olyan képzeteket asszociál, amelyeneket csak álmunkban asszociálunk.

³ Turóczi-Trostler József: *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században.* Budapest, 1940.

Az ösformához, úgy látszik, a Kriza-féle változatban állunk a legközelebb: a zürzavar törvénye itt uralkodik a legkövetkezetesebben.⁴

Az apa házasodni készül s a malomba küldi megszületendő fiát, örlessen lakodalmi kenyérnek valót. A fiú elindul, de ökör, járompálca, — semmi sincs a helyén. A malomhoz érkezik. Földre üti az ostor nyelet, nehogy az ökrök meginduljanak. Maga bemegy a malomba a molnárért, segítsen behordani a búzát. Egy lelket sem lát, a malom elment eprészni. A fiú utána iramodik, sebes kutya-futtában, ki a bércre. Hát a malom ott szimatol a bokrok között. A fiú kapja magát és egy husáanggal kosztolni kezdi kétoldalba, de máris hallja messziről a zakatolását, éppen az ő búzáját örli. Lehengergőzik a hegyoldalon a völgybe. Ez alatt az ostor nyél megfogamzott s akkorára nőtt, mint a brassói torony, a seregélyek pedig annyi fiókot költöttek beléje, hogy csárogásuktól nem halni a malomzúgást. A fiú felmászik a fára, beledugja a kezét a likba, nem fér bele, próbálja a fejét, hát befelér. Teleszedi kebelét seregély-fiúval. Ki akar bujni a likból, nem megy. Hazaszalad az ódaló fejszéért s kivágja magát. Most meg nem tud leszállni. Korpából kötelet sodor. Próbálja, egyrét nem ér a földre, próbálja két-rét, még hosszú is. Mire földet ér, a seregélyek megtollasodtak s elrepülnek vele. Beleesik az Oltba. A víz kiloccsan medréből s vele együtt annyi hal, hogy 12 bivaly szekér egy álló hétig folyton hordja. Arra megy egy cigánypurdé és elviszi az egészet a pende-lyében. Meglát egy lovat, megnyergeli a szürkét, felül a fakóra s elvágat a sárgán. Szöllő alatt megy el. Leszáll a lóról, be akar menni, nem tud. Megmarkolja a haját s belódítja magát. Rázza a szilvát, hull a dió, szedi a mogyorót. A nagy melegtől megszomjazott. Az aratók mutatnak neki egy forrást. Inni akar belőle. Be van fagyva. Sem a sarkával, sem kövel nem tudja betörni. Lekapja fejéről a koponyáját s könnyen betöri a jeget vele. Hajánál fogva ki-rándítja magát az útra s elvágat. Két ember utána kiáltja: hová tette a fejét? Erre vissza a forráshoz. Koponyája közben elúnta magát, sárból nyakat, kezét, derekat, lábat csinált magának s most a jégen csuszkal. A fiú nem tudja megfogni, csinál sárból egy agarat, ez elfogja s elébehozza a koponyáját. A fiú szekérre rakja a lisztet, otthon megtartják a lakodalmat. A menyasszony az anyja s a menyasszonytáncot legelőbb vele járja. Esztendőre megszületik.

Mint annyi más esetben, ezúttal is meg kell állapítani, milyen korlátolt a valóban termékeny motivális helyzetek száma s hogy századok óta alig változott az ösképzetek szerkezete. Ez a megállapítás egyformán vonatkozó mesénk tucatnyi magyar változata-ra meg egész nemzetközi (szláv, germán, román, ázsiai) rokonságára. Már Arany László (*Magyar népköltési gyűjtemény*. Uj

⁴ *Magyar népkölt. gyűjtemény*. Uj F. XII. 131. — Magyar változatai: *Magyar népkölt. gyűjtemény*. Uj F. IX. (Berze Nagy János) 581.

folyam. I.: 603—604) felveti a kérdést: „Mennyiben tulajdonítható e sajátos modor a magyar észjárás eredeti találmányának“. Emlékeztet a Priskos rhetor leírásából ismert féleszű szkíta halandzsáira és arra az eredményre jut, hogy „hasonló paradox-mesék a nyugati szomszéd népeknél ha nem hiányoznak is egészen, de a képtelenség és a kontrasztok sehol sincsenek annyira önállóan és oly élesen kifejtve, mint nálunk“. Megfigyelése helyes, pedig aránylag szerény anyagismereten — három német és egy erdélyi szász mesén — alapul. Ma persze, amikor egyre újabb képzettörténeti források nyílnak meg előttünk, nem látjuk olyan elszigeteltnek és rokontalannak a magyar „modort“. E modernak vérrokona a délszláv mesecsoport előadásmódja. Egy jólismert és már a Grimm-testvérektől idézett szerb mesében pl. a hazudozó fiú kakason, majd méhháton lovagol, hazajő, éppen akkor születik az apja; a fiú magasba nőtt kölesszáron felmegy az égbe, hogy a keresztelőhöz szentelt vizet hozzon az Istentől. Visszafelé indul, de közben a kölest elfujta a szél. Erre kitépi a haját, összeköti a szálakat és úgy ereszkedik lefelé. Besötétedett. A fiú bogot köt a hajára és megfogódzik benne. Fázik. Talál egy tűt, kettéhasítja, tüzet rak belőle. A láng belekap a hajába, a fiú leesik és mellig a földbe süpped. Nem tud kimászni. Hazaszalad egy ásóért és kiássa magát. Útközben leveszi a fejét és betöri vele a befagyott folyó jegét. Feje ott marad, s amikor visszatér a folyóhoz, látja, hogy egy róka kirágta az agyvelejét.⁵ Végül persze itt is rendbejön minden. Látnivaló, a képzetkőr azonos, a képzelet lélektani mechanizmusa a megtévesztésig hasonlít egymásra. Igaz viszont, hogy a szemlélet és vérmérséklet különbsége olyan tipológiai eltéréssel jár, hogy a két világ egyik-másik ponton egyenesen összemérhetetlen.

Arany László nem győzött csodálkozni változatainak szemcszedett képtelenségein. Bizonyára még jobban elcsodálkozott volna, ha véletlenül kezébe kerül a német „Finkenritter“ (1559, új kiadása Zwickau, 1913). Ez a kis hazug-regény tüneményes pályát futott meg, közvetítve az irodalom és az iratlan élő hagyomány között, míg csak a modernebb Münchhausen le nem váltotta. A tótágastálló világképen belül bohó következetességgel hajtja végre az idő és a tér formáinak hely- és funkciócseréjét. Az anyagot onnan veszi, ahol találja. A közkeletű hazug-hagyomány mellett pazar tiszteletlenséggel asszimilál minden mesetájat, legendát, Szent Brandamust, Amadist, keleti utazást és szent zarándoklatokat, történelmet, földrajzot. Mondatról-mondatra fokozza az egyetemes felfordulást, amíg csak más helyre nem kerül minden, mint ahogyan megszoktuk. Hőse Montevilla lovag és János pap kortársa, szüle-

⁵ *Kinder- u. Hausmärchen*, III. (Reclam-kiad.), 389. — L. Fr. S. Krauss: *Tausend Sagen u. Märchen der Südslaven*. Leipzig [1914]. I. 335. — Motívum- és változatszemle: Bolte—Polivka: *Anmerkungen* II. (1915) 506. és III. (1918) 254.

tése előtt harmadfélszáz évvel kezdi élni kalandjait, ott, ahol találkozót ad egymásnak a müncheni sóház, Szent Patricius hiberniai palotája, a tengeren vezeklő Júdás, Arábia fákon növény birkáival és Örményország arabusul beszélő papagájaival. Kereskedőnek készül, áruja párolt értelemvíz. Narragóniába hajózik, de rájteszt, mert tengeri rablók kifosztják. Erre felcsap lovagnak, vállára veti az utat, lába alatt a kopjája, oldalára köti a sisakját, lépére a kardját. Ezzel elindul szerencsét próbálni. Olyan vidéken jár, ahol fűzek fölött visz az út, parasztok szalmával oltják az égő patakat, sajtos kenyér eszi a fiúkat, nyulak fogják a kutyát, juhok akasztják a farkasokat, tyúkok és ludak állítanak csapdát rókának és nyestnek. Csinvattemplomot lát, amelyben zabkáplán kölesmisét celebrál. Víz nélküli folyón, nemlétező hajóban ül, odvas fában mézet keres. Nem tud kijönni, hazaszalad a fejszéért és levágja a fát. Fejszéje sűrű bozótba esik, felgyújtja a bozótot, a fejsze foka elég, a nyele megmarad. Eladja egy embernek kilenc sing melegvízért. Kaszával levágja a maga fejét, utána szalad, megfogja, de a szél elkapja, úgyhogy csak nagysokára kerül újra vissza a nyakára. Hasonló változatos kalandok után léghajóra száll, hazaérkezik s megszületik.

Ez a rövid vázlat és futólagos motívumszemle is elegendő ahhoz, hogy sejtse: a „Finkenritter“ elvben és lehetőségei szerint praeformálja a legtöbb hazug- és csalimesét, a magyart is. De ennél is fontosabb, hogy mintegy a tudattalan közből innen mutatja meg az egész fajta lélektani technikáját, főleg azt a fogását, amellyel rokontalan, sőt egymást kizáró fogalmakat társít vagy a jelzőben semlegesíti, tagadja a jelzett szót. A mindennapi nyelvhasználat is ismeri ezt a paradox eljárást („fából vaskarika“), de sehol ilyen esztelen zűrzavart nem idéz elő, mint itt.

Látszólag messze kerültünk Vörösmartytól, pedig állandóan a közelében maradtunk, Mondatról-mondatra gyűjtöttük az adatokat a „Holdvilágos éj“ légköréhez és tájrajzához. Azt hisszük, nem fér kétség a Vörösmarty elbeszélése és a hazugmese lélektechnikai rokonságához. De vannak ennek a rokonságnak megfoghatóbb tárgyi bizonyítékai is. Finn, észt, svéd, lapp nyelvterületen jegyezték fel azt a rátóti esetet, hogy a kaszáló paraszt a lendület hevében a maga fejét is levágja.⁶ Sőt egy ízben, amikor a többiek is követik vészes példáját, valóságos tömeghalált idéz elő. Itt persze még csak hasonló elemi helyzetből adódó véletlen képzzetlálkozásról van szó, de ha a Finkenritter vakondtúráshoz, Vörösmarty öreg tótja pedig vakondhoz vágja a kaszáját s úgy fejezik le magukat, ez már több a motivális egyezésnél, a két groteszk halálnak

⁶ L. pl. Antti Aarne: *Finnische Märchenvarianten*. F. F. Communications. 5. Hamina 1911. 115, Nr. 1203. — Aarne—Thompson: *The Types of the Folk-tale*. FFC. 74. Helsinki, 1928, 161.

itt is, ott is közös a lélektechnikai háttére. Vörösmarty aligha olvasta a „Finkenritter“, de tudjuk, a vándortrúfák száz meg száz rejtett úton szivárognak a világirodalom minden tája felé, amint a második tót halálából látni. Ezt már ellenőrizhető irodalmi út közvetíti.

Egy XVI. századi francia anekdótagyűjtemény⁷ a következőt meséli: „Il advint ces jours, jours dangereux, une chose pitoyable à un pauvre Villageois, lequel au jour de la feste de sa paraisse se deliberant faire chere à ses parens et amis, qui estoient venus le voir, print un grand pain de mesnage de trois au quatre boisseaux, lequel il vint couper avec son cousteau bien tranchant en deux pieces si très-roïdment, que luy-mesme se coupa en deux tout à travers corps. Et le cousteau qui trop estoit puissamment tiré, alla entrer jusques au manche dans une muraille de grez où le bon homme estoit appuyé: par ce moyen fust la feste troublée, et ses parens et amis bien esbahis. Toutes fois le pauvre here y perdit le plus, et oncques puis n'en parla, ne sonna mot.

Par temperance l'homme fait
Toutes ses affaires à souhait.“

Ezúttal hiába folyamodnánk a lélektani azonosság, az elemi gondolat vagy a képzetálmok elméletéhez. A helyzet és az ötlet annyira egyszeri, hogy lehetetlen, de felesleges is volna újból kitalálni. A legjobb esetben csak utánozni lehet. Idézzük Vörösmarty elbeszélésének megfelelő részletét: „... apám, dühösen, amint szokott, felragadá (a kenyeret) s egy kusztorát fog a kezébe. Vagy te, vagy én! vala jelszava: nekitámasztá egyik csipejének a kenyeret s olyan hatalmasan vága hozzá, hogy egyszersmind magát is kettédarabolta. Képzeltetik az egész falu csodáját, midőn szegény ősapámat a kenyérral együtt széthullani látták.“

Első olvasásra és egybevetésre az a benyomásunk, mintha Vörösmarty egyszerűen csak „átírta volna“ az anekdótikus szöveget. Persze az a kérdés, hogyan került hozzá? A francia anekdóta valósággal „hapax legomenon“, egyszeri olvasat, sem felmenő, sem lemenő rokona. Eredeti helyén kívül mindössze az Alcricpetől függő gyűjteményekben fordul elő, német nyelvterületen kizáróan Alcricpe XVII. századi fordításában. Aztán eltűnik a szemünk elől. Hosszú idő után a XVIII. század második felében a magyar vonatkozásairól ismert, racionalista H. G. von Bretschneider egyik versében bukkan fel újra. Ez a vers — „Schreckliche Mordgeschichte von einem Feldjäger, der vieler Gefahr entrann und sich zuletzt, doch ungerne, entleibte“⁸ — tárgyilag Münchenhausen-származék, formai-

⁷ *La nouvelle fabrique des excellens traits de verité* par Ph. d'Alcricpe (első kiadás 1579). Új kiadás: Paris, 1853. 49: *D'un homme que se tua*. — Németül: *Peregrination oder Reysespiegel*. Leipzig, 1631, 31.

⁸ *Fabeln, Romanzen, Sinngedichte*. Frankfurt u. Leipzig, 1781, 129, 11.

lag, szellemben pedig a Gleimtől—Schiebelertől meghonosított népieskedő, helyesebben álnépies groteszk-románctípust képviseli.⁹ Egy csendőrt huszárok üldöznek, mire ez szeméből tüzet csiholva, üldözőire süti puskáját s egyetlen lövéssel 72-öt megöl közülük. A többiek a sarkában maradnak. Menekülés közben egy város kapujához ér. Az őrszem gyorsan lebocsátja a csapórácsot, amely kettévágja a lovat. A lovas a nyeregben marad s csak akkor veszi észre a dolgot, amikor megitatja a lovát és látja, hogy kifolyt belőle a víz. De nem törődik vele és a legközelebbi ház elé lovagol. A ház gazdája enni s innivalót hoz ki neki. A csendőr kihúzza tokjából a kését, hogy megszegje a kenyeret, de a kenyérral együtt önmagát is kettészeli:

Er, der so viel Gefahren
So männlich überwand,
Starb hier, nicht von Husaren, —
Durch seine eigne Hand.

Er zog, um Brot zu schneiden,
Sein Messer fürchterlich,
Aus seines Fängers Scheiden,
Und schnitt durchs Brot und sich.

Durchs Brot, durch Fleisch und Knochen
Fuhrs, und schnitt ihn entzwei;
Da waren sie gerochen,
Die Männer siebzig zwei.

Sein Herz teilt er in Stücken,
Hats nicht mit Fleiss getan;
Er war nicht mehr zu flicken,
Und musst sein Leben lahn.

Der Pferd kopf galoppierte
Zu seiner Hälfte hin:
Ein Schmied den Gaul kurierte,
Zusammen näht er ihn.

Das ärgerte die Raben.
Der Schmied macht sich nichts draus;
Der Jäger ist begraben,
Und die Geschichte aus.

A német románc: Münchhausen világa dióhéjban. Ebben van a jelentősége, s egyúttal igazolja azt a régi tapasztalatunkat, hogy nincs elvont, légüres térben álló motívum, alaktalan tárgy, önkényes tárgyválasztás; a tárgy éppen olyan mértékben választja az író, amilyenben ez a tárgyat: szükségszerű kölcsönösség viszonyában állnak egymással. Vörösmarty aligha ismerte Bretschneider versét, de ez elvben, ha úgy tetszik, eszmeileg ott állt mögötte. S a vers

⁹ W. Ohlischlaeger: *Die spanische Romanze in Deutschland*. Diss. Freiburg, 1926. — W. Kayser: *Geschichte der d. Ballade*. Berlin, 1936, 75.

mellett a közös légkörön belül ott van mindjárt a konkrét, közvetlen forrás is, egy teljes Münchhauseniáda,¹⁰ mégpedig közelkorú magyar nyelvű és szellemű átdolgozásban,¹¹ amely azonkívül, hogy megkíméli Vörösmartyt az áthonosítás munkájától, egyben kiemeli elszigeteltségéből s megfelelő helyhez és atmoszférához juttatja történetünket. A kis hazugregény hőse, Szájas Péter, kisajátítja a közös münchenhauseni ős kalandjait, sőt helyenkint váratlan-véletlenül mesei hangulatot is tud teremteni, amivel egyenesen kapóra jön Vörösmartynak. Egy ízben a következő történet esik meg vele: „Egyszer kvártélyban valék Temesváron és ott következő tsudálatos történet adta elő magát: kaptunk t. i. friss köz kenyeret, a' melly tsak éppen akkor sült, és kívül a haja igen kemény és vastag volt. Egy Rekruta a' Vasas Regimentből, a' ki katonasága előtt Drót húzó legény volt, minthogy Strázsára volt parantsolva, és már a melyvasát is fel tsatolta, igen éhes lévén, akart Fölöstökömbre, egy keveset falatozni; ki vesz egy kenyeret és megy vele az ott folyó partyára, néki veti a' hátát egy fűz fának, fogja a kenyeret a' meljében; veszi elő a' kését, hogy azt ketté vágja. A vastag héja miatt, kétszer, háromszor egész erejéből hijjába próbálja, negyedszer öszve szedvén minden erejét, egyszerre a' kenyeret, melyvasát, magát és a' fát ketté vágja, úgy hogy a felső fele a testének a' fával együtt a folyóba esett s' tovább úszott (bizonyosan belé is fult volna, de szerentsére megkapta a mellette úszó fát és remegve reá kapaszkodván, egész erejéből segítségért kiáltott).“ — Ezzel megtaláltuk az anekdotikus lánc utolsó, legfontosabb magyar szemét. Vörösmarty csak annyit módosított rajta, amennyit a környezet szelleme, a helyzet lélektana és realizmusa megkövetelt („dróthúzó“ tót legényből lett vasas katona helyett öreg tót, friss kenyér helyett kőkemény régi), ami legalább színre valószínűbbnek tünteti fel a dolgot. A multban sokat véteztünk az irodalomtörténeti forráskutatás körül, mivel időponttal, nyelvi akadállyal, földrajzi távolsággal nem törődve, egyszerűen beértük az anyagi-tárgyi megfelelés tényével és kimutatásával. Most azonban azzal a kivételes esettel van dolgunk, amikor minden feltétel összevág, s a forrás nemcsak motivális lehetőséggel, hanem kész, megformált anyaggal is szolgál.

Felemás eset a harmadik halál. Félig rátóti kaland, félig hazugmese. Az öreg tót szenvedélye az aludttej, a holdvilágot is aludttejnek nézi. Úgy védekezik a bűvös káprázat ellen, mint Odysseus a szirének éneke ellen: fához kötozi magát. Hiába, rajta veszt.

¹⁰ *Seltsame Reisen und Abendtheuer von Herrn Peter von Grossmaul Taufpäten Münchhausens*. Peru—Wien, 1814.

¹¹ *Szájas Péter Úrnak, ama híres B. de Mánx keresztfiának, hadi, vadászat és utazásbeli nevezetes és ritka tapasztalásai s' történetei...* Pesten és Pozsonyban, 1817. — A két munka kapcsolatára rámutattam az *Irodalmi Lexikon* (1927) Münchenhausen-cikkében.

A paródia nyilvánvaló, de a parodisztikus játék mögül is kiérezni az örök romantikát, a víz és a hold tündéri varázsát.

Az aludttejnek vélt hold az érzéki csalódás ősi képzetei közé tartozik, akárcsak párja, a sajtnak nézett hold, amely a *Pancsatantrában*, középkori állatregényben, kelta, szláv, román állatmesében, a *Disciplina clericalis*ban (ed. A. Hilka, 33 l.), Marie de France-nál, a zsidó Rasinál, La Fontainenél megejti a falánk és hiszékeny farkast.¹² Teljesen rátóti színezete van a dolognak, amikor misére menő vestfáliai parasztok azt hiszik, hogy a vízben tükröződő csilgafény templomi gyertya, és valamennyien a tóba ugranak.¹³ Ezek az analógiák, persze, csak a közös lélektani eredetet világítják meg. Pedig bizonyára van vándortrufa — egyszeri olvasat, mint az előbbi —, amely a holdvilág-aludttej-(sajt)-képzetet összekapcsolja a hazugmesei halállal. Ötlettechnikailag megközelíti, vagy legalább is rokon képzetkörben jár az a XVI. századi német diák, aki elmeséli, hogyan vesztette el a félkarját: diót vertek le a fáról, ő meg akarta mutatni milyen erős, s olyan lendületet vett, hogy tövestől kiszakadt a balkarja.¹⁴ Végül: a holdvilág-aludttej káprázatokhoz megfelelő magyar analógiát idézhetünk Hermányi Dienes József „Nagyenyedi Demokritus“-ából:¹⁵ Egy részeges ember éjfélkor haza érkezik s szidalmazni kezdi feleségét nagy káromkodással, mondván: — „Adj ennem, ilyenadta! Mit főztél? — Az asszony felülvén az ágyban, meglátja, hogy a holdvilág az asztal közepére süt. Mond azért férjének: — Hát az Isten sülyesztett volna el, nem tudod-é, hogy a kenyér az asztalfiókban vagyon, s nem látod-é, hogy a sós té az asztalon? — Fogta a felette részeg, moslék ember magát, s asztalhoz ült: jó darab kenyeret vágott és bódult fővel mind addig mártogatta a holdvilágot, míg elfogyott a kenyér.“ — Nyilvánvaló, hogy ez a kis trufa nem a Hermányi kertjében termett, hanem távolibb forrásvidékről származik. De ha van időn-ineni s helyentúli képzetrokonság, ezúttal kézzelfogható valósággá lett.

János pap országa.

Mindaz, ami eddig történt, csak előkészíti a legfontosabb eseményt: a három diák álmát. Nem volna igazi álom, ha nem táplál-

¹² L. Th. Benfey: *Pantschatantra* I, 227, 349. — J. Hertel: *Tantrá-khyáku*, Leipzig, 1909, I, 131, 137. — K. Warnke: *Die Quellen des Esope der Marie de France*, Halle a/S. 1900, 44. — C. Voretch, *Zeitschr. f. rom. Phil.* XV, 352. — L. Sudre: *Les sources du Roman de Renart*, Paris, 1893, 233. — Bolte—Polivka: *Anmerkungen*, IV, 116. — O. Dähnhardt: *Natur-sagen*, IV, 2, 221; 230—231: *Der Mondkäse*.

¹³ A. Kuhn: *Sagen, Gebräuche und Märchen aus Westfalen*, Leipzig, 1859, I, 103.

¹⁴ J. M. Wagner: *Lügenmärchen. Neue zeitung auss der ganzen welt.* Zeitschrift f. d. Altertum. N. F. 4, 460. l.: *Die siebenzehende zeitung.*

¹⁵ Nagyenyedi Demokritus. Bevezetéssel ellátta György Lajos. (*Erdélyi Ritkaságok.* 9—10.) Kolozsvár, 1943. I. 46.

koznék irreális valóságukból meg éhségkomplexumukból és nem alkalmazkodnék az egész elbeszélés belső formájához. Az álom is két véglet, a nevetséges vágyteljesülés és a még nevetségesebb lidércnyomás, félszalom között jár. Nemkevésbé nevetséges az álmot követő fölébredés és kijózanodás.

A diákok nagyot mulatnak a három furcsa halálon, sőt a végén el is ájulnak a hallatlan nevetéstől. Téren, halmon a hold tündérvilága dereng. Magány és csend. Váratlanul nagy fekete kakas közeledik. A diákok kísértetnek nézik és elszaladnak. De a kakas addig kergeti őket, míg csak le nem rognak a fáradságtól. Pusztadombon tűz, víz, katlan, nyárs, ágas. A kakas csak erre várt, a forróvízbe ugrik, megkopasztja magát, majd nekimegy egy tüskének és fölmetszi a hasát. Aztán nyársra húzza magát, a parázs fölé lép, a nyársat pedig a kétfelől álló ágasba akasztja. Megparancsolja a diákoknak, hogy forgassák, s mihelyt megsült, leszáll az ágasról és újra megszólal: „Egyetek meg!“ A diákok nem kéretik magukat s megeszik. A következő pillanatban faluvégen találják magukat. De alig vetik meg fejüket, úgy rémlik nekik, mintha a kakas hangját hallanák és ez a hang a gyomrukba jönne. Futásnak erednek s egy putri gádorában húzzák meg magukat. Belépnek az ajtón. Újabb meg'epetés. Seholy árva lélek, mégis mindenfelől zúgást, zajt, csoszogást hallani. A konyhában sülő kolbász sistereg, káposzta rotyog, kása pöffedezik, de a hallás gyötrelme semmi a látáshoz képest. A diákok furcsa dolgokat látnak: önműködő mosófa törí és egyengeti az alatta forgolódo mosott ruhát. Egy zúgban guzsaly pörög sebesen, mint a forgószél s egy boglya szöszből fonogat. Az ablaknál kis asztalon félig kötött kapca vergődik tüivel. Csak a piszkafa van helyén az ajtó megett. Egyszerre megáll a munka, de nincs köszönet benne. Tú, mosófa, guzsaly nekiesik a három diáknak, az egyik az oldalukat szurdalja, a másik a hátukat csépele, a harmadik összefonja fakó hajukat. Az ajtó felé rohannak, ott meg a piszkafa ver végig rajtuk. Vissza a szobába. A munka újra megindul. Egy pár láthatatlan kéz táncra kényszeríti a fiúkat. Másodszor is menekülni próbálnak. A piszkafa keresztbe fekszik előttük s kuszóbbé változik. Amikor át akarják ugrani, olyan magasra emelkedik, hogy keresztül esnek rajta. Hirtelen nyírlével telt gödörre válik. Amikor kétségbeesésükben szürcsölni kezdik a nyírlével, a piszkafából elváltozott szolga elordítja magát s kiveti őket. De csak a gádorig jutnak. Hirtelen előttük a kakas. Visszahívja őket a szobába. Pillanatnyi csönd. Főzőkanál szökken a szobába és azt kérdezi, lehet-e tálalni? Lehet, hangzik a válasz. A szoba közepén nagy és gazdag asztal terül a legízletesebb és legdrágább étel-ekkel megrakva. De mielőtt hozzáfognának az evéshez, egyszerre sűrű sötétség borul a szobára. Mire újra kivilágosodik, három gyönyörű lány ül benne. Az egyik a guzsalyt pörgeti, a második a mosófával dolgozik, a harmadik köt, a piszkafa helyén torzonborz

bajúszú kiszolgált huszár áll. Most megszólal a kakas és elmondja, hogy a három királylányt a perzsa királytól orozta el a diákoknak, jutalmul, amiért minden szenvedést olyan férfiasan kiállottak. Aztán neki gebeszkedik s olyan hatalmasat kukorékol, hogy mind a hárman felébrednek.

Amíg tart az álom, érezzük a mesés jelenetek félig nevetséges, félig ijesztő igézetét. A mitivális rokonság körének megvilágítására talán elég volna néhány ismert mesetípust (Terülj asztalkám, A félszkereső...) idézni. De képzettörténeti célkitűzésünknek megfelelően mélyebb, archaikusabb rétegekig kell leásnunk. S ezen a mélyúton aztán eljutunk a kulináris paradicsom képzetéhez.

Azok között a képzetek között, amelyek nagy világfolyamatok és világhatásútrófák halhatatlan nyomaiként élnek időtlen idők óta az ember és emberiség kollektív emlékezetében, minden bizonnyal a legidősebb s a legidőtlenebb az elveszett paradicsom képzeete. Mindig és mindenütt készen áll a tudat mélyén arra, hogy felszínre kerüljön, s ez érthető is, hiszen arra a mesés aranykorra utal, amikor az ember az ártatlanság és időnkivülség állapotában, derengő lelki félálomban él, jón és rosszon, bűnön és büntudaton innen, amikor együttlélekzik, közös mágikus nyelven beszél az egész testvéri és rokon természettel, s amikor a halál még csak pusztá helycsere. Ennek a paradicsomi állapotnak vet véget a bűnbeesés; az ember kiválik az ősegységből s tudatra ébred. Önállósul, de önállóságának súlyos ára van. Ami a paradicsomi élet után következik, az csupa félelem, rettegés, szenvedés, munka, magány, fájdalmas élet az eltűnt idő, vesztett boldogság nyomában a végső cél: a halál iránt. Minél emberibbé, minél tudatosabbá válik az ember, minél inkább arra kényszerül, hogy megálljon a maga lábán, annál meszszebb kerül az eljátszott gyermekkortól, annál jobban elhalványodnak régi csillagképei, annál szenvedélyesebben és fájdalmasabban, de annál reménytelenebbül is keresi a hozzájuk vezető utat. Minél inkább a történelemben él, annál több lemondás és férfias mélabú vegyül vágyaiba és álmaiba, amelyek mintha mindig egyetlen vágyba torkollnának. Itt van a gyökere és forrása az ember örök romantikájának. Művészeete egyetlen kárpótlás azért, ami elvesztett, diadal az időn és a halálon, megváltás a nyelvek bábeli, sok értelmű zürzavarából, megnyugtató hasonlata az elsüllyedt Atlantisznak, a boldog Aranykornak. Minden mese és mítosz mélyén ott szunnyad ez a megolthatatlan honvágy és a kárpótlás sugárzó káprázata. Vannak költők (Ariosto, Tasso, az angol és német romantikusok, a fiatal Vörösmarty), akiken annyira elhatalmasodik a honvágy, hogy megoltására egyetlen tündérkertté, mágikus útvesztővé varázsolják maguk körül a világot. Ez az egész világ attól a pillanattól kezdve, hogy a történelemben és irodalomban ellenőrizhetjük az életét, két végletes formát ismer. Az egyik anyagtalan és spirituális: fül-nem-hallott, szem-nem-látott világ, a

másik látható, hallható, izlelhető, szagolható valóság. Az egyik a lélek utópiáját valósítja meg a boldogok szigetében, az üdvözültek égi Jeruzsálemében, a másik az érzékek éhségét és szomjúságát oltja meg, gondtalan, kényelmes léttel, örökifjúsággal ajándékozza meg, a munka, a bűn és bűnhődés lidércnyomásától váltja meg az elkárhozott embert.¹⁶ A két világforma között jó ideig elmosódnak a határok: kölcsönösen átszínezik egymást. De eredeti helyükön, keleten, ahol még nem homályosult el test, lélek és szellem hármassága, az érzéki, a földi elem az uralkodó.

Mint a legtöbb ismert ösképzet, a földi-érzéki, kulináris paradicsom: Cucania, Cocagne, Cuccagna, Schlaraffenland is egy elemi lélektani helyzetnek, örök belső szükségletnek felel meg, lehetősége szerint mindig jelen van, ezért felesleges megújítani vagy időszerűsíteni. Ami pedig időtlen, annak a szó hegeli értelmében vett története sem lehet, nem lokalizálható sehol; helyesebben: története csak annyiban van, amennyiben az irodalom meg rögzíti, helyhez köti, amennyiben olvasható s elsajátítható szöveggé változott. S ez a történet aztán — akárcsak a legtöbb ösképzeté —, a nap járását követve keletről nyugatra utal. — Az élet egyetlen vágyteljesülés és lakoma, terülj-asztalkám, tejjel-mézszel, borral folyó paradicsom, örökös semmittevés és munkanélküli vígasság. Az embernek sült galamb repül a szájába; csömör, betegség, öregség, halál ismeretlen fogalom... Ez a közös összöveg alkalmazkodik ugyan nemzeti érülethez, az érzékek szerkezetéhez, az izlés fiziológiájához, s annyi a változata, ahány emberi tartomány és belső táj, — de azért minden változat a megtévesztésig hasonlít egymásra. Meglepő, hogy magyar színezetű vagy „nyelv-járású“ nem akad közöttük. Nevet Valkai András históriás éneke (*Cronica mellyben meg irattatic Prister Johannis, Az az, A Nagy János Pap Császárnak... birodalma... 1573*) adott a képzetnek a XVI. században, de jellemző, hogy nála éppen abból van a legkevesebb, ami nélkül nincs kulináris paradicsom: a gyomor, az érzékek gyönyörűségéből. Nincs önálló, részletes, kulináris paradicsom-mesénk. Egy-kettőben ugyan felbukkan a képzet maga, csak hogy mindössze néhány pillanatra. De azért éppen elég irodalmi adat igazolja a képzet jelenlétét és az összöveg eleven életét. Mikesnél, igaz, értelmét veszttette, Csokonai csak játszik vele, Aranynál pusztán alkalmi (politikai) ürügy s nem inspirációs alkalom. De már a Cigányok temploma (XVII. sz.) hamisítatlan kulináris tervek alapján épült, — Poóts András két verséből, az „Uránia“ kis Voltaire-szemelvényéből (Candide: *Eldorádó*), Erdélyi János gyűjteményének diák eredetű bordalából vagy jóval később Abonyi Lajos egyik

¹⁶ E képzetkör világtörténetével részletesen foglalkozom *János pap országa* c. tanulmányomban (Magyarságtudomány, 1943) és *Szellem és Irodalom*, V.

elbeszéléséből igazi földi paradicsom-hangulat árad. Semmi kétség, Vörösmartytól sem lehetett idegen ez a világ: a csodálatos és ijesztő álomlakoma technikájában, részleteiben és külsőségeiben pontosan a kulináris paradicsom bevált gyakorlatát követi. Merő véletlen (vagy talán nem is véletlen), hogy ezen a ponton — a kollektív és egyéni emlékezet érintkezőpontján — külső irodalmi ösztönzés is támogatja. 1829-ben, a „Holdvilágos éj“ esztendejében jelenik meg a Felsőmagyarországi Minervában az esztergomi Helischer-kódex barokk verse Bacchus és Jejunium helycseréjéről, a farsangi és böjti ételek véres, drámai csatájáról.¹⁷ Ezt az idegenből, latinból vagy olaszból asszimilált emléket is a János pap országa-képzet sugározta ki magából: mozgalmas és izgalmas ételbemutató; együtt van benne a régi magyar konyhaművészet és inyes mesterség minden köznapi és ünnepi főtt meg sült, párolgó, sercegő, zsirtól csepegő remeke, leve, főzeléke és egész műnyelve. Vörösmartynak szeme és keze ügyébe esett a verses szöveg, s úgy tetszik, atmoszferikus és nyelvi hatást is tett rá. Ezek a vonatkozások természetesen és maguktól adódnak, márcsak időbeli és térbeli közelségük miatt is. De a kollektív emlékezet működésének micsoda ismerete kellene ahhoz, hogy megértesse pl. Vörösmarty és az ó-attikai komédia találkozását az egész helyzetben, sőt a részletekben is: Ott színbor a csorgó, a búza- és kölescipók alig várják, hogy befalják őket; levesfolyóban meleg húsdarabok, zsíros köleskása, gombóc, véreslepény, mellettük mindjárt ott a kanál, a követet csupa hurka és kolbász, a csatornában ínycsiklandó mártások. Sült madár (rigó), finom sütemény repül az ember szájába, liszt, kenyér és boreső esik (Pherekratés: Metallés). — „Barátom, szólj csak, s minden eszköz engedelmeskedik neked. Mondd pl: Asztalkám terülj! Üst, főzd meg a levest, a kenyérszák dagaszt ez alatt. Kannácska, tölts! Allj meg, hol a pohár? Jöjjön be s öblitse ki magát! Tessék felsétálni zsemléim! Fazék, öntsd ki a főzeléked! Siess! — Várjatok (mondja a ponty), még nem fekszem megfelelő oldalamon. Nos, hints rá egy marék morzsát s fordulj meg, te lustaság! (Kratés: Théria).“¹⁸ Az ember megfélemledik helyről, korról, időbeli távolságról, s már-már megtéveszti a hang és hanglejtés azonossága. S ehhez hasonló, megfélemlítő és megtévesztő analógia több is akad.

A három diák esete a cserlével, amely kiveti őket magából, mintha csak tréfás párja volna Tantalos kínjainak vagy az ind mesehős kalandjának, aki állandóan halott madár után kapkod, de ez mindannyiszor meglevenedik és elrepül, mielőtt hozzá érne. Az

¹⁷ L. János pap országa c. tanulmányomat.

¹⁸ Th. Zielinski: *Die Märchenkomödie in Athen*, St. Petersburg, 1885. — W. Hoffmann: *Ad antiquae Atticae Comediae historiam symbolae* Berl. diss. 1910. — Bolte—Polivka: *Anmerkungen* IV. 118—119.

ijesztő álomtechnikával berendezett titkokháza önműködő kegyetlen tűjével, mosófájával, guzsalyával, piszkafájával azokra a félelmetes középkori mesés palotákra emlékeztet, ahol életrekel minden életelen tárgy, csapóajtók esnek az emberre, szünet nélkül forgó kerekek állják az útját, az ágy megindul s fel-legördül a benne fekvővel.¹⁹ A keleti és nyugati mesetájak, Ázsia és Európa jól ismeri azt a mesefajtát,²⁰ amelynek hősei — állatok, nyugaton főleg kakas, tyúk, néha rák, kígyó, gyík, élettelen tárgyak, tű, tűzkő, törülköző, mozsár, tojás — vándorútra kelnek s éjtszakára megszállnak egy elhagyott tanyán. Mindegyiknek megvan a maga ősi helye s éppúgy gyötrik, szurdalják, csípi a hazatérő házigazdát, akárcsak Vörösmarty tije, guzsalya, mosófája a három diákot. Az egyik keleti változatban pl. tojás, tű, skorpió, mozsár elbújik egy öregasszony házában: a tojás a tűzhelyen, a skorpió a víztartóban, a tű a földön, a mozsár az ajtófélfán helyezkedik el. Az öregasszony hazajő, a tűzhelyhez lép, hogy tüzet gyújtson, mire a tojás megpukkad, bemocskolja az arcát, a skorpió megcsípi, az asszony menekülni próbál, de a tű megszúrja a lábát, a mozsár fejére esik s agyonüti. Nyugaton a vándorlók főleg a háziállatok közül kerülnek ki. Legnépszerűbb közöttük a kakas, amely rendszerint a mesztergerendán, ritkábban a kéményben vagy a padláson húzódik meg. A mesének különben magyar rokonai is vannak.

Ha mármost azt kérdezzük, mit tudott minderről Vörösmarty, elsikkasztjuk vagy elhomályosítjuk a lényegét, mert hiszen itt nem pozitív tudomásról, hanem lelki készenlétről és belső lehetőségekről van szó. E mellett persze vannak állandósult formái elemek és technikai fogások is, amelyek hozzátartoznak a mesetrufa hagyományaihoz. Ilyen többek között a keret, amely nemcsak megindítja, átfogja a cselekményt, hanem együtt is él és együtt is működik vele. A három világjáró tót fiú ősei a középkorvégi, humanista diákéletből léptek az irodalomba. Igazi elemük a hazugmese. Hazugságtechnikai okokból állandóan ingadozik a számuk. Valentin Schumann XVI. sz.-i német anekdotikus író kis elbeszélésében²¹ pl. hat diák — a mi éhenkórászaink élelmesebb, ravaszabb megfelelői — indul Magyarországra éhesen, fillér nélkül. Hogy Vörösmartynak tót diákra esik a választása, bizonyára gyerekkori élményre vezethető vissza. Tudjuk, édesapja a leghamisítatlanabb tót világból, Trencsénből, Árvából származó kaszással dolgoztatott. Hőseinek tipikus éhsége, gáncstalan és oktalan derülátása megfelel a közkeletű, népi mesei karakterológiának. Tizenkét év múlva a „Tót diák dalá“-ban kevésbé ártalmatlan,

¹⁹ Fr. von der Leyen: *Zur Entstehung des Märchens*. Archiv für das Studium, stb. 1904 (CXIII), 259.

²⁰ Anti Aarne: *Tiere auf der Wanderschaft*. FFC. 1913, 11. — Bolte—Polivka: *Anmerkungen*, I, 75, 237.

²¹ L. róla: Turóczi-Trostler József: *Fenékkel felfordult világ*, 16.

irodalmibb fokon mégegyszer bemutatja ezt az emberfajtát. Hogy a mi esetünkben kétségtelen tipológiai-karakterológiai kapcsolatról van szó, erre nézve van egy csattanós bizonyítékunk. Erdélyi János prózai szövegei között van egy középkori eredetet sejtető trufamese,²² amelyben a tót apa elküldi három fiát, országot-világot látni, s felragyogtatja előttük a magyar földi paradicsomot borvizével, kolbászból font udvarsövényével:

Az ördög és a három tót fiú.

„Hol volt, hol nem volt, volt Tótországban egy ember, kinek három fia volt. No, fiaim, szólj egy nap hozzájok, menjetek országot, világot látni. Van egy ország, hol a sármány is borban fürdik, hol még az udvarsövény is kolbászból van fonva, hanem ha boldogulni akartok, mindenekelőtt nyelvét tanuljátok meg az országnak. A három fiú örömmel hallgatta a csodás ország leírását, s készek voltak azonnal útra kelni. Az apjuk elkíséri őket föl egy nagy hegytetőre, melyre fölmenni három napig tartott, s midőn fölértek, a boldogság határin voltak. Itt az apa egy üres tarisznyát akasztott gyermekéi nyakába, s a legöregebbnek egy irányt mutatva, fennhangon szólt: „Ah! vigyis Magyarország?” s ezzel mintha a boldogság kulcsát kezökbe adta volna, elbúcsúzott tőlök. A három fiú most ment, mendegélt Magyarország felé...“ Azt hisszük: a képzetgyűrű bezárult. A kis mese úgy hat, mintha csak a „Holdvilágos éj” el nem mondott előzményeit olvasnók, s Vörösmarty csak tovább fűzné a benne rejlő motivális lehetőségeket. (A mese folytatása persze másfelé vezet: az ördög megtanítja a fiúkat magyarul beszélni és ezzel vesztüket okozza.)

Mindaz, amit — rokon vonatkozásokat és analógiákat keresve — kiemelhetünk a „Holdvilágos éj”-ből, az elbeszélésben magában nem marad elszigetelt elem, hanem a maga helyén az egységes holdvilágatmoszféra és stílushangulat hordozója; a felderített kapcsolatok csak mélyebb hátteret adnak az egésznek.

A „Holdvilágos éj” egy sereg termékeny kérdést vett fel az értelmezővel, ezek közül talán legfontosabb a stílus kérdése. Ott, ahol a legközelebb vagyunk az igazi Vörösmarty centrumához, kis eposzaiban, néhány drámájában, a „Csongor és Tündé”-ben, a férfikor érett és túlérlett lírájában, mindenütt veszedelmes, nyugtalanító, irracionális fényhomályban járunk. Táj, természeti jelenség, ember, — kivétel nélkül az izgatott belső szemlélet, az intellektuális látás anyagából van megalkotva; a külső szemléletünknek keveset mondanak, mert a megfogható valóságban nem igen van mivel azonosítani őket. Aki csak a szemével tud látni, plasztikus alakokhoz és csodákhoz szokott, szinte tehetetlenül áll szemben

²² Erdélyi János: *Népdalok és mondák* II. 399—40.

ezzel a világgal. Ha viszont a „Holdvilágos éj“ prózáját olvassuk, pontosan egy másik stílusvégleletet látunk. Itt minden megfogható, konkrét, akár részletekről, akár egészről van szó, sőt még az is plasztikus körvonalakkal bontakozik ki előttünk, ami egyébként szétfolyik, mint a víz, vagy a pára: az álom, sőt ez az álom, ha lehet, egy árnyalattal konkrétabb minden egyébnél. Igen, itt és Vörösmarty többi novellájával kezdődik a magyar próza realizmusa. S hogy ez a realizmus nem pusztán véletlen, tárgyhoz szabott ad hoc-stílus-tartás, hanem mélyen strukturális jellegű, mutatják Vörösmarty egykorú levelei, pl. az egyik, Fábíán Gáborhoz írott, amely mintapéldája lehetne nem a realista, hanem a naturalista előadásmódnak. Csak egy részletet idézünk belőle, a mátrai kirándulás leírását, s ez elegendő ahhoz, hogy felismerhetővé váljék az egy-időpont belső szemléletének és külső stílusának megfelelése: „... éppen az ijesztő zápor elől Benére értünk; de a mult éj emléke éppen nem hízelkedék képzelődésünknek, s azt is meg kelle gondolni, hogy ily lucskosan csak setétben meheténk Gyöngyösre. Elszántuk magunkat, s azonnal indulánk. A mit kiálltunk, paradicsom ahhoz képest, a mi következik. Egyik társunk mintha még hegyet nem másztunk volna, fölvezetett a sárhegy farára (NB alatta is lehetett menni), hogy majd ott jobb utunk lesz, s már éppen örülni kezdtünk a tetőn, hogy le majd mezőn megyünk; de nem volt benne köszönet: tele volt vízmosással, minden léptünk legalább 3 botlásból állt, s ezer szerencsénk, hogy sem itt, sem a Mátrán csak egyszer sem estünk el, a papucsost kivéve, ki Gyöngyösig vagy 15-ször verte földhöz magát... A hegyről marhacsapásra, vagyis útra jöttünk, Fekete agyag volt cizfrán kitiporva, gödrei tele vízzel, s itt már csak olyan lassan haladhatánk, mint a bogár. Hogy ezt kerüljük, a szántóföldekre tértünk; de itt éppen irtózatossá gyalogolás esett. A felragadt sár olyan bunkókká tette lábainkat, hogy alig emelhettük. Most már nem állhattam tovább, elkezdtem ezen a cizfra nyomorúságon nevetni, s oly szívből nevettem, hogy társaim szinte megbántódtak általa; tréfáltam volna is, de senki sem felelt...²³

Látnivaló ugyanaz a hang, mondatritmus, hasonló szókinés és szóhasználat, belső nyelvalak és mindent befuttató ironia, sőt motivális helyzet is (cizfra nyomorúság és nevetés): a levél egyetlen mondata sem rína ki a „Holdvilágos éj“ hangulatából. De idézhetnénk a „Csongor és Tündé“-ből is, ahol a leglégibb, legirreálisabb ünnepélyesség és tündérség mellett ott a legbrutálisabb való-

²³ Vörösmarty összes munkái. VIII. 407. (A levél kelte: Pest, 1829. szeptember 17; az időpont tehát föltétlenül összevág.) — A levélben előkerülő „cizfra nyomorúság“-szóláshoz l. Turóczi-Trostler József: *Cizfra nyomorúság*. Magyar Nyelvőr, 1940.

ság. S éppen a „Csongor és Tündé“-re való utalás vezet rá egy másik kérdésre.

Akárcsak a többi novellánál, a „Holdvilágos éj“-nél is fölmerült a német romantika, pontosabban E. Th. A. Hoffmann közvetlen hatásának a lehetősége. Csakhogy ez a kérdés nem oldható meg mindaddig, amíg nem tisztáztuk Vörösmarty magyar és személyi romantikájának bonyolult vonatkozásait. Aztán ismerni kellene a kor és Vörösmarty Hoffmann-ismeretének körét, tudni kellene, mi származhatik itt a közkeletű irodalomból, mi a romantikus közhely s mi bizonyul véletlen, vagy szükségszerű analogikus találkozásnak. A minden átmenet nélküli ugrás a realitásból a csodásba, a csodásnak magától értetődő beleavatkozása a modern ember életébe, ahogy Vörösmarty novelláiban látni, mindenesetre Hoffmannra emlékeztető vonás. Csakhogy mindez Hoffmannak nem kizáróan egy-két novellájára jellemző, hanem valamennyi mesenovellájára és regényére, de nem kisebb, sőt ha lehet éppen olyan mértékben jellemzi a német romantika többi elbeszélőjét, Novalist, Tiecket, Brentanót, Arnimot, Eichendorffot. Egy vonatkozásában azonban — s ez a legszembetűnőbb hoffmanneszkjellegzetesség — Hoffmann elüt legtöbbjüktől. Az ő csodája nem álomvilág, transzcendens világ, amely földre száll, vagy amelybe fejest ugrik az ember, hanem valóság, mindennapi kenyér és bor. Ugy bontakoztatja ki az ember legmindennapibb környezetéből és körülményeiből. Kiválasztott hősei együttlehelik be a levegővel, élik, ízlelik, tapintják. Már ébrenlétüknek is álomjellege van. Almuk pedig fokozott ébrenlét. Belső hatodik érzékük délszaki paradicsomot, drága köntösű varázslót, boszorkányt, egyszarvútól vontatott kocsi látat velük ott, ahol a józan nyárspolgár nem lát semmit, vagy csupán városi díszkertet, levéltárost.²⁴ Most pedig gondoljunk a „Holdvilágos éj“ csodájára: egyszerűen csak az álom bőséges, anyagias ajándéka, az álommal kezdődik s nem éli túl az ébredést. Technikája, természete éppenséggel nem hoffmanneszk. Vörösmarty maga leplezi le a csoda ideiglenes, irreális jellegét, amikor elárulja, hogy „a kakas“ fölléptétől kezdve minden csupa tündérség volt. „A kakas tudniillik, egy bizonyos környéknek ura és rémítője volt, nem volt egyéb mint egy dúskát szerető korhelynek elkárhozott szelleme, ki valamint életében többet gyönyörködék az éj lámpái, mint az isteni nap sugarainál, úgy most különösen az éj bizonyos szakára lévő szorítva, sok pajzanságot követve el a vándorokon, kikkel találkozott.“ Az európai romantikának is vannak pillanatai, amikor belátja illúzióinak hiábavalóságát, amikor fáradtan tér meg irracionális kalandjaiból s irónikusan emelkedik önmaga felé vagy fordul önmaga ellen. De van egy pont, ahol nem enged illuzionizmusából, paradicsomi hitéből, ahol

²⁴ L. erről tanulmányomat: *E. Th. A. Hoffmann meséi*. Budapest, 1911.

a végletekig pozitív, ahol nem fog rajta idő, halál, ironia, s ez a csoda. A felvilágosodásban, a józan felnőttekben is a túlhajtott tudatosságot, a csodaellenességet gyűlöli. S ezen a ponton egyébként Vörösmarty is mélységesen romantikus. A csodában éli igazi életét. Izgatott áhitattal várja, megváltásnak érzi, ünnepet celebrál neki, legszebb, legritkább képeit és hasonlatait mozgósítja a tiszteletére. A „Holdvilágos éj“-ben azonban alighogy felidézte, máris visszájára fordítja, mulat rajta, racionalizálja: minden csak káprázat volt, három éhes ember nevetséges álma-vágya. Micsoda paradox kétlakiság! Csakhogy ez még nem minden. Vörösmarty a tündérvölgy-képzet legnagyobb modern költője. A tündérvölgy az ő legboldogabb s legfájóbb „élménye“. Metafizikai menedéke a hontalannak és magányosnak. A lélek megfoghatatlan valóságának hasonlata. Kárpótlás a gyermekkor elveszett és a férfikor elmaradt paradicsomáért. Vörösmarty készen hozza magával a képzetét. Nagy rokonai a tündérvölgyben, Shakespeare, Ariosto, Tasso csak megoldják a nyelvét, az „Ezeregyéjtszaka“, a német és francia romantika csak néhány új színt és árnyalatot ad neki. Az a félelme, hogy elveszítheti, hogy soha többé nem talál vissza a maga tündérvölgyébe, atmoszferikus mélabújának kiapadhatatlan forrása. Az ifjú Vörösmarty állandóan az egzisztenciális bizonytalanság állapotában él miatta. Létezni az ő szemében annyit jelent, mint a tündérvölgy fikciójában élni, feloldódni, megsemmisülni az illúziókban, igenlő értelmet adni halálnak, föltétlen magánynak. Vörösmarty politikától alig érintett első korszakának magyar fül-nem-hallott, magyar szem-nem-látott evokációi²⁵ mind megannyi hősi, mítikus, idilli, mesei, ossziáni, nyelvi tündérvölgy. A tündérvölgy-korszak a „Két szomszédvár“-ban énekel utolsót. Itt az apokaliptikus ellentündérvölgy üt rajta a régi, meghitt tündérvölgy káprázaton és rászabadítja a „tudattalan“ leláncolt, vérszomjas démoniáját és ördögeit. Összetör, elhallgattat mindent, ami szép volt és szent. Atlantisz örökre elsüllyedt. A vége irtózat, halálos csend. (Érthető, hogy a klasszicisztikus Berzsenyi kannibálinak érezte ezt a hangulatot. — Az ember a „Nibelungenlied“ irgalmatlan befejező katasztrófájára és Goethe elhárító álláspontjára gondol.) Pedig mindez már régen elő van készítve: a „Zalán futása“ óta minden tündérvölgyben ott kísért az ellentündérvölgy, az érvényesülés legtöbbször, legfájdalmasabb esélyével a „Csongor és Tündé“-ben. Pedig tündérvölgy-képzet és tündérvölgy-fikció minden látszat szerint itt egyesül a legteljesebben az illúzió végső diadalában. De micsoda akadályok leküzdése, micsoda veszedelmek leküzdése után! Soha még diadalmas hős ilyen szkeptikus, fáradt, lemondó mozdulattal nem lépte át a Boldogság kapuját, főleg ha a János

²⁵ L. Turóczi-Trostler József: *Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára. Szellem és irodalom* III. 1942.

vitéz diadalmas útjához mérjük. Tündérország utópia, nem erről a világról való. De közvetlen közelében ott a Balga királysága, nem ellenvilág, de nem is az egész osztatlan valóság, hanem csak egyik mesésen groteszk fajtája testesül meg benne: a megoltott íny, a jóllakott gyomor, a kielégült érzékiség földi paradicsoma. Balga csak éhes, szomjas, szerelmes és buta, nem szorul megváltásra, de nem is váltható meg, ezért tipológiailag csak kevés köze az agyafúrt Sancho Pansával, akit megvált és fölemel Don Quijote halála. Nincsenek illúziói, de nem is veszélyeztet semmiféle illúziót, rút, de nem gyűlöli a szépséget, előtte is megnyílik Tündérország kapuja, ezért nem rokonítható a chtónikus, embertelen, csupa-testi-lelki aljasság és csupa-rontás megtestesülésével, Calibánnal sem, akinek meg kell semmisülnie, ott, ahol Prospero uralkodik. Nem akarjuk szaporítani Balga tipológiai családját, de ha már minden áron vérrokont keresünk, ott van Schikaneder-Mozart Papagenója, a Balga tündéribb, démonibb mása, társa a baiga-ságban, az étvágyban, szomjúságban, sültgalamb- és borospalack-álmaiban. Balga a teljesen zeneietlen Papageno. De ami a legfontosabb, csak a „Varázsfuvola“ zenei káprázatával és rokonsodáival teljes Vörösmarty meri életének legveszélyesebb pillanatában, annyi kudarc után s mielőtt kiszolgáltatná az ellentündérvölgy hatalmainak, még egyszer végigálmódi a maga tündérvölgy-álmát.

Vörösmarty a „Csongor és Tünde“ esztendejében írta a „Holdvilágos éj“-et. Talán felocsúdva a csoda és ünnep ígézetéből s önállósítva a Balga világot, varázsrontó paródiának szánta a mesét. A három tót diák a Balga családjából való. Arcukon a Balga vonásaival, szívükben az ő balga vágyaival indulnak a földi paradicsom felé. „Földem olyan, mint az árva tót diák“ — mondja Balga, s már meg is mutatja azt a helyet, ahol a diákok elalszanak:

... terem, de nem gyümölcsöt,
Durva tüskét, rossz csalánt,
Háládatlan vad zabot...

Ez az asszociáció elképzelhetetlen, ha a költőben nem él a két világ rokonságának tudata. Csongor a Tünde-fikciót, Balga a lebegő ételeket kergeti, s a három tót diákot is ő kalauzolja az éjféli házig, az éhség és szomjúság gyötrő képei között. Az éjféli álmok lakoma a meghódított tündérország, a guzsalyból, mosófából, kötőtüből lett három napkeleti királykisasszony pedig Tünde paródiája. Az éhenkórászok ébredése a Balga csalános, gazos, bojtortános ugarán — Tündérország a kintrekedt, dezilluzionált ember szemével nézve.

Turóczi-Trostler József.

Clair de lune. (Étude sur les images fabuleuses.)

L'étude ci-dessus fait partie d'une longue série d'études cohérentes, dont le but est ceci: ranimer la recherche concernant l'histoire périmée des sujets et des thèmes, devenue stérile et fade. On vise ici à atteindre ce but en substituant à la notion de thème abstrait celle d'image concrète liée à un milieu, à un moment et à un tempérament créateur. Le sujet traité plus haut est un conte de Michel Vörösmarty (Clair de lune), dans lequel on n'a vu guère autre chose jusqu'ici qu'une simple imitation d'E. Th. A. Hoffmann, quoiqu'on y trouve un véritable ensemble d'images fabuleuses et romantiques. Il s'agit dans ce conte des aventures vécues en songe, aventures fantastiques et cocasses, de trois écoliers slovaques, trois pauvres diables, et de l'accomplissement, à nuance ironique, de leurs désirs — ce n'est qu'une seule fois qu'ils arrivent à manger jusqu'à satiété — notamment en songe, mais ils payent tout cela par des tourments extraordinaires. Une désillusion amère fait place à leur régal fictif.

On dénoue dans cette étude les liens secrets qui attachent tout cet ensemble d'images d'une part au génie poétique de Vörösmarty, d'autre part à la matière universelle et commune des images fabuleuses, particulièrement à celle du paradis culinaire qui se manifeste dans les contes mensongers. En dehors de cela, on y découvre quelques sources concrètes de Vörösmarty, des données, inconnues jusqu'ici, qui servent à faire comprendre la technique créatrice du grand poète. À ce point de vue, les phénomènes les plus importants sont les rapports directs avec le conte mensonger (type Munchhausen), notamment la mort grotesque du grand-père des trois écoliers, puis l'image du paradis culinaire qui, équivalent terrestre du paradis céleste et spirituel, ne cesse de hanter, depuis des siècles, l'imagination et la curiosité des conteurs du monde entier. L'auteur y met en relief le réalisme ironique et grotesque de la langue de Vörösmarty et les motifs de ce réalisme, et il y démontre que ce conte est, dans ses traits essentiels, une antithèse parodique de la pièce intitulée Csongor et Tünde, l'oeuvre la plus romantique et la plus poétique de Vörösmarty.

Joseph Turóczi-Trostler.

MONTAIGNE KÉPLÁTÁSA.

Tudvalevő, hogy az *Essai*-k, Montaigne tanulmányai, fejlődésük végső fokán önelemzési próbák, ahol az író saját jellemének és lelki jelenségeinek leírása útján kísérli meg, hogy valami bizonyosságra találjon.

Ez az önelemzés Montaignenél nem történhetik a filozófia műnyelvén, mert ő nem hisz Aristoteles és a skolasztika alapfogalmainban és semmit sem vet meg annyira, mint az iskolai filozófiát. Elemzéseire tehát egyéni nyelvet talált ki, mégpedig olyat, hogy a legbonyolultabb kérdéseket is képekkel, analógiákkal világíthassa meg. (Descartes, bár kételye Montaignéből indult ki, éppen ellenkezőleg járt el később: ő a skolasztikusok egyenes folytatója és a skolasztikusok műszavaival építi ki rendszerré saját gondolatait.)

Montaigne képes beszédében meg kell különböztetnünk a szélesen kifejtett hasonlatot, amely nála is az iskolában tanult retorikának egyik eszköze, a metaforikus beszédétől, amely a gondolattal egyidőben, sokszor a gondolat helyett, a gondolat pótlására fakad ki képzeletéből.

I. A retorikus kép.

A kifejtett, logikai sorba állított hasonlatoknak nagy szerepe van Montaigne stílusában. A példákat már bizonyosan gyermekkorában tanulta el a latin költőkkel együtt, kik bőven és előírászerűen élnek az ilyenfajta képes beszéddel, de kedvenc olvasmányai, így különösen Seneca és az Amyot-féle Plutarchos-fordítás csak fejlesztették hajlamát; Plutarchosból olykor egész képsorokat átvesz, a nélkül, hogy forrását megjelölné. Ezek a hasonlatok már Plutarchosnál is kétféle célt szolgálnak: vagy csupán esztétikai céllal, egyszerűen megvilágítják a tételt, vagy pedig résztvesznek az érvelésben és az író velük fejezi be tetele bizonyítását. A bizonyítás néha egyszerű érv, mely a korábbi okoskodáshoz csatlakozik, néha azonban ellentmondásával cáfol vagy ad absurdum vezet az ellenkező tételt.

Az egyszerű illusztrációra például idézzük a pedánsokra alkalmazott plutarchosi madárhasonlatot: „Valamint a madarak elmennek magot keresni és csőrükben hozzák el, a nélkül, hogy hozzányúlának, hogy kicsinyeik csőrébe tegyék táplálékul, úgy a mi pedánsaink a tudományt a könyvekből csipegetik és csak a nyelvük

hegyére rakják, hogy aztán magukból kiadják és a szélnek szórják.“ (I. 25.)

Már a *bizonyítás* erejével bír a kép a következő példákban. A hamis nézetek elkergetik a természetes véleményeket, „csak úgy, mint mikor egy városban annyi az idegen, hogy kiteszik a bennszülött lakókat“ (II. 12). „Néha a haláltól való menekülés azt hozza magával, hogy beleszaladunk... mint azok, akik a meredélytől félve, belevetik magukat“ (II. 3).

Ha izgatottak vagyunk, nehezen találunk szavakat. Montaigne hasonlattal magyarázza meg: „A léleknek ez a feszültsége... megtöri és akadályozza, mint ahogy a vízzel történik, mikor hevessége és bősége miatt tolulva nem tud több kijutást találni, mint egy nyíláson.“ (I. 40). Itt az érzékelhető kép magyarázza a lelki jelenséget, vagy legalább is megérteti. A lelki jelenségeknek ez a szinte anyagi magyarázata igen gyakori nála. Így magyarázza, hogy a lelket meg kell szabadítani a gondoktól: „Ha az ember nem szabadítja meg a lelket az öt nyomó tehertől, a rázkódtatás még jobban összehat: mint a hajóban a teher kevesebb akadályt okoz, ha jól le van fektetve. Több bajt, mint jót teszünk a beteggel, ha megmozgatjuk, mint a karó is mélyebben hatol és erősebben áll, ha mozgatják és rázzák“ (I. 39). Itt már egész képsor erősíti a bizonyítást: a hajóteher, a beteg és a hegyes karó mind a gondolat szolgálatában áll.

Jól ismert skolasztikus probléma a dilemma előtt álló akarat kérdése: miért választjuk inkább ezt, mint am azt? — kérdi Montaigne is. „Hasonlóképpen ha valaki elképzel egy mindenütt egyenlő erős madzagot, mindenképpen lehetetlen hogy elszakadjon, mert ugyan hol kezdődjék a szakadás? és viszont nem természetete, hogy a maga egészében szakadjon el“ (III. 14).

Ehhez a bizonyító képsorhoz csatolható a senecai módszer, amikor egymásután következő kis rövid szentenciák, mint megannyi kalapácsütés a szeget. mind beljebb verik a bizonyítandó igazságot.¹ A halálról elmélkedve Montaigne kérde, miért törődünk a halállal? „A zuhanáshoz nem kell művészet. A vég magától adódik, minden munka végén“ (III. 10).

Még gyakoribb a bizonyító hasonlat alkalmazása, mikor látszólag ellentmondó tételt, *paradoxont* kell igazolni. Ilyenkor Montaigne nem fagy ki az érzéki képek világából vett analógiákból. Például mikor azt a tételt akarja bizonyítani, hogy a kicsiny, aprólékos kelemetlenségek a „legsúrósabbak“, hozzáteszi: „És mint a kis betűk jobban fárasztják a szemet, az aprólékos ügyek jobban szurkálnak bennünket; a kis bajok tömege jobban sért, mint egyetlenegynek a hevessége, akármilyen nagy is“ (III. 9.). Vagy mikor arról elmél-

¹ L. a sztoikus stílusról P. Villey: Sources et évolution des Essais de Montaigne.

kedik, hogyan őrizte meg a korabeli romlottság közepén lelki integritását: „Ha talán úgy volna, amint egyes kertészek mondják, hogy a rózsák és ibolyák illatosabban nőnek a veres- és fokhagymák mellett, mivel ezek magukba szívják, ami rossz illat van a földben: úgy ezek az elaljasodott jellemek talán magukba szippantják levegőm és éghajlatom egész mérgét és én szomszédságuk révén annál jobb és tisztább leszek, úgyhogy nem veszek el közöttük egészen” (III. 9.). Ezek a képek igen gyakran kerülnek elő az öregedő Montaignenél a testi bajok, betegségek és orvoslás köréből.

Még gyakoribb azonban a *cáfolatul* használt hasonlat. „Légy bölcs. Ez az elhatározás már benne van a bölcseségben: annak eredménye, munkája. Így tesz az orvos, mikor szüntelen azt kiáltozza a szegény sorvadó betegnek, hogy legyen vig; kevésbbé ostoba volna, ha azt mondaná neki: Légy egészséges” (III. 9.). A mindennapi érzékelhető életből vett hasonlat rávilágít a szólás ostobaságára. „Én nem ismertem el egy bíró előtt sem, hogy igaza van, ha elítél egy könyvet, mert e század legjobb költői közé sorolt egy eretneket. Nem merjük talán mondani egy rablóról, hogy szép lába van? S a szajhának büdösnek is kell lenni?” (III. 10.). „Oh milyen hitvány és aljas dolog az ember... ha nem emelkedik az emberiség fölé! Ez nagyon szép szó és hasznos kívánság, de egyúttal képtelenség is. Mert hogy a marok nagyobb legyen mint az ököl, az ököl nagyobb mint a kar, és azt remélni, hogy nagyobbat lépünk, mint lábaink szélessége, az lehetetlen és fantasztikus dolog” (II. 12.). „A kéz magábanvéve sem halvány, sem színtelen, csak azért, mert csipás és zavaros szemmel nézik” (III. 2.), mondja másutt az öreg emberek erkölcsi prédikálását ócsárolva.

II. Az *Essai-k* eredeti előszava.

Érdekes eredményre bukkanunk, ha már most ezt a stílárís elemzést az *Essai-k* egyik, eddig nem sok figyelemre méltatott darabjára alkalmázzuk.

Nem kisebb dologra jövünk rá, mint arra, hogy Montaigne az *Essai-k* első fogalmazású előszavát helyezte el első könyvének egyik fejezetébe, a helyett, hogy elvetette volna, mikor művének első elgondolásától eltávolodott és eljutott az önelemzés magasabb művészetéhez.

Az *Essais* jól ismert előszaváról már eddig is megállapította a kritika, hogy az akkor keletkezett, mikor az író előtt már véglegesen kialakult az írói szándék, az önarckép. „C'est icy un livre de bonne foy, lecteur... Ainsy, lecteur, je suis moy mesme la matiere de mon livre...” Ezeket a szavakat Montaigne nehezen írhatta volna le azokkal a „tanulmányaival” kapcsolatban, melyekről a nagy Montaigne-kutató, Pierre Villey kimutatta, hogy az író első próbálkozásai voltak. Akkoriban ugyanis még megelégedett azzal.

hogy más kuriózumgyűjtemények példájára érdekes eseteket állított szembe egymással, hogy belőlük az emberi viselkedés ellentmondásaira következtessen; máskor meg szentenciákat hordott össze Senecából és a latin költőkből egy-egy többnyire sztoikus tétel illusztrálására.

Villey jól mondotta tehát, hogy Montaigne előszava bizonyos értelemben anakronizmus, mert az *Essai*-knek csak azon csoportjára vonatkozik, melyeket Montaigne később, főleg szkeptikus válsága után írt, mikor már rájött arra, hogy megközelítő bizonyossággal csak önmagáról, saját nézeteiről, tapasztalatairól elmélkedhet az ember.

Figyelmes tanulmányozás után azonban rájöhettünk arra, hogy Montaigne már korábban is le akarta zárni tanulmányait és meg is írta kiadandó könyvéhez az előszót, később azonban letett szándékáról és tovább irdogált, míg az *Essai*-k végleges formája kialakult benne. Az előszót azonban feltevésem szerint beletette első könyvébe, odaírta: nyolcadik fejezet, és címül: *De l'oisiveté* (A tétlen-ségről).²

„Comme nous veoyons des terres oysives, si elles sont grasses et fertiles foisonner en cent mille sortes d'herbes sauvages et inutiles, et que, pour les tenir en office, il les fault assubjectir et employer à certaines semences pour nostre service; et comme nous voyons que les femmes produisent bien toutes seules, des amas et pieces de chair informes, mais que faire une generation bonne et naturelle, il les fault embesoigner d'une autre semence: ainsin est-il des esprits. Si on ne les occupe à certain sujet, qui les bride et contreigne, ils se jettent desreiglez, par-cy par là, dans le vague champs des imaginations, et n'est folie ny rêverie, qu'ils ne produisent en cette agitation. L'ame qui n'a point de but estably, elle se perd: car comme on dict, c'est n'estre en aucun lieu, que d'estre par tout.

Dernierement que je me retiray chez moy, deliberé, autant que je pourroy, de ne me mesler d'aulture chose, que de passer en repos, et à part ce peu qui me reste de vie: il me sembloit ne pouvoir faire plus grande faveur à mon esprit, que de le laisser en pleine oysiveté, s'entretenir soy mesmes, et s'arrester et rasseoir en soy, ce que j'esperois qu'il peust meshuy faire plus aisément, devenu avec le temps plus poissant, et plus meur. Mais je trouve, qu'au rebours, faisant le cheval eschappé, il se donne cent fois plus d'affaire à soy mesmes, qu'il n'en prenoit pour autruy; et m'enfante tant de chiméres et monstres fantasques les uns sur les aultres, sans ordre, et sans propos, que pour en contempler à mon ayse l'ineptie et l'estrangeté, j'ay commencé de les mettre en rolle, esperant avec le temps luy en faire honte à luy mesme.“

Magyarul:

„Mint ahogy látunk tétlen földeket, ha kövérek és termékenyek, százezerféle vad és haszontalan gazokban bővelkedni és látjuk, hogy ahhoz, hogy használatban tartsuk azokat, bizonyos magvakkal kell őket meghódoltatnunk és hasznosítanunk saját javunkra, és mint ahogy látjuk,

² A szöveget a Strowski-féle bordeauxi kiadás alapján az 1580-i kiadásból idézem, elhagyva természetesen a B-vel jelzett későbbi betoldásokat.

hogy az asszonyok önmagukban alaktalan hústömegeket és darabokat termelnek, de ahhoz, hogy jó és természetes nemzedéket hozzanak létre, más maggal kell őket ellátni: úgy van a szellemmel is. Ha nem foglalkoztatjuk valami témával, amely megzabolazza és leköti, ide-oda hanykolódik rendetlenül a képzelgések bizonytalan mezején és nincs bolondság, se ábránd, melyet ki ne termelne eme ficánkolásában. Az a lélek, melynek nincs határozott célja, eltéved: mert mint mondják, nem vagyunk sehol, ha mindenütt vagyunk.

Legutóbb hogy visszavonultam házamba, azzal a feltett szándékkal, hogy nem törődöm mással, mint avval, hogy nyugalomban és magányosan töltöm hátralevő csekélyszámú éveimet: úgy gondoltam, nem tehetek nagyobb kegyet szellememnek, minthogy teljes tétlenségben hagyom, hadd beszélgesen önmagával és állapotjék, ülededjék meg önmagában, amiről azt hittem, annál könnyebben tehetem meg most már, hogy a korral nehézkesebb és érettebb lett. De úgy találom, hogy ellenkezőleg, mint a fékevesztett ló, százszorta több dolgot ad önmagának, mint amennyit azelőtt másokkal kapcsolatban szerzett magának és annyi chimérát és hóbortos szörnyeteget szül nekem rakásra, rendetlenül és ok nélkül, hogy elkezdtem őket rendbeszedni, hogy kényelmesen szemlélhessem képzelgéseiket és különösségüket, remélve, hogy idővel önmagát (t. i. értelmemet) hozom székelybenbe önmaga előtt.“

A fejezetcím már csak azért sem talál, mert Montaigne itt tulajdonképpen nem a tétlenségről beszél, hanem arról, hogy ő nemrég visszavonult magányába, hogy békében töltse hátralevő éveit és teljes tétlenségben hagyta elméjét, hogy önmagában keresse szórakozását, nem adott neki munkát. Azonban a magára hagyott elme nyugtalan összevisszaságban termelte ki magából a zavaros fantazmagóriákat, úgyhogy szükségét érezte annak, hogy rendet teremtsen gondolatai között oly módon, hogy megfogalmazta őket.

Egyéni élményről van itt szó tehát, s nem a tétlenség általános következményeiről, és arról, hogy Montaigne milyen körülmények között kezdte meg az *Essai*-k írását.

Ez a tartalmi elemzés azonban még nem igazolná feltevéssünket, hogy itt tulajdonképpen Montaigne eredeti előszavával van dolgunk, ha a fejezeten nem ismernők fel az egykorú humanista retorika előszó-stílusának ismérveit.

A szöveg ugyanis egy hatalmas körmondattal kezdődik, s még hozzá, a mondatot a korabeli előszavakban divatos *hasonlatsor* előzi meg, melyre következik a hasonlított tétel teljes kifejtése.

Vessük össze például fejezetünket a retorikailag igen képzett Remy Belleaunak azzal az előszavával, melyet Ronsard *Amours* című verskötetéhez írt kommentárja elé tett: egy királyi tanácsoshoz fordul itt az író, kinek kegyeit óhajtotta elnyerni:

„Monsieur, si par la bonté de Nature, mere et mesnagere universelle de toutes choses, jusques aux bestes brutes il y a quelque intelligence particuliere, par laquelle ils cognoissent les lieux les plus assurez, et plus reculez de la surprinse des hommes, pour faire leurs petits, et se descharger de leur ventrée: Si par mesme experience les oiseaux cognoissent, combien il est plus assurez de choisir les arbres les plus hauts, pour bastir et façonner leurs nids, afin que leurs petits esclous, vestus et armez

de leurs plumes, pratiquent un chemin large et moins fascheux pour deployer plus librement leurs ailes par la grande region de l'air: A plus juste occasion les hommes, qui sont participans de la raison, de la prudence, et providence celeste, doivent faire choix de celui, auquel ils donnent et sacrent ce que leur esprit a enfanté, et produit: afin que sous ceste assurance, il puisse prendre vie, et demeurer en toute seureté, pour estre sans crainte d'un ignorant moqueur, communiqué entre les hommes de bon jugement."

Tehát: még az állatok is biztos helyet keresnek az emberek elől, mikor kölykezni akarnak és a madarak is a legmagasabb fákat választják ki fészekrakásra s hogy kicsinyeik annál szabadabban próbálgassák szárnyaikat, azért az emberek is gondosan kiválasztják pártfogóikat, hogy munkájukat a gúnyolódók elől megvédhessék.

Tulajdonképen ugyanilyen előszóhasonlat vezet be Rabelais híres regényét, a Gargantuát is, csakhogy ott a paródia széttördeli a retorikus stílust és az olvasóval komázó egyes beszédben oldja fel a hasonlat elemeit. Rabelais a plátói dialógusokból ismert groteszk külsejű és drága illatszereket rejtő szelencékhez hasonlítja saját művét, melynek mélyén szintén rejtett értelem van a groteszk külső alatt.

De mindenkinek, aki olvasott humanista ajánlásokat, fülében csengenek ezek a nagylelkzetű előszókörmondatok, keresett retorikai hasonlataikkal, melyek többnyire mellékmondatokkal kezdődnek.

Még nyilvánvalóbb, hogy a *De l'oisiveté* fejezetben előszóval és előszóstílussal van dolgunk, ha megállapítjuk, hogy Montaignenak egyetlenegy essaije sem kezdődik körmondatlalt, különösen nem olyannal, ahol a hasonlító mellékmondat áll a fejezet élén. A *De l'oisiveté* pedig két hosszú körmondatból áll és nyilván arra készült, hogy ünnepélyes formában értesse meg az olvasóval, hogyan fogott hozzá Montaigne az íráshoz. Az előszavaknak ma is az a rendeltetése, hogy elmagyarázza, akármilyen sommásan is, milyen körülmények között, milyen céllal készült a könyv.

Ennek a jelentéktelennek látszó fejezetnek tehát egészen különös fontossága van. Montaigne itt vallja be, hogy olvasás és elmélkedés közben gondolatai túlságosan elkalandoztak, vagy hogy nem sikerült önmagát koncentrálnia, ami pedig magánybavonulásának legfőbb célja volt. Gondolatait csak akkor tudta némileg rendbeszedni, mikor elhatározta, hogy tollat fog és papírra veti őket.

És ez valóban Montaigne essai-írásának első fázisa, amint azt kritikusai, elsősorban Pierre Villey, megállapították. Ekkor még szó sincs önelemzésről: a *De l'oisiveté* cím alá rejtett előszó tehát akkor készült, amikor az első könyv rövid elmélkedései létrejöttek, ezek pedig még igen közel állnak a korabeli exemplum-, apophtegma- és egyéb vegyes kuriózum-gyűjteményekhez.

Az elváltoztatott cégérű előszó tanúsága szerint abban, hogy a nagy író hozzáfogott kísérleteinek megírásához, nagy része van annak, hogy Montaigne nem tartozott a rendszert alkotó elmék

családjához. Gondolkodása, mint ez későbbi fejezeteiből, de általában szerkesztéséből, írásmódjából és saját vallomásaiból kitűnik, asszociatív jellegű volt. Nála a logikai fonál csak az egyes gondolat- és képcsoportokon belül követhető, ami különben olvasását olykor meglehetősen fárasztóvá teszi. Szerette gondolatait mindenféle szempontból körüljárni, mint megannyi drágakövet minden oldalról megforgatni, de egy fejezeten belül sokszor oly messzire jut a kiindulási ponttól, hogy maga is sokszor mulat rajta. Mint ez az ősi előszó is mutatja, érezte, hogy féket kell tennie elméjére, mint valami elszabadult lóra s ez a fék az írás munkája volt. Főlényes iróniával szemléli még így is e „képtelenségeket“ és „különösségeket“, de legalább — mint mondja — annyi haszna volt belőle, hogy kényelmesen áttekinthette őket. De még az írásban is igen szabadon csapongott a nagy gondolkodó elméje, szeszélyesen követve a Proteus-arcú valóságot.

III. A metafora.

Montaigne stílusát nem az önálló életet élő hasonlatok jellemzik, hiszen nagy részük nem is eredeti, hanem a metafora állandó bugyogása, mely mélyenjáró gondolatait kíséri. Montaigne — mondtuk — nem rendszeres filozófus, ő intuitív elme, aki villanásszerű rálátással ismeri fel az ember és a világ összefüggéseit s minél mélyebben hatol elemzéseiben, annál gazdagabban fakadnak lelkéből a képek s ezek többet szuggerálnak az olvasónak, mint a filozófiai műszavak; az élet nagyobb teljességét hordják magukban. Egyéniség, érzelem, fantázia és gondolat együtt jár nála s ezért teszi ránk ez a kivételes gondolkodó mindúntalan a költő benyomását. És mégis: elmélkedéseiben vannak sokszor használt képek; ezek szinte műszavakként jellemzően visszatérnek nála. Így minden kérdésnek, minden tárgynak, mely foglalkoztatja, több „arca“, „fénye“ (*visage, lustre*) van. Ha valamivel hosszasabban foglalkozik, azt „elveszi“ (*épouser*), mint a férj a hitestársát, „megöleli“ (*embrasser*), „ízleli“ és „emészti“ (*goûter, digérer*). Maguk a dolgok „csiklandják“ (*chatouiller*). A tárgyaknak „tapogatja“ (*taster*) a héját, vagy beléjük „döf“ (*enfoncer*), hogy elérje a „velejükét“. Hét-szer „nevetnek“ is rá a tárgyak az *Essais*-kben; ami végre lehet latinizmus is, hiszen csecsemőkorától kezdve hallotta a latin szót maga körül.

Montaigne metaforakincse kimeríthetetlen. Éppen azért itt csak arra akarok rámutatni, hogyan tapad képidéző tehetsége magához a gondolatához, sőt: talán sokszor a kép veszi át a gondolat szerepét, mint a szimbolista költőknél.

Tudjuk, hogy Montaigne a sztoikusok iskolájában nevelte gondolkodását és az epikureistákon és Sextus Empiricuson keresztül érlelte ki világnézetét. Ez végelemzésben afféle praktikus termé-

szetfilozófia volt, mely mindvégig magán hordta sztoikus eredetének bélyegét. Végso célképen az ő egyéniségéhez, természetes adottságaihoz szabott közepszerű lelki nyugalom, belső harmónia elérését tűzte maga elé, mert a valóság keresése közben arra az eredményre jutott, hogy minden más törekvés a természet és az én meghamisítására vezet.

Persze ez az egyéniség-keresés csak körülbelüli eredményt ad ennél az éleselméjű gondolkodónál, mert mihamar rájön arra is, hogy még ez az én is rendkívül mozgékony és változó valami és csak nagyjából és időnként fogható meg, sőt az öregkor elvesz a teljességéből, a maga korlátoltságához húzza le.

De míg ott ezekhez az eredményekhez eljutott, temérdek elemzést kellett elvégeznie és légiónyi ellenséget leküzdenie, mint a sztoikusoknak és epikureusoknak.

Leszáll tehát önmagába, lelke belsejébe, s ott egy bizonyos mérsékelt közepszerű állapotban ismervé fel az egyéniség legteljesebb megjelenését, harcol az ellenségek ellen, melyek a lelket e természetes helyzetéből kibillenteni igyekeznek. Ezek az ellenségek belsők és külsők: a szenvedélyek és szenvedések csoportjába tartoznak. De a legfőbb ellenfél maga a halál az ő nyugtalanító ismeretlenségével és mindent elsöprő fenyegetésével. A két művelet: lemerülés az élet belsejébe és a küzdelem a harmónikus és teljes életet élő lélek ellenségei ellen, Montaignenél a metaforikus kifejezés állandó forrásai.

1. Az önelemzés.

Az önelemző számára a belső élet két tényezőre szakad: egy aktív és egy passzív részre. A megfigyelő én tárgyul veszi önmagát, ami az emlékező intuíció révén lehetséges jelenség. Montaigne nyelve ilyenkor nem nélkülözheti a metaforát. A lélek két tényezője mintha két élőlény volna, mely különféle titkos és természetes erők támadását kell, hogy kivédje.

A reflexió, az „önmagába-hajlás“ képe elég jól kifejezi azt, ami ilyenkor Montaigne lelkében történik. Érti az aktus fontosságát és szembeállítja mások viselkedésével, akik kifelé élnek. A künn és a benn viszonya a képes beszéd bőven folyó forrása. Énje önmagába „gurul“, önmagát „ellenőrzi“, önmagát „izleli“.

„A világ mindig szembenéz, én tekintetemet befelé hajlítom, oda ültetem, ott mulattatom. Minden maga *elé* néz, én *magamba* nézek; nekem csak magammal van dolgom, szüntelen önmagamot szemlélem, magamat ellenőrzöm, kóstolgotom. Mások mindig másfelé mennek, ha erősen gondolkodnak; ők mindig előre mennek

nemo in sese tentat descendere

én önmagamba gurulok“ (II. 17.).

Másutt „hallgatja“ önmagát. Ott tanulmányozza, kutatja és felébreszti önmagában a „mindenható rúgókat“ (I. 14.), hiszen „mérni kell a mérőónnal egészen benn és megnézni milyen rúgóktól ered a mozgás“ (II. 1.).

Ennek persze praktikus haszna van: ő nemcsak tudományos szempontból vizsgálja önmagát, hanem hogy erkölcsi életét észszerűbbé is tegye. Az önvizsgálat tapasztalatai tehát óvatossá tették a jövőre nézve, mert előre felismeri a lélekben közelgő veszélyt: „Ha mindenki közléről kémlelné a szenvedélyek hatásait és körülményeit, melyek kormányozzák, mint én tettem azokkal melyek nekem jutottak ki: előre éreznék őket (*il les verrait venir*) és egy kissé meglátnák heveségüket és rohanásukat“ (III. 13.). „Én idejében megérezem a kis szellőket, melyek meglegyintenek és susognak bensőmben, mint a vihar előfutárjai“ (III. 10.).

El sem tudjuk képzelni, mint lehetne ezeket a sejtelemszerű érzéseket racionális nyelven, képek nélkül kifejezni. A szemlélő álláspontja tükröződik a „kémlelni, hallgatni, nézni, érezni“ stb. igékben, míg az akartól függetlenül érkező jelenségek a vihart jelző susogó szellők képében jelentkeznek.

Elismeri Montaigne, hogy az önmagába szállás nehéz művelet, szokatlan mozgás a lélek számára: „Mi előre megyünk lefele a vízen, de visszafordítani magunk felé futásunkat: fáradságos mozdulat“ (III. 9.). Itt a metafora híven adja vissza, hogy az ember természetes figyelme kifelé, a gyakorlati élet felé fordul, szinte természetellenes, ha önmagunkat tesszük szemlélődésünk tárgyává. Minden a külső élet irányában sodor bennünket, a mindennapos élet és természetes hajlamaink is.

2. A lélek.

S mit talál az önmagába leszállt ember, ki elindult a nagy kincs, a bizonyosság keresésére? Csalódást. Bizonyosság helyett valami egészen mozgékony, változékony tényezőre bukkant az emberi lélekben. A lélek valami egészen más, mint a fizikai test, nem mozdulatlan, állandó, sőt még azt sem lehet mondani, hogy valaminek a mozgása, hanem olyasmi, ami maga *lesz*, állandó átalakulásban leledzik: sohasem ismétlődik. Ez a megfigyelő emlékében valami fizikai test szabálytalan mozgását idézi fel, hiszen a megfigyelő ész önmaga előtt mozdulatlan, mindig azonosnak látszik, míg a megfigyelés tárgya: a lélek és a ráható tényezők szüntelen változnak, mint egy színpadon.

Íme a metaforikus alkotótehetség számára egy másik kiapadhatatlan ösztönzés, mert hiszen Montaigne éppen ezt a bizonytalan mozgékonyt akarja éreztetni olvasójával, amit semmiféle logikus, elvonat nyelv nem képes kifejezni.

Montaigne csodálatos intuícióval találja meg a kapcsolatokat a lélek változékony jelenségei és az érzéki világból felgyülemlett emlékképek között. Éppen erről a bizonytalansági érzésről írta

egyik legszebb lapját: „Nem tudom megszilárdítani tárgyamat: zavarosan és ingadozva jár, természetesen részegséggel... Ha lelke megvethetné lábát valahol, nem *próbálnám*, hanem *feloldanám* magamat; de ő még tanulóéveit járja és próbákat kell kiállnia“ (III. 2.). Ez a képsor jellemzi Montaigne minden essai-jét. Látni, belőle, milyen csalódottan tekint vissza a gondolkodó hosszú kísérleteinek eredményére: tárgya, az emberi lélek megrögzíthetetlenül imbolyog és csak kémpróbákat adhat időnkint belőle, exponálni tudja úgy, amint van, „feloldani“, mint ő mondja, lehetetlen feladat, nem is vállalkozik rá. „Mi nem *megyünk*, mondja másutt, inkább *ögyelgünk*, ide-oda forgolódunk: saját nyomunkban járunkkelünk... Nem igen látunk messze, nem igen hátrafelé“ (III. 6.). A bizonyosságot kereső filozófus szemében a részeg ember tántorgó járása vagy az útját kereső ember bizonytalan kóborlása foglalja legjobban össze az emberi életet, hiszen régóta figyelte önmagát és mindig azt látta, hogy nem jutott tovább, sőt sokszor visszajutott oda, ahonnan elindult: tárgya, lelkének valósága minduntalan kisiklott ujjai közül. Ami megmaradt a keresésből emlékében, az a mozgás, a változás tudata, az, hogy nincs biztos irány, mely felé a lélek szilárd léptekkel elindulhatna.

Gondolatmenetének, kutatásának ez a bizonytalanságérzete, s másrészt az igazságnak ez az állandó tovaröppenése telíti szubjektív érzéssel stílusát s nem hiszem, hogy volna még gondolkodó, aki ennyi szuggesztív átéléssel tudta volna kifejezni a kutató elme bizonytalan haladását és a végső cél elérhetetlenségét: „Képzeteim és ítéletem csak tapogatódzva haladnak előre, ingadozva, botolva és mindennek nekiütődve; s mikor olyan messzire jutottam, amilyen messze csak tudok, akkor sem vagyok sehogyse megelőgedve: még mindig látok vidékeket azon túl is, de zavaros látással és mintegy felhőben, úgyhogy nem tudom kivenni, mi az?“ (I. 26.).

Montaigne elméjének rendkívüli mélysége és átfogó ereje nyilatkozik ilyenkor, de egyúttal erősen egyéni látása, melyet a stílus érzelmi telítettsége és a fantázia termékeny társulási képessége jellemez. És éppen ez választja el forrásaitól, Senecától, Sextus Empiricustól és Plutarchostól, hiszen azok is elemezték az emberi elme bizonytalanságát és Montaigne olykor egész mondatokat is átvesz tőlük. De mikor önálló képekbe átlekesített mondatait olvassuk, érezzük, hogy itt az író legegényibb tapasztalatait foglalja össze, *látja át*, s olyan élményben van részünk, amely csak egyszer volt, nem pedig általános érvényű, tudományos ítéletekkel van dolgunk. Az a táj, amit ködön, felhőn át, bizonytalan körvonalaiban meglát, az a további valóságösszefüggések *érzése*, mely minden nagy tudásban megvan.³ Ezt a bizonytalanságsejtést fejezi ki a tájszemlélet költői képe.

³ L. Kornis Gyula: A tudományos gondolkodás. I, 33.

Ebben a képes beszédben megvan a költői stílus minden bonyolultsága. Nemcsak képek foglalkoztatják fantáziánkat, hanem az az érzelmi kíséret is, amit Montaigne kifejezésre juttat: Montaigne a bizonytalan emberi lélekről szólva, nem titkolja bizonyos sajnálkozó lenézését vele szemben; ugyanazt a humoros érzést, amit a csetlő-botló részeg emberrel szemben táplálunk, vagy azt a kellemetlen érzést, ami a sötétségben tapogatózó embert tölti el a félelemmel. Ez egyúttal a montaignei ironia titka: a nagy gondolkodó, aki olyan mélyre látott az emberi gyengeségekbe, csak szánakozó megértéssel, fölényes mosollyal szólhat mindenkiről, aki azzal az igénnyel lép fel, hogy bizonyosságot adjon az embernek.

3. A középhelyzet.

A lélek bizonytalansági érzése mellett a leggazdagabb képtársító forrás Montaigne morálfilozófiája, mely, mint mondtuk, a sztoikusok és epikureisták lelki harmóniára való törekvésein nevelkedett. Az Essais-ken elejétől végighúzódik az a törekvés, hogy ítéletének és tudatának valami középszerű állapotot teremtsen, s ezt mindig mint valami természetes középpontot képzelel el. Erre a közállapotra (*assiette moyenne*) Montaigne statikus képeket alkalmaz (ház, otthon, nyugalom), míg mindazok a tényezők, melyek nagynehezen megszerzett lelki egyensúlyából és egységéből kiköckenteni igyekeznek, a legváltozatosabb dinamikus hatású mozgási és érzelmi képeket váltják ki belőle. Az egész lelki élet valóságos theatrum, ahol ezek az ellenséges tényezők rángatják ide-oda a lelket, de Montaigne én-je igazsága tudatában és esze világosságának fényénél többé-kevésbé sikeresen ellenáll a nélkül, hogy megmerevedne.

Az öntudat ilyenkor valami körülhatárolt tér képét ölti fel, olykor út vagy vonal, melyről nem tér le a gondolkodó, vagy ahonnan csak kis kitéréseket enged meg magának. Igen erős e képekben az egység tudata is: Montaigne váltig hangsúlyozza, hogy ő „egy darabban jár“ (*tout d'une pièce*).

„Én nem igen érzem, hogy (a szenvedélyek) lökészerűen ráznak; én szinte mindig a *helyemen* vagyok, mint a nehéz és súlyos testek. Ha nem vagyok itthon, mindig igen közel vagyok: az én kicsapongásaim nem visznek el nagyon messze... egészséges és erős elragadtatásaim vannak csupán“ (III. 2.). Ez az egyensúly megtartására irányuló törekvés állandó nála és a bölcs tudja, hogy ebben különbözik sok más embertől. „Mások arra törekednek, hogy nekilendítsék és felcsigázzák szellemüket, én arra, hogy lesüllyeszsem és lefektessem: az én szellemem csak kiterjedésben gyenge“ (III. 3.). S éppen ezért hangsúlyozza, hogy emberi léleknek inkább „ólomra“, mint „szárnyra“ van szüksége, több hidegségre és nyugalomra, mint „tűzre és rázkódtatásra“ (III. 3.). Ezek a mérséklésre irányuló akarati mozzanatok veszik fel a mozgást nehezítő „ólom“

képzetét. Ugyanígy még nyiltabban: „Megpróbálom lelkemet és gondolataimat nyugalomban tartani... És ha olykor kirúgok a hámból (*se débaucher*) valami erős, kemény és beható benyomás hatása alatt, ez, meg kell vallanom, beleegyezésem nélkül történik“ (III. 10.).

Közben felfedezi, hogy nagy különbség van az egyes esetenként előforduló kilengések és az állandó szokás között: „Tapasztalatból tudom, hogy sokat lehetne mondani arról a különbségről, ami a lélek lökései és kiugrásai és egy határozott és állandó megszokás közt van“ (II. 29.). Ezek a hirtelen és óhatatlan kilobbanások sokat foglalkoztatják és éppen meglepő, akaratot és mindent félretelő hatásuk miatt számos dinamikus képben ábrázolja őket: „Megesik velünk is, kik csak afféle elvetélt emberkéek vagyunk, hogy néha felrepijtjük lelkünket, melyet mások beszéde és példája felébreszt, igen messze, rendes helyzetén túl; de ilyenkor valami szenvedélyféle löki és rázza, mintegy magánkívül ragadja: mert mikor ezen a forgószelezen túllépünk, azt látjuk, hogy a nélkül, hogy rágondolnánk, magától visszapattan és utána enged, ha nem is a legutolsó pontig (*touche*), de legalább annyira, hogy már nem ott van, ahol volt“ (II. 29.).

A mai pszichológusok bizony nem ilyen nyelven elemzik az alkalmi reakciók és az idült szenvedélyek vagy az állandó temperamentum viszonyát és mégis, Montaigne jobban átéleli velünk mindent, érzelmi és fantáziaképeket szuggeráló mozgalmi képsorával (lökés, rázás, visszapillantás, forgószele, utána enged stb.).

De mivel Montaigne nem a merev elvek embere, hanem reális megfigyelő, felismeri, hogy ezekben az accidentális rohamokban olykor az ész is intenzívebben működik és többet lát meg, mégpedig villámszerűen, mint normális állapotában. Ezek a hirtelen rálátások a villámlás képét idézik fel emlékében: „Ez a vidámság tüze az észben természetes világosságunkon túlmenő élénk és fénylő villámokat kelt; és a lelkesedések között a legvirgoncabbak forrása, ha ugyan nem a legmámorosabbak“ (III. 5.).

Öreg korában, mikor már érzi, hogy szellemi képességei fogyóban vannak, belátja, hogy a normális középszer inkább lehúzza szellemét, mintsem konzerválja, s azért már mesterségesen kelti fel önmagában ezeket a rendkívüli rohamokat, melyek az élet teljességének illúzióját keltik benne: „Védem magam a mérséklettől, mint hajdan tettem a kéjjel: túlságosan hátrahúz, egészen a butaságig“ (III. 5.). Ilyenkor lökésekre, lendületekre van szüksége, hogy a régi, teljes életet jelentő „*assiette moyenne*“-t elérje.

Ez az *assiette moyenne*, az ideális középhelyzet azonban nemcsak a lélek, hanem a test szociális életében is eszménye. Michel de Montaigne csak úgy maradhat meg „egy darabban“, csak úgy tud „feszített vitorlával“ élni, ha gondosan elkülöníti én-jét a külvilágtól. Az én és a világ két különálló dolog, s viszonyuk elemzése

állandó képforrás. „Semmi sem enyém egyéb, mint én magam; s még annak a birtoka is csonka és kölcsönzött, mert engedjük, hogy a külvilág állandóan beleszóljon életünkbe“ (III. 9.).

Ezért „üzent hadat életre-halálra minden gondnak“ (III. 9.). Pedig mások milyen könnyen áldozzák fel énjüket: „Az emberek bérbe adják önmagukat. Képességeik nem ő értük vannak; azokért vannak, akiknek szolgálíul szegődnek; lakóik vannak otthon náluk, nem ők... Kímélni kell lelkünk szabadságát és nem zálogkölcsönbe adni, csak ha szükséges alkalom adódik“ (III. 10.). A nem-bölcs ember énje tehát olyan bérház, ahol mások laknak, nem pedig a tulajdonos, sőt a tulajdonos maga is bérmunkára jár. Mikor Bordeaux városa polgármesterévé teszi Montaigne-t, arra nagyon vigyáz, hogy belsejében megőrizze ezt a gondosan körülzárt lelkiiséget: „Ha néha rávettek, hogy idegen ügyeket intézzek, azt ígértem, hogy kezembe veszem őket, de nem a tudómre és a májamra; hogy megterhelem magamat velük, de nem emészttem meg őket (*incorporer*)... nézek rájuk, de nem kotlom rajtuk“ (II. 10.). Itt a test a maga egészével válik a független lélek képévé és érdekes megfigyelni, mint nyeri vissza a már jelentését szinte elvesztett: „kezébe veszi az ügyeket“ kifejezés teljes jelentését, a tudó, máj stb. konkrét szembeállításával.

Kornis Gyula említi, hogy a tudósok gondolkodásában nagy szerepet játszik egy dinamikus szkéma, mely a tárgy mögött függetlenül működik a tudósok problématudatának kialakításában. Montaignenek is vannak ilyen dinamikus szkémái, ami megmagyarázza, hogy legtöbbször nem elégszik meg egyetlen metaforával, hanem egész képsorokkal világítja meg legkedvesebb gondolatát: a lelki egyensúly szükségességét. Ez a szkéma működik például ebben a kinetikus-taktilis emlékképekből alakított mondatában: „Annyi ballépés lehetséges, hogy a legbiztosabb, ha egy kicsit könnyedén és felületesen hagyjuk folyni a világot: elcsúsztatni és nem behatolni kell“ (III. 10.). A bölcs könnyedén csúszik a világ felületén, alig horzsolja, mint a madár a víz színét, a nem-bölcs belevájja magát s nem tud többé szabadulni. Le is rajzolhatnók magunknak ezt a gondolati szkémát, melynek ez a kép csak egyik megjelenési formája: az otthon, a ház, a kiruccanás stb. megannyi más képre fordítása ugyanannak a szkémának.

Sőt van egy esetünk, amikor maga Montaigne rajzolja meg a szkémát, s mint valami géométer használja fel a vonalak és görbék szimbolikus értékét ahhoz, hogy az embert elragadó szenvedélyekkel szemben felállítsa saját viselkedésének helyes normáját. „Kívánásaink pályautját — mondja — kényelmünk legközelebbi és egymással határos rövid kerületére kell körülírni és szorítani. És futásukat irányítani kell, de nem egyenes vonalban, melynek vége másutt van, hanem kerek vonalban, melynek két csúcsa összeér és bennünk végződik, rövid körvonal alakjában. Azok a cselekedetek, melyek

e reflexió nélkül, vagyis szomszédos és lényegbevágó reflexió (visszahajlás) nélkül mennek végbe, mint a fősvények, a nagyra-vágyók és annyian mások teszik, akik hegygel kifelé futnak, akiknek a futása mindig előbbre viszi őket, azok téves és beteges cselekedetek“ (III. 10.).

Itt tehát maga Montaigne utal bennünket arra, hogy elővegyük körzönket és vonalzóinkat és rajzoljuk fel a helyes és helytelen viselkedés skémáját.

A különbség a vonal irányában van: a helytelen élet eltávolít a központtól, az éntől, a helyes rövid körfutás után visszavezet oda. Míg amaz sikertelenül szalad célja után, mert a cél szüntelen távolodik tőle, emez önmagából indul ki és önmagába tér is vissza, mert önmagának függetlensége, saját lelki gazdagítása a cél, s ettől a céltől a kívánságok sem távolíthatják el, mert sohasem megy olyan messze, hogy vissza ne térhessen kiinduló pontjához.

A nagy francia gondolkodó egész akarati és értelmi életművének skémáját rajzolta fel itt előttünk, mert mindazok a metaforák, melyeket fentebb idéztünk, erre a skémára húzhatók.

*

Montaignet az ő csodálatos gazdagságú képbeszédje sokszor egész közel hozza a legújabb kori költők valóságglátásához. Olyan sejtelmes és bizonytalan körvonalú lelki jelenségeket tud egyszerre, egyetlen kép segítségével ábrázolni, amilyeneket a szimbolikus költők előtt nem igen tudott megragadni az írók intuíciója.

Egy ízben azt fejt ki, hogy a nyilvánosság elé kerülő tetteink valóságos lelki rúgóit a kívülről szemlélő csak nehezen ismerheti fel, mert ezek a cselekedetek csak igen keveset sejtetnek a lelki tények bonyolultságából, igen gyenge kapcsolatban vannak a lélek teljességével. Nyilvános tetteink — írja — „finom erecskék és forráskutak, melyek egy különben iszapos és nehéz fenékből szöknek fel“ (III. 2.). Nincs az a fogalmi meghatározásokkal dolgozó filozófiai műnyelv, amely csak megközelítőleg is ki tudná fejezni ezt a gondolatot: lelki életünk bonyolultságát, az ösztönök, érzelmi hullámok, akarati jelenségek, értékítéletek kavardását, ahonnan cselekedeteink kiemelkednek, itt egyetlen kép érzékelteti velünk: az iszapos talajból felszökő csermely tiszta vizének képe. Egy villanásban érezzük, mit akar az író szuggerálni: tudatunk és tudatalatti lelki életünk összevisszaságát, nehézkességét, zavarosságát, melyből az akarati jelenségek emelik ki az egyetlen célra irányuló cselekedetet. S most idézzük Ady Endre „Fehér lótuuszait“, ahol a költő eszményi lendületeit, tiszta ihletperceit ábrázolta ugyanilyen nyelven, az iszapos tó színén kivirító fehér lótuuszokkal. Csakhogy itt a lép a nap többi perceinek züllöttségét, mindennapiságát, alacsony-ságát szimbolizálja:

S végigborzol egy utcaszélvész
 S én mindent megint látok, tudok.
 Csikorog a lép fagyos mélye,
 Voltak és ismét nincsenek
 Virágim, a tehér lótsuzok.

Montaigne, a nagy francia gondolkodó és az ösztönös magyar költő lelki rokonok.

Lehetne végül azon is elmélkedni, milyen mértékben befolyásolta Montaigne gondolkodását ez a metaforikus szemlélet. Hogy ez az egységbe látás, ez a képekben kifejeződő belső rend végső eredményben hozzájárult életfilozófiájának kialakulásához, az kétségtelen. Az egységre törekvés skémája gyűlöltette meg vele például a sztoikus pózt, mely tulajdonképpen az ember egységének feláldozásával jöhet csak létre s akkor is csak hazugság: „Nem igyekeztem szörnyeteg módjára hozzákapcsolni egy filozófus farkát egy elveszett ember fejéhez és testéhez: semhogy ez a hitvány végződés megcáfolja és meghazudtolja életem legszebb egész és hosszú részét“ (II. 2). Életműve ilyen egész akar lenni, önmagát, Michel de Montaigne-t adja benne, őszintén, egy darabban, a maga teljességében.

Nyilvánvaló, hogy ebben az egységre törekvésben, féltékeny egységőrzésben a képlátás mindenkor segítette az író, mert ez a képszemlélet nála nem valami fogalmi sor végén jelentkezett, hanem az élet intuitív átlátásának eredményeképpen. Nehéz megmondani olykor, hol végződik nála a logikai gondolat és hol kezdődik az intuitív felidézést szolgáló metafora. *Eckhardt Sándor.*

Les images de Montaigne.

On peut distinguer chez l'auteur des Essais l'image oratoire de la métaphore proprement dite. Celle-là peut servir d'illustration ou même, le plus souvent, d'argument pour et contre, surtout quand il s'agit de prouver des paradoxes. Le huitième essai du premier livre s'ouvre sur une période-comparaison d'une dimension insolite qui nous rappelle les phrases comparatives habituellement employées dans les préfaces humanistes de l'époque. L'auteur en conclut que Montaigne avait destiné primitivement cette page à figurer comme préface en tête de ses Essais, mais avec le temps, son analyse poussée à fond et orientée vers le moi, il composa la préface actuelle et se contenta d'insérer cette page parmi les premiers essais sous le titre De l'Oisiveté. La métaphore de Montaigne le montre sous l'aspect d'un vrai créateur: les sources principales de sa création métaphorique sont l'„assiette moyenne“, les procédés de l'analyse même et l'incertitude flottante de l'idée du moi, résultat de l'analyse.

A. Eckhardt.

A NYELVI HANG KÖZÖSSÉGI ÉS EGYÉNI SAJÁTSÁGAI.

I.

Nem lehet itt célunk annak a rögzös útnak a leírása, amelyet a nyelvtudománynak be kellett járnia, míg a *betű*, majd a *hang* süppedékes talajáról fel tudta küzdeni magát a *foném*, *jelelem* fogalmának magaslataira. A tudományok történetében oly gyakran tapasztalható osztódás eredményeképpen a fonétika mellett egy szinte ugrásszerű haladást jelentő nyelvtudományi disciplina: a fonológia kezdte bontogatni szárnyait. Bebizonyította, hogy az általános nyelvtudomány *Saussure*-rel nem zárult le, hanem csak soha nem sejtett arányokban termékenyült meg. Új szempontok, új problémák, új megoldási kísérletek merülnek fel. Különösen élénk megvitatás tárgyát képezte a fiziológiai hanggal szemben élesen megkülönböztetett *foném* s *Twaddell* amerikai professzor már tizenkét évvel ezelőtt egész sereg foném-meghatározást gyűjthetett csokorba s tehetett élesesű kritika tárgyává.¹

Elegendő lesz egyik-másikának említése.² Ilyen pl. a beszélő egyénből kiinduló lélektani meghatározás: „image acoustique visée par le sujet parlant“ (ezt *Trubetzkoy*, *Laziczius* és mások vallották, de később valamennyien feladták). Egyszerű és érdekes *Jakobson* meghatározása: „le phonème est l'invariant dans les variations“. Igen figyelemreméltó *Šor* orosz nyelvésznek „Nyelv és társadalom“ c. munkájában ez a kijentés: „A foném fogalma az egyénfeletti, szociális momentumot tárja fel előttünk a szó hangalakjában“.³ *A. Sechehaye* is szociológiai definíciót sürget,⁴ hangoztatva, hogy a nyelvet ott kell keresnünk ahol van: a társadalomban, a nyelvközösségben, nem pedig a lélektanban vagy másutt. Funkcionálisnak nevezhetjük azt a lényegében helyes felfogást, amely szerint a foném olyan hangtípus, melynek szó- vagy nyelv-

¹ On defining the phonem. Baltimore, 1935 (Language Monographs 16).

² L. ezek összefoglaló ismertetését E. Seidel értekezésében: Fonologia și problemele ei actuale. București, 1942. Soc. Rom. de Linguistică. Ser. I. Mem. 2.

³ V. ö. Laziczius, Bevezetés a fonológiába. Bpest, 1932. MNyTK. 33. sz. 17. l.

⁴ Définition du phonème et de l'entité: Cahiers F. de Saussure II. 49. l.

tani alak-különböztető szerepe van egy adott nyelvben, hiszen könnyen belátható, hogy a nyelvnek feltétlenül szüksége van arra, hogy a szavakat és a nyelvtani alakokat megkülönböztesse, különben nincs nyelv. Ezt a felfogást képviseli a Terminologie Standardiséé nyomán *Laziczius* is. Elgondolkoztató azonban az az állítása, hogy a variánsok kevésbé fontos, kevésbé jelentős, nyelvileg alárendeltebb szerepű altípusok s hogy az ú. n. *igazi variánsok* a langue-ba tartoznak.⁵ Ha egyebek közt mind erre még visszatérünk, úgy ez nem a természetlen vita kedvéért, hanem azért történik, hogy egy lépéssel talán közelebb jussunk az igazsághoz. Egy azonban bizonyos: a 'foném'-eket sem az egyéni, sem pedig a közösségi lélekben nem kereshetjük, hanem csak magában a *hangrendszerben*.

II.

A nyelvi hang mint hangrendszeri ellentétviszonylatokat megtestesítő sajátságok együttese (kerete).

A nyelvi hang közösségi és egyéni sajátságairól szólva megkülönböztethetünk: 1. lényeges és szociális (közösségi), 2. járulékos és szociális, végül 3. járulékos és egyéni sajátságokat.

Minden nyelvközösségnek vannak 'hangszokásai': ezek a különböző hangrendszerek. Naponként, sőt óránként a beszédhangok milliói vagy talán milliárdjai hangzanak el s ezeket mindegyiket a jeladók és jelvevők együttműködésével megnyilatkoztatott nyelvrendszeri tényezők szervezik tagolt és így érthető beszéd-cselekményekké. Hogy ez utóbbiak minden adott nyelvközösségben egyugyanazon nyelvrendszer dokumentálják, úgy a beszédhangok tömkelege is egyugyanazon hangrendszer megnyilvánulása. A hangrendszer is társadalmi intézmény s így — mint mindennek, ami konvencionális — valamiképen rögzítettnek kell lennie.

Amióta *Bühler* világosan megfogalmazta az elvonható relevanciák elvét,⁶ melyet először a fonológusok alkalmaztak, azóta immár közkeletűvé vált az a fontos felismerés, hogy a beszédhang nem minden valós tulajdonságának van nyelvi szerepe. Vannak lényeges és lényegtelen tulajdonságai, amelyek széjjelválasztásához — mint azt a tapasztalat mutatja — a vizsgált nyelvnek mint jel-

⁵ L. legutóbb: *Fonétika*. Bpest, 1944. 100. l. (a munka egyébként fonetikai irodalmunknak kitűnő értéke); az igazi variáns-ra l. *Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung: Proceedings of the third Int. Congress of Phonetic Sciences*. Ghent, 1939. 13—23. l., és újabban: *Altalános Nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*. Bpest, 1942. Ért. a Nyelv- és Szépt. Köréből XXVI. k. 2. sz. 171. l.

⁶ *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, 1934. 42. l. L. ehhez *Laziczius* ismertetését: *NyK.* XLIX. 366. l.

rendszernek tudományos ismerete, fonétikai tudás, jó ítélőképesség és last but not least jó fül szükséges.

Vegyük pl. a magyar *b*-hangot s vizsgáljuk meg, milyen ú. n. egyénefeletti sajátságai vannak, melyek az ú. n. interszjektív felhasználásra képesítik. Vannak konvencionális képzésjegyei, van akusztikai rögzítettsége s mint egy adott hangrendszer elemének: van a magyar nyelvközösség consensusa alapján fennálló különbözőzési érvénye. A fiziológiai hangtípusokban általában előforduló *képzési jegyeket*, aminő a zöngesség, zöngétlenség, oralitás, orrhangúság, labialitás, illabialitás, nyílásfok, zárképzési jegyek, mennyiség, hogy csak a legfontosabbakat említsük, nevezzük a konkrét hangrendszerek viszonyhálózatának szempontjából *képzési relációknak*, materialitásuk szempontjából pedig *hangséma-elemeknek* s építsük fel belőlük a *b*-t. *Saussure* fiziológiai hangtípusokat épített fel ilyen módon. Nála a *b* így fest:

$$\frac{\alpha \text{ O } a}{\text{---}} \\ \text{[]}$$

A fenti formulában szereplő tényezők néve *Saussurenél* „facteurs de production du son“, „éléments de différenciation“.⁷ A magyar *b*-t mint egy adott hangrendszer elemét, elsősorban már mint a hangrendszerünk szempontjából lényeges képzési relációk együttesét kell felfognunk akkor is, ha ugyanezzel a módszerrel ábrázoljuk. Az ilyenformán ábrázolt *b*-t bekeretezem s így fejezem ki, hogy rendszerszerűen állítom ellentétviszonyba ugyanazon adott hangrendszer többi hasonrangú elemével:

$$\boxed{\frac{\alpha \text{ O } a}{\text{---}} \\ \text{[]}}$$

A *b* tehát ilyen értelemben zárhang szemben a nem zárhangokkal, bilabiális szemben a nem bilabiális zárhangokkal és egyéb nem bilabiális hangokkal, zöngés szemben a nem-zöngés zárhangokkal és egyéb zöngétlen hangokkal és orális szemben az orrhangú zár- és egyéb hangokkal. Amikor azt mondjuk: bilabiális orális zöngés zárhang, akkor tulajdonképpen a rendszer szempontjából lényeges képzési *relációkat* soroljuk fel. A hangsémaelemeknek tehát az a funkciójuk, hogy a maguk anyagosságát mintegy kölcsönadják a hangrendszer szempontjából lényeges relációk megtestesítésére. A zöngé pl. egyfelől materiálisan érzékelhető, másfelől ellentét-

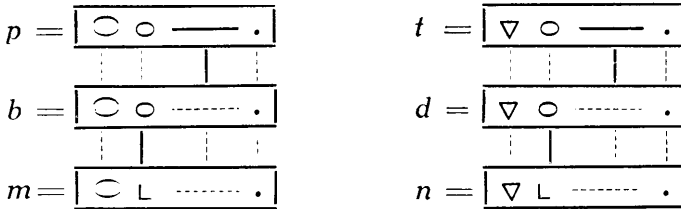
⁷ L. Cours de linguistique générale. Paris, 1931. L. különösen a „Les espèces phonologiques“ c. fejezetet 63—76. l.

reláció (pl. *b* és *p*; vagy hasonlósági reláció: pl. *g*, *l*), de a magyar *b*-ben *mindkét minőségében* benne van, a fiziológiai *b*-ben azonban csak materiális mivoltában. Ez a különbözősi érvény minden adott hangrendszer elemeinek szempontjából döntő fontosságú mozzanat, amely éppúgy nem látható vagy hallható, mint ahogy nem látható az utcán heverő nyakkendőről, hogy kié, még akkor sem, ha a tulajdonosa valami titkos jelet tett rá. Ez magából a nyakkendőből éppúgy nem állapítható meg, mint egy értelmetlen *-uba*-hangsor oszcillogrammájából a *-b-* különbözősi érvénye. Sőt még egy értelmes *suba* hangsor oszcillogrammájából sem derül ki érzékelhetően az említett érvény, csak akkor ha a *b*-t mint a magyar hangrendszer elemét nézem ugyanezen hangrendszer összes többi eleméhez való viszonyában. Talán ezért nem találta meg *Twaddell* a fonémet az oszcillogrammában?

Az eddigiek alapján nyilvánvalónak tetszik, hogy a nyelvi hang „essentiél—social” (ahogy *Saussure* mondaná) része csak az lehet, amely a rendszer szempontjából lényeges viszonylatokat megtestesítő hangsémaelemekből áll. Így jutunk el a *hangséma-főtípus* fogalmához. A hangséma-főtípust pedig így határozhatjuk meg: *egy adott hangrendszer hangsémaelemekkel materializált reláció-struktúrája*. Viszonylatoknak vázszerű elképzeléssel megragadható szerves szövedéke. A hangséma-főtípus tehát ott van, ahol a sémaelemek mint relációhálózati szálak nyelvközösségileg érvényesnek elismert csomópontokon futnak össze reláció-struktúrákká, hangséma-főtípusokká. Ez a 'lokalizáció' egyénfeletti, nem apellál az egyéni lélekre, de a közösségi lélekre sem, hanem a relációszerűséget és a közösségi hatályosságot domborítja ki. A hangséma-főtípus tehát képviselője a nyelvi hang egyénfeletti-ségének, rendszerszerű rögzítettségének és meghatározottságának, érzékelhető és külön nem érzékelhető lényeges sajátságainak. Per definitionem csak olyan sajátságai lehetnek, amelyek *hangséma-főtípus-hivatásának szempontjából* lényegesek. A hangséma-főtípus mint rendszertag tehát materiálisan is tartalmazza az egyes sémaelemeket, de csak annyiban, amennyiben az adott hangrendszer szempontjából lényeges relációkat testesítenek meg. Ezek a hangséma-főtípus különbözősi érvényének képviseletében szolidarisak egymással. Meg kell jegyeznünk, hogy a hangséma-főtípus ebben az értelemben független a hanghelyzet és a hangkörnyezet módosító hatásától, mert mint rendszertag nincs sem szőkezdő, sem szővégi, sem hangzóközi stb. helyzetben. Egyszerűen ugyanazon adott hangsémafőtípus-rendszer többi hasonrangú tagjával áll szemben.

Ezt a szembenállást néhány példával látható módon is szemléltethetjük. Reláció-struktúrákról lévén szó, azokat vizualizált sémaelemekkel is érzékelhetővé tehetjük. Vegyük nyelvünknek néhány ilyen főtípusát: a *p*, *b*, *m* és a *t*, *d*, *n*-t. Legyen a bilabialitás mint sémaelem \odot , az oralitás szintén mint sémaelem \circ , a zön-

gésség ----, a zárhangúság ., a zöngétlenség —, a nasalitás L és a denti-alveolaritás ▽. Akkor ezeket a hangséma-főtípusokat így tehetjük láthatókká:

Ami a nyelvi hangban relációjellegű, interszubjektív, közösségi érvényű vagy „essentiell — social“ vagy egyénfeletti, azt ezek a keretsémák szemléltetik. Az ábrázolást természetesen közvetlenül nem a nyelvi hangok szerkezeti sajátosságai érdeklik, az ábrázolás lehetőségének szempontjából csak az lényeges, hogy valamilyen — akár akusztikai, akár vizuális, akár egyéb — természetű sémaelemekből szerkesztett olyan elemi materializált reláció-struktúrákkal rendelkezzenek, amelyek éppen rendszerszerű tagoltságuknál fogva alkalmasak *jeltestsémák* ugyancsak rendszerszerű tagolására. A jeltestséma is társadalmi intézmény, amely szintén a benne közösségi hatállyal fennálló *relációk* szempontjából érdekli a nyelvtudományt. Őse a saussurei 'image acoustique' éppúgy mint a 'hangszándék' is pszichologisztikus őse a hangséma-főtípusnak. A hangséma-főtípusoknak ugyanis az a nyelvi szerepük, hogy különböző strukturális kapcsolódásaikkal az adott jeltestséma-rendszerben egymással szemben jól elhatárolt (egymástól részben vagy egészben különböző, vagy egymáshoz csak részben hasonló) egy vagy több hangséma-főtípusból álló jeltestsémákká kapcsolódjanak s ugyanakkor egyazon jeltestsémán belül is biztosítsák annak tagoltságát. A nyelvi linearitásban ezt így szemléltethetjük:

A jeltestsémák rendszerének szempontjából, vagyis mintegy a verticalitásban pedig — hogy csak a legközelebbi rendszertagokat említsük — így:

KÁD	HÓ	KŐ	ÁZ	RÓ
KÁR KÉR KÖR	NÉV	KÉM	VÁM	ARA
SÁR	TETŐ	KUPA	LÁDA	RUHA
VÁR	LAPOS	KAMPÓ	FÁZÓS	REGÉL, stb.

A hangséma-főtípusok tehát materializációi azoknak a jeltestsémák rendszerszerű szembenállásának szempontjából lényeges

ellentét-viszonylatoknak, amelyek egyazon jeltestséma-rendszer egységei között fennállanak. A jeltestséma is reláció-struktúra: hangsémafőtípus-viszonylatok szerves szövedéke, ahogy a hang-séma-főtípus is hangsémaelemeknek szerves szövedéke. A magyar *mák* pl. mint jeltestséma ott van, ahol az *m*-, az *á*- és a *k*-hangsémafőtípusok mint relációhálózati szálak nyelvközösségileg érvényesnek elismert (és a 'mák' értelmet megtestesítő) csomóponton futnak össze. Ha egy ilyen jeltestséma-rangú reláció-struktúrát a nyelvközösség rögzít, akkor az egyén nem tehet egyebet, minthogy ezt tudomásul veszi, éppúgy mint a hangsémafőtípus esetében. A jeltestséma tehát képviselője mindazoknak a lényeges relációknak, amelyek egyénefelettivé, társadalmilag rögzítetté avatják a 'signe linguistique' materiális részét s per definitionem csak olyan viszonylatszerű sajátosságai vannak, melyek jeltestséma-hivatásának szempontjából lényegesek. A jeltestsémában együttessé⁸ kovácsolódo hangsémafőtípusok nem ismerik azokat az altípusképzőjegyeket, amelyek a hangkörnyezetből, ill. a hanghelyzetből adódnak, *mák* szavunkat tehát pl. sematikusan egyszerűen így ábrázolhatjuk:

A jeltestséma — mint a jeltestséma-rendszernek a többivel hasonrangú tagja — nem a nyelvi linearitásban egymásután felsorakozó jeltestek egyike, hanem mint rendszertag áll szemben ugyanazon jeltestséma-rendszer többi tagjával. Az egyes jeltestsémákban szereplő hangsémafőtípusokat a jeltestséma — mint reláció-struktúra — az együttes jelölés funkciójával foglalja egyetlen oszthatatlan keretbe.

III.

A nyelvi hang fizikai és fiziológiai mivoltából folyó társadalmi adottságú járulékoságok.

Térjünk át ezek után a nyelvi hang járulékos, de kollektive szokásos (szociális) jegyeinek vizsgálatára. Hát ilyenek is vannak? — kérdezhetné valaki. *Saussure* langue — parole megkülönböztetésére gondolva⁹ első pillanatra különösnek tetszhet, hogy a nyelvi hangnak vannak 'social' és mégis 'accessoire', vagy ha tetszik:

⁸ Az *együttes* ebben az értelemben mindig több, mint alkotó elemeknek pusztá egymásmellettisége, vagy egyszerűen összege.

⁹ „En séparant la langue de la parole, on sépare du même coup: 1° ce qui est social de ce qui est individuel; 2° ce qui est essentiel de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel.“ (I. m. 30. l.)

'accessoire' és mégsem 'individuel' sajátosságai. Pedig vannak, legalább is nézetünk szerint.

Belátható ugyanis, hogyha materializálandó reláció-struktúrákról van szó, akkor a materializálásnak nem okvetlenül muszáj az ember hangképző képességére támaszkodnia. Elvileg bármely materiálisan érzékelhető rendszerszerűen végrehajtott különbségképzés egyformán képezhetné nyelvi célokra felhasználható 'hangszerű' elemi reláció-struktúrák nyersanyagát. Elvben csak *valamilyen* anyagiságra van szükség, de ennek az anyagiságnak nem feltétlenül kellene a hangképző szerveinkkel 'artikulált' fizikai hangnak lennie. Hangellentétek helyett elképzelhetők fény-, szag-, tapintási, só-izellentétek is. Ezt eléggé kézzelfoghatóvá teszik az ú. n. 'jó helyesírás'-ok is, amelyek persze a 'hangos'-nyelvek derivátumai, átírásai s így csak cum grano salis hivatkozhatunk rájuk. De így is hivatkozhatunk szemléltető példára. A dobní — doptam alakpár esetében tapasztalható *b/p* 'ellentét' pl. nincs meg a 'helyesírásban' (dobni — dobtam) és nem volna meg természetesen egy már elsődlegesen is vizuálisnak elképzelt nyelvben sem. Elképzelhető továbbá, hogyha az emberi nyelvekben mindig csak apró közöcskével *elválasztott* nyomtatott betűk materializálták volna a nyelvi formákat, akkor hangkörnyezeti és hanghelyzeti, helyesebben betűkörnyezeti és betűhelyzeti jelenségekre nem került volna sor. Akkor persze a nyelvet („Sprache“) ma *szemnek* neveznék igen sok közösségben. Ez utóbbi 'nyelvnek' a jeltestsémái, tehát olyan betűséma-főtípusokból állanának, amelyek között környezeti és helyzeti kölcsönhatások, illetve hatások nem érvényesülhetnének. A jeltestsémák szempontjából tehát tulajdonképpen már járulékos körülmény a materializálódás anyagának milyensége, mindig lényeges azonban a jeltestséma-elemek rendszerszerű tagoltsága.

Ne fesszegessük, hogy az emberiség miért a fizikai hangot (és hangképző szerveinket) választotta nyersanyagul a különböző hangrendszeri reláció-struktúrák érzékeltetésére, inkább vizsgáljuk azt, hogy ennek a ténynek milyen következményei vannak a jeltestsémában felsorakozó hangséma-főtípusok szempontjából. Itt emlékeztetnünk kell a legutóbb *Lazicziustól* is leszögezett tényre, hogy „a hangokra általában hatással vannak szomszédaiak.“¹⁰ A legteljesebb mértékben elfogadhatjuk továbbá *Lazicziusnak* azt a megállapítását, hogy pl. *hamvas* szavunk *m* hangja nem holmi egyéni ejtéssajátság, hanem „überindividuelle Tatsache“, „eine soziale Gegebenheit der Sprache“, „társadalmi adottság“.¹¹ Ha ezt a fontos lépést megtettük, akkor nézetem szerint csak a módszeresség és elméleti következetesség követelményének teszünk eleget,

¹⁰ Fonétika. Bpest, 1944. 99. l.

¹¹ Proceedings... Ghent, 1938. Kny. 18., és Általános nyelvészet 66. 67. l.

ha végigjárjuk az utat. Nem szorítkozhatunk annak megállapítására, hogy a *hamvas*-ban csak egy *igazi variáns*nak, vagy talán egyszerűen csak variánsnak nevezendő tényező van. Ugyanilyen egyénefeletti, társadalmi adottság az a vitathatatlan tény, hogy az *a* előtti *h* az egész nyelvközösségben *a*-determináltságú, szemben az *e*, *o*, *u*, *i* stb. előtt ejtett *h*-val s ugyanezt mondhatjuk el a *hamvas* szó minden egyes eleméről. Mivel itt újból társadalmi adottságokról van szó, ezeket is sematizálhatjuk, mégpedig a következőképen:

$$H^{(a)} (h) A^{(m)} (a) M^{(v)} (m) V^{(a)} (v) A^{(s)} (a) S$$

Ezt a sémát a jeltestséma altípusának nevezhetjük. Általánosítva a mondottakat: minden adott nyelv minden hangséma-főtípusához annyi hangséma-altípus tartozik, társadalmi adottságú altípusjegyekkel, ahány ténylegesen szokásos hanghelyzetben és hangkörnyezetben fordul elő a hangséma-főtípus az elszigetelten elképzelt (egymással a nyelvi linearitásban még nem érintkező) jeltestsémákban.

Az altípusjegyek tehát kétségtelenül szociális jellegűek. Ez azonban még csak ténymegállapítás, nem értékelés. A szempont pedig amelyből értékelnünk kell, csak egy lehet: van-e az altípusjegyeknek szerepük a jeltestsémában szereplő hangséma-főtípusok *hangséma-főtípus-hivatása szempontjából*? Erre pedig csak egyféleképpen válaszolhatunk: a hangkörnyezet és hanghelyzet következményei bármennyire is társadalmi adottságok, a mi szempontunkból csak lényegtelenek, járulékosak lehetnek. Lényegtelen-ségüket a nyomtatott és folyóírás szembeállításával is illusztrálhatjuk:

példa *példa*

A nyomtatott betűknél nem szerepelnek az írás folyamatosságát elősegítő, de a betűformának különbözőségi érvénye szempontjából lényegtelen vonalkák, amelyek persze *semmi olyan relációt nem materializálnak*, amely a betűformák — *mint reláció-struktúrák* — *szempontjából* lényeges lenne. Ezek a vonalkák a járulékos jellegűség szempontjából elég jól egybevezethetők a hangkörnyezet és hanghelyzet okozta altípusjegyekkel, amelyek valamely adott hangrendszer elemeiből szerkesztett jeltestsémák altípusaiban szintén *nem materializálnak semmi néven nevezendő újabb relációt*.

Az altípusjegyek tehát látható összefüggésben vannak azzal a ténnyel, hogy a hangrendszeri és a folyó betűrendszeri reláció-struktúrákat nem 'staccato', hanem 'legato' sorakoztatjuk fel.

A jeltestsémában, mint a jeltestsémarendszer tagjában szereplő *H* tehát ugyanazt a funkciót tölti be, mint a jeltestséma altípusából kiemelhető

$$H^{(a)}, H^{(o)}, H^{(i)}, \text{ stb.}, \text{ vagy } {}^{(u)}K^{(a)}, {}^{(u)}K^{(i)}, {}^{(a)}T^{(a)}, {}^{(e)}T^{(e)},$$

stb, stb., vagyis mint funkcionális hangellentétek H-, illetve K-érvényűek.

A jeltestséma altípusából tehát azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a *hangrendszer*szerűen szervezett reláció-struktúrákat csak a funkciójuk szempontjából járulékos és kollektíve szokásos mozzanatok kíséretében tehetjük érzékelhetővé s így nyelvi célokra felhasználhatóvá. Világosan belátható, hogyha nem volnának szükségképen ('koartikuláció') az altípusjegyek, akkor a jeltestsémák éppúgy, sőt 'még jobban' teljesítenék hivatásukat.

A jeltestséma főtipusában szereplő *H* tehát úgy viszonylik a jeltestséma altípusában szereplő *H*^(a)-hoz mint az „essentiell-social“, azaz a reláció-struktúra funkciójának szempontjából szociális és lényeges jegyek együttese az ugyanezen jegyeknek „accessoirc-social“-módon, azaz altípusjegyek kíséretében történő materializálásához. Csakhogy persze a „social“-nak más értelme van az „essentiell“ mellett, és megint más az „accessoire“ mellett. Az egyik a reláció-struktúra *szociális hatályú* és lényeges sémaelemeire utal, a másik pedig azokra az ugyancsak *szociális adottságú* altípusjegyekre, amelyek azonban a reláció-struktúra szempontjából ennek ellenére is lényegtelenek maradnak. Nem felesleges erre hangsúlyozottan rámutatni. Maga *Laziczius* sem utal a szociális altípusjegyek járulékos jellegére, csak szociális mivoltukra: „so muss man bekennen, dass auch die Emphatica und Varianten sozial wertvoll [!] sind, wengleich ihr sprachlicher Wert hinter demselben der Phoneme zurückbleibt“.¹² Ezzel kapcsolatban csak azt mondhatjuk, hogy legalább is a hangséma-főtipusnak, mint reláció-struktúrának szempontjából az altípusjegyek csak *szocial-wertlos*-ok, helyesebben *szocial* und *wertlos*-ok lehetnek.

A helyesírások megalkotói gyakran ösztönösen is megérezték az altípusjegyek ilyen értelemben vett „szocial-wertlos“ jellegét, egy példa a milliók közül a magyar *hamvas* hangjelölése is, ahol a dentilabiális *m*-et igen helyesen nem jelöljük külön betű-reláció-struktúrával. Az ú. n. jó helyesírás, helyesebben hangjelölés, elérheti az „essentiell-social“-mozzanat vizuális transzponálásával, teljesen felesleges az „accessoirc-social“ figyelembevétel, még annak ellenére is, hogy ez is *social*. Ez általában nem ütközhet nehézségekbe. Az olyan esetek, mint pl. *szemved*, *kámfor*, ahol a *v* előtti nasalis hangséma-főtipust nem lehet egyértelműleg meghatározni, igen ritka nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is. Ennek megvilágítására e helyen egyelőre csak annyit, hogy a dentilabiális *m* egyaránt lehet nyelvünkben mind az *m*-hangséma-főtipus, mind pedig az *n*-hangséma-főtipus altípusa. T. i. mind az *M*-reláció-struktúra, mind pedig az *N*-reláció-struktúra *v* előtt bila-

¹² U. o. Kny. 19. l. Miben áll ez a „Zurückbleiben“?

biális, illetve denti-alveoláris hangsémaelem *helyett* egyaránt labiodentális hangsémaelemmel materializálódik, azaz

$$M^{(v)} = m \text{ és } N^{(v)} = m$$

amiből világosan kiderül, hogy a keresett hangséma-főtípus lehet *M* is, meg *N* is. Az Association Phonétique Internationale tehát megfontoltan jár el, amikor megengedi az *m*-mel való jelölést, de ugyanígy meg kellene engedni az *n*-nel való jelölést is.¹³ Az ilyen hangséma-főtípus-ambivalenciák olyankor adódnak, amikor monémákban¹⁴ vagy passzív tövek¹⁵ belsejében (*szened*, *ténfereg*) állanak fenn az említett hangkapcsolatok. Olyan részében a jeltestémának, ahol nem húzódik syntagmatikai határ. (Vö. ehhez: hullámvásút, számvá-bámvá, ahol nincs ambivalencia.)

Amikor valaki azt mondja, hogy a variáns kevésbé jelentős vagy értékes nyelvi szempontból, mint a foném, vagy hogy a variánsnak a bühleri organon-modellből kiindulva nincs ábrázolási funkciója, akkor itt nézetünk szerint szempontok keveredéséről van szó. A fonémet helyesen mint valamely konkrét hangrendszer egységét értékelem, de a variánst már csak a maga pusztá fiziológiai mivoltában értékelem le, önkénytelenül is megfosztom attól az érvénytől, amely őt mint hangséma-altípust a jeltestémákban elfoglalt helyénél fogva megilleti. A *hamvas m*-jének semmivel sincs kevesebb ábrázoló értéke, mint a *madár m*-jének, az egyik ^(a)*M*^(v) altípus, a másik *M*^(a) altípus, mindkettő az *M*-hangséma-főtípus funkcionális értékével. Ahogy megváltozik a *hamvas* jeltestéma és ezzel kapcsolatosan a vele egygyéforrott jelölt, ha a nasalist kihagyom (*havas*), úgy változik meg a *madár* jeltestéma is, ha elhagyom az *m*-et. Az egyik esetben a *havas* jeltestéma — mivel társadalmi érvénnyel van felruházva és a 'havas' jelölt jelölője — az elhagyás eredménye, a másikban pedig az *-adár* hangsor, amely a magyar nyelvközösségben, mint társadalmi hatállyal fennálló szórendszeri reláció-struktúra ismeretlen. A variánst tehát nem szabad a hangrendszerből kiragadva nézni s így funkcionális értékétől megfosztani, mert akkor kissé furcsán hangzik az a megállapítás, hogy a nyelv a variánst nem használja fel szavak és grammatikai alakok megkülönböztetésére. Ezzel ugyanis lényegében azt mondjuk, hogy a nyelv nem használja fel szavak és nyelvtani alakok megkülönböztetésére azokat a hangokat (ó mily sok értelme lehet e szónak!), amelyek nincsenek meg a hangrendszerében. Vagyis, hogy a magyar hangrendszer nem ismer olyan nasalis hangséma-főtípust, amelynek

¹³ V. ö. ehhez Laziczius, Fonétika, 70. l.

¹⁴ H. Frei meghatározása szerint „tout signe dont le signifiant est indivis, tandis qu'un syntagme est le groupement d'au moins deux monèmes en une unité supérieure”. Cahiers Ferdinand de Saussure I, 51.

¹⁵ V. ö. ehhez Györke J., Tő, képző, rag (Szó- vagy jelrészten): Bpest, 1943. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 67. sz. 12. l.

meghatározó *lényeges* jegyei a labio-dentalitás, a zöngéesség és a zárhangúság. Mert hiszen ha volna ilyen, akkor ennek is egész sereg altípusa lenne, ilyenek pedig nincsenek. Ellenben igenis van nyelvünkben *m*, csakhogy ez olyan hangséma-altípus, amely *v* előtt képviseli az *M* vagy az *N* hangséma-főtípus érvényét. A hangséma-altípus tehát olyan járulékos jegyekkel vesz részt az együttes jelölés funkciójában, amilyenek éppen adódnak a hangszomszédságból, ebből a szempontból a jeltestémák altípusaiba tagolt hangséma-altípusok között különbség nem tehető. Ha a sakkjátékban a lónak letörik a füle, azért mint reláció-struktúra mégis ló marad s úgy lép tovább is, ahogy mint rendszertagnak lépnie kell. A hangséma-főtípus csak mint *materiális hangséma* 'sérül' meg, de mint *-főtípus* érvényében érintetlen marad.

Most még csak azt a kérdést tisztázzuk, hogy a hangséma-altípusok *langue*-tények-e, vagy pedig *parole*-tények. Láttuk, hogy *Laziczius* a *langue*-ba sorozta őket, mivel kétségtelenül szociális adottságok, viszont az altípusjegyek éppoly kétségtelenül csak *járlékosságok* a jeltestémákba tagolt hangséma-főtípusok szempontjából a saussure-i értelemben vett *langue*-ba („*essentiel-social*“) minden megjegyzés nélkül mégsem helyezhetők el. Ez természetes, hiszen a hangrendszeri tagság eleve kizárja az altípusjegyeket s így a *langue*-ba a nyelvi hang csak annyiban tartozhat, amennyiben *hangrendszeri ellentétviszonyokat megtestesítő lényeges* sajátosságok foglalata. Kétségtelen továbbá, hogyha a *parole*-t mint a nyelv-közösség valamely meghatározott tagjának egyéni cselekményét („*acte individuel*“) fogjuk fel, akkor az ilyen értelemben vett *parole*-ba sem tartozhat „*accessoire-social*“ mozzanat. De valahová az altípusjegyeknek is csak tartozniok kell. Itt egy szakadékra bukkanunk, amely előtt talán sokan visszariadtak, a nélkül, hogy megpróbáltak volna rajta átugrani. Pedig az „*accessoire-social*“-mozzanat elhelyezésére két mód is kínálkozik.

Az egyik a „*parole collective*“ kategória, amelyet szembe lehetünk a „*parole individuelle*“-lel. Ez egyáltalában nem képzelenség, ha helyesen értelmezzük. Az altípusjegyek ugyanis megkerülhetetlenül feltételezik, hogy a hangokra hatással vannak szomszédaik. Mivel pedig hangszomszédság a jeltestekbe tagolt hangséma-főtípusok között ténylegesen csak a beszédben nyilvánul meg (épp ezáltal lesznek a hangséma-főtípusok hangséma-altípusokká), *mindnyájunk Beszédében*, az altípusjegyek csakugyan azok a mozzanatok, amelyek *mindnyájunk egyéni beszédcselekményeinek* során maradnak mindig azonosak. Egyéni beszédaktusaink során *mindnyájan* palatalizáltabb *k*-t ejtünk a *király*-ban, mint a *kufár*-ban. Ez hangképző szerveink mivoltából, a hang materialitásából és a koartikuláció tényéből, tehát csupa olyan tényezőből következik, amely a hangséma-főtípusnak, mint *reláció*-struktúrának a szempontjából mindmegannyi anyagszerűséget képvisel. Ezen

tényezők miatt kell mindnyájunknak pl. *-i*- előtt $H^{(j)}$ -t, *-o*- előtt $H^{(o)}$ -t ejtenünk, nem pedig azért, mert erre a H -nak — mint hangrendszeri ellentétviszonyokat megtestesítő sajátságok együttesének — funkciója lényegének szempontjából valamiképpen nélkülözhetetlenül szüksége volna. Ebből a szempontból a H -nak semmiféle altípusjegyre nincs és nem is lehet szüksége.

A nyelvi hangban tehát ilyen értelemben beszélhetünk szociális és ennek ellenére is csak járulékos mozzanatról. Más szempontból az ú. n. altípusjegyek nyelvközösségi Önünknek — reflexszerű pontossággal működő — hangejtési szokásai, amelyeken egyéni Önünk feltűnés nélkül — mitsem változtathat. S ha változtat is — az attól még nem lesz nyelvszokás. Az altípusjegyek a nyelvi testszerűségnek azok a járulékosai, amelyek a nyelvi viszonyosságok szempontjából funkciótlanok.

Az altípusjegyek hovatarozásának kérdésében így jutunk el a másik, szintén járható úthoz. Viszonyosságok vannak a hangrendszerben (hangséma-főtípusok) és viszonyosságok — immár nem materiális, hanem szellemi, értelmi síkon — vannak a nyelvben mint értelmi viszonyosságok rendszerében (szavak, nyelvtani alakok). Am akár hangséma-főtípusokról, akár pedig valami értelmi természetű viszonyosságot megtestesítő jeltestekről van szó, mindig fogunk olyan mozzanatokot találni, amelyek a viszonyosságok szempontjából funkciótlanok, de ennek ellenére is közösségi adottságok. De ezek nem olyan természetűek, mint a nyelvi funkciót megtestesítő ugyancsak materiális hangséma-főtípusi vagy jeltesti adottságok. Csak a materiális nyelvszokásban gyökereznek. Ezt a materiális nyelvszokást nevezhetjük „*parole collective*“-nek, de „*langue purement phonomatérique*“-nek is. Nem az elnevezés a lényeg, hanem, amit elnevezünk: az „*accessoire-social*“ mozzanat, amelynek egy változatát *Bally* „*alternance asémantique*“ néven tartja nyilván (*Ling. gén. et ling. fr. Paris, 1932. 151. l.*).

Mert a jeltesteknek is vannak olyan közösségi adottságú anyagszerűségeik, amelyek nem materializálnak semmiféle új relációt. A jeltestésémák, ha pl. egy szórangú reláció-struktúrában érintkeznek egymással (mint ahogy a hangséma-főtípusok is érintkeznek egymással a jeltestésémákban s ennek az érintkezésnek eredményei az altípusjegyek), gyakran olyan testségi sajátságokat mutatnak, amelyek a szórangú reláció-struktúrában szembenálló és kapcsolódó szórészek értelme szempontjából funkció nélküliek. Funkció nélküliek, mint a hangséma-altípusok altípusjegyei, amelyek a hangellentétviszony szempontjából nem materializálnak semmiféle újabb relációt. Ahogy a *k* palatalizálódással *illeszkedik* az utána következő *-i*-hez (pl. *kis*), úgy a gőz jeltestéséma is úgy illeszkedik a többes *-k* rangjához, hogy közbe egy *-ö*- ékelődik, amely semmi új relációt nem materializál (vö. pl. *savó/savók*, ú. n. 'kötőhang'

nélkül). Ez az -ö- éppúgy „accessoire-social“ sajátsága a gőző- jeltestséma-altípusnak, mint pl. a *k* palatalizáltsága -i- előtt. Kötő sajátság, tehát materiális nyelv szokás mindkettő! Ugyanígy nem testesít meg semmi új relációt a szó és a -k viszonylatában a többes *szav-* eltérő testszerűsége. Az *ó/av* testiségi ellentét nem hordozója az egyes/többes ellentétnek, tehát „accessoire-social“ mozzanat. Az ú. n. „analogie matérielle“ felfogásunk szerint nem egyéb, mint az egyazon paradigmában fennálló „accessoire-social“ jellegű testiségi adottságok kiküszöbölésére irányuló törekvés. Nyelvünkben is kezd tért hódítani a *szók* többes a *szavak* mellett. A *szav-* jeltestséma altípus vetélytársra akadt. A *madár* kicsinyített alakja nemcsak azért *madaracska*, mert a *madara-* altípusnak a „kapcsolódási készsége“ vonzza a -cska képzőt, hanem mert nyelvünkben a -rcsk- hangkapcsolat nem szokásos. A magyar „langue phonomatérielle“ ezt a hangkapcsolódást nem iktatta be kódexébe.

IV.

A nyelvi hang és az egyén.

Ezek után már csak arra a kérdésre kell válaszolnunk: melyek a nyelvi hang lényegtelen és egyéni („accessoire-individuel“) sajátságai, amelyek tehát a „parole individuelle“-be tartoznak. Elméletileg helyesnek elismert és gyakorlatilag is igazolható felfogás szerint még ugyanaz az egyén sem ejti ki minden alkalommal 'ugyanúgy' ugyanazt a hangot. A beszédhangban mindig vannak olyan egyszéri történési mozzanatok, amelyek soha többé nem ismétlődnek önmagukkal azonosan, nem rögzíthetők sem rendszeresen, sem pedig nyelv szokásszerűen. Nincsen két teljesen egyforma oszcillogramma, akárhányszor ejti ki ugyanaz az egyén ugyanazt a hangot vagy szót. Ebben a vonatkozásban már csak az egyéni hangszín fogható fel állandóbb jellegűnek, míg pl. az egyéni hangmagasság és hangerősség alkalomszerűen változhat.

Mi tehát az eredmény, ha az értelmes beszédből mint nyelvi testszerűségből kiragadott beszédhangot elemzem? Van egy társadalmi hatállyal fennálló rögzíthető és sematizálható szilárd váza: a hangséma-főtípus valamely hangséma-altípusnak képében. Erre a szilárd vázra rakódnak rá a nyelvközösségben elhangzó beszéd-cselekmények során a folyton-folyvást változó egyéni eredetű sajátságok, amelyek csak az Énre mint olyanra mutatnak. A beszédhangban együttesen valósulnak meg a nyelvi hang „langue“, „parole collective“ és „parole individuelle“ sajátságai. Mert minden beszédhang függvénye hangséma-főtípusának a jeltestsémákban, minden beszédhang a mindenkori hangszomszédságból vagy hanghelyzetből adódó szokásos módon ejtődik és minden beszédhangot a nyelv-

közösség valamely meghatározott tagjának a hangja és hangképzőszervei jelenítenek meg. Így tükröződik a beszédhangban az intézményesített rendszer, a nyelvközösség (mint ejtési szokások letéteményese) és maga az egyén. Az egyénfeletti konvencionális és relációszerűen immateriális érvény és az ugyancsak egyénfeletti, de csak materiálisan konvencionális nyelvszokás. Ezek megnyilatkozásához adja kölcsön az egyén a maga hangját állandónak vehető és egyszeri esetlegességeivel.¹⁶ A nyelvi hangnak „essentieli-individuel” sajátságai nincsenek.

Tamás Lajos.

*

Les particularités sociales et individuelles des sons du langage.

L'analyse des particularités sociales et individuelles des sons du langage nous amène à distinguer des particularités: 1° *essentielles* et *sociales*, 2° *accessoires* et *sociales* et 3° *accessoires* et *individuelles*. Inutile d'insister sur le fait que les sons du langage — institutions sociales eux aussi — ne peuvent point avoir de particularités *essentielles individuelles*.

Quant aux premières, nous ne saurions apporter ici rien de proprement nouveau. Nous considérons l'élément fonctionnel du système phonologique comme une structure constituée par des rudiments tels que la sonorité, la surdité, le caractère oral ou nasal, labial ou illabial, le degré d'ouverture, etc. En disant p. ex. que le *b* hongrois est une occlusive bilabiale sonore orale nous ne faisons qu'énumérer les rudiments qui sont essentiels au point de vue des rapports d'opposition existant entre *b* et les autres termes du même rang du système phonologique hongrois. En choisissant des symboles convenables pour représenter ces divers rudiments, nous arrivons à suggérer visuellement ce qu'il peut y avoir de trop abstrait dans le système des oppositions phonologiques. Figurons le caractère bilabial par \ominus , le caractère oral par \circ , la nasalisation par ----- la surdité par — , l'occlusion par \cdot , et le caractère denti-alvéolaire par ∇ . Les diverses combinaisons de ces rudiments différentiels constituent des ensembles, des structures qui — malgré l'éventuelle identité partielle de leurs éléments — n'en constituent pas moins des entités phonologiques oppositives bien distinctes. Ces représentations schématiques montrent en même temps ce qui est essentiel et social dans la constitution d'une espèce phonologique (v. ci-dessus p. 79). Cette dernière est donc un tissu de diverses qualités matérielles ayant chacune son rôle différentiel dans l'ensemble dont elle fait partie. Tout comme les principales espèces d'un système phonologique donné sont autant de structures composées de rudiments différentiels, les signifiants, à leur tour, sont également des structures. Sur un plan plus élevé c'est le même phénomène qui se répète. Tandis que les 'structures phonologiques' sont susceptibles de s'opposer les unes aux autres grâce à la solidarité des rudiments qui collaborent à leur constitution indivise (sonorité, surdité, etc.), les signifiants, eux aussi, se distinguent les uns des autres parce qu'ils représentent des structures 'verbales' constituées par des structures 'phonologiques'. De même que les structures phonologiques oppositives peuvent avoir des rudiments en commun tout en restant opposées les unes aux autres, les structures verbales ne cessent pas d'être oppositives dans leur ensemble

¹⁶ „Állandó (szociális) érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban” (M.Ny. XXXV. 273—281. l.) c. tanulmányomban sok tekintetben hasonló, de gyakran mostani felfogásomtól eltérő módon tárgyaltam az itt érintett kérdések egyikét-másikát. Az altipus-jegyeket már akkor „állandó esetlegességeknek” neveztem.

quand elles contiennent des éléments constitutifs analogues. Ce qui importe c'est que le 'tout' s'impose comme unité oppositive.

D'après la doctrine saussurienne: en séparant la langue de la parole on séparerait du même coup ce qui est social de ce qui est individuel et ce qui est essentiel de ce qui est accessoire. Or, il y a certaines particularités des sons du langage qui sont accessoires sans qu'on puisse les considérer comme individuelles. Dans les langues p. ex., où le *K* se rencontre devant des voyelles palatales et vélaires, *tous les sujets* parlants prononcent un *K* plus palatalisé devant *i* (*Kⁱ*) que devant *e*, *a*, *o*, *u*, etc. (*K^e*, *K^a*, *K^o*, *K^u*). Il s'agit donc bien d'un 'fait de masse', d'une particularité sociale. Pourtant, personne ne pourrait révoquer en doute que le degré de palatalisation — en hongrois, en français, en allemand p. ex. — ne soit un caractère purement accessoire de *K*. Étant donné que les sous-types de *K* ne se rencontrent que dans la parole: *dans la parole de tous*, nous sommes enclins à y voir des particularités de 'parole collective' (celle-ci opposée à la 'parole individuelle'). Ces particularités découlent nécessairement du fait de la 'co-articulation' et de la constitution de nos organes phonateurs, mais elles ne jouent aucun rôle différentiel au point de vue des rapports d'opposition en vigueur dans un système phonologique donné. Quelles que soient les modifications entraînées par la position d'une 'réalisation' dans la chaîne parlée, ces réalisations diverses auront toujours la valeur fonctionnelle de *K*.

Sur les particularités accessoires et individuelles il ne faut guère nous étendre ici. Elles sont trop connues pour que nous y insistions.!

L. Tamás.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Moira, Apollon, Euphorbos.

Az antik hagyomány a VI. századi görög filozófus, Pythagoras titokzatos alakját kapcsolatba hozta Apollonnal. A késői legenda szerint Pythagoras Apollon fia volt, illetve nem más, mint a hyperboreus Apollon megtestesülése. Az idevonatkozó tudósítások a Kr. u. III—IV. századi Porphyrios és Iamblichos Pythagoras-életrajzaiban, továbbá Diogenes Laertiosnál maradtak fenn, de — amint az újabb kutatások kiderítették — nyilván a Kr. e. 4. századi Herakleides Pontikosra mennek vissza.¹ De vannak ezenkívül más nyomok is. Közismert az az ugyancsak késői hagyomány, amely szerint Pythagoras azt állította, hogy korábban a trójai Euphorbos alakjában élt a földön s az argosi Heraionban felismerte Euphorbos paizsát.² Euphorbos pedig Panthoosnak, Apollon papjának a fia volt, amiről már Homeros tudósít.³

Legújabbban a szakirodalomban kísérlet történt arra, hogy az Euphorbos—Pythagoras azonosságot alapul véve a pythagoreizmus apollinikus jellegét új érveléssel támasszák alá. Kerényi Károly a pythagoreizmus és a homerosi vallás kapcsolatait kutatva,⁴ mellőzi azokat a szálakat, amelyek ezt a kapcsolatot Hermes személyén keresztül vezetik le.⁵ Az Apollonnal való kapcsolat dokumentálására pedig az előbb említett antik hagyományon túlmenőleg egy Ilias-hely új magyarázatát adja. Gondolatmenete a következőképp kezdődik: „Es lässt sich zeigen, dass der pythagoreische Glaube sich bewusst an Homer anlehnt, indem er hier gerade das Schwierigste und Geheimnissvollste durch Homer selbst ausdrückt“ (i. m. 12. o.). Ez a hely pedig, amely tehát a pythagoreizmus legmélyebb titkát van hivatva megvilágítani, az Ilias XVI. énekének 849—850. sora. A haldokló Patroklos mondja a győzelmére büszke Hektornak:

ἀλλά με μοῖρ' ὄλοη καὶ Λητοῦς ἔκτανεν υἱός,
ἀνδρῶν δ' Εὐφορβος· σὶ δέ με τρίτος ἔξεναρῖζει.

Ezt Kerényi így fordítja: „Die mörderische Moira und Letos Sohn haben mich getötet, von den Männern aber Euphorbos: du bist nur der dritte“ (12. o.) és úgy értelmezi, hogy „Euphorbos tötete mit Apollon gemeinsam den Patroklos“. Továbbmenve így folytatja a gondolatot: „Das Zählen, als wären die Moira, Apollon und Euphorbos nur zwei, macht die

¹ V. ö. Schmid—Stählin: *Gesch. der griech. Literatur* I. 1. (1929) 720. o. 2. j., 738. o. 4. j.; Moravcsik Gy.: *Abaris, Priester von Apollon*, KCSA. I. kieg. k. 2 (1935). 105—106. o.

² Schol. ad Ilias XVII, 28; Horat. *Carm.* I, 28, 10—13; Diog. Laert. VIII, 4—5.

³ Ilias XVI, 808, XVII, 59, 81, XV, 522; v. ö. Verg. *Aen.* II, 319.

⁴ Pythagoras und Orpheus (*Albae Vigilae* II), Amsterdam, 1940. 11 és köv. o.

⁵ Diogenes Laertios VIII, 4

Verbindung noch geheimnisvoller für den, der sich selbst in geheimnisvoller Beziehung zu Apollon fühlte. Von jenen drei, die zwei waren, welche zueinander eins? Wollte jemand sagen: ich bin vielleicht Apollon, so konnte er sich homerisch „Euphorbos“ nennen.“ Ezen a konklúzió, tehát Apollon és Euphorbos titokzatos azonosságán épül fel a fejezet további érvelése. S ez a konklúzió a kitűnő retorikai készséggel felépített gondolatsorból látszólag olyan természetesen következik, a szereplő harmadik, a sorrendben első moira olyan finoman tolidik háttérbe az érvelés során, hogy a kérdés feltevésének pillanatában rényieg nem is látszik más megoldás, mint Apollon és Euphorbos mítikus egysége. Kerényi nem is bizonyítja ezt tovább és részletesebben. Egyben azonban elmulasztja cáfolni a másik megoldást: a moira és az isten mítikus egységét. Pedig ennek a megoldásnak multja van mind az antik,⁶ mind a modern⁷ interpretációs irodalomban.

Ha a kérdést vizsgálat tárgyává tesszük, az idézett Ilias-hely pusztán grammatikai és stilisztikai tekintetben is ezt a megoldást igazolja. A kétsoros idézet első sora egy összetartozó frázis: ἀλλὰ με μοῖρ' ὀλοῆ καὶ Ἀητοῦς ἔκτανεν υἱός, utána a következő sorban két arányosan elhelyezett gondolat. Az egyik: ἀνδρῶν δ' Εὐφορβος, a másik: σὺ δὲ με τρίτος ἐξεναρῖεις. Ha még figyelembe vesszük azt, hogy a καὶ kapcsoló, a δὲ ellentétes kötőszó, akkor meg kell állapítanunk, hogy formai szempontból Kerényi értelmezése indokolatlan. Ha ugyanis a szereplő három fogalom közül kettő egy, akkor mindenképpen indokolatlan nem azt a kettőt összekapcsolni, amelyet a nyelv összekapcsol, hanem a καὶ-al kapcsolt egzsoros egységet kettévágni és egyik részét azzal a résszel összekapcsolni, amelytől a δὲ kötőszó ellentétes értelme is elválasztani igyekszik.

E formai ellenvetésen túl azonban mélyebb, lényegbevágóbb érvek is vannak. Az Ilias-idézet moira-interpretációja csak annak a moira-fogalomnak az alapján történhetik, amely az Iliasra jellemző,⁸ s amely a moira fejlődéstörténetének igen érdekes fázisa. Ennek a fázisnak a fejlődés egészében való szemügyre vétele érdekesen világítja meg a szóbanforgó Ilias-hely értelmét.

A μοῖρα szó eredeti jelentése „rész, osztályrész“. Ebből származott egy olyan jelentés is, különösen származék-melléknévben használatos, hogy „ami illik, megfelel a szokásnak, vagy a szabálynak“. De fontosabb a másik jelentése, amely teljes kifejlődöttségében „az emberi élet eseményeit irányító hatalom, a végzet“. Ha a fejlődés rekonstruálásában pontosak akarunk lenni, akkor meg kell állapítanunk, hogy a szó alapjelentése egyedi és ad hoc-jellegű. Ugyanezt megállapíthatjuk későbbi értelméről, a már megszemélyesített fogalom funkciójáról is. Ez a funkció szintén egyedi és ad hoc-jellegű. A két fázis közé azonban időben tekintélyes kor esik és éppen ebből a korból származnak a homerosi eposzok.

A két eposz moira-fogalma némi kis eltérést mutat. Az Ilias moirája olyan törvényszerűség, amely magában foglalja a halál szükségyszerűségét, mint általános emberi élet-törvényt. De magában foglal ezenkívül és ezzel szoros kapcsolatban egyéni, specifikus vonásokat is: a halál bekövetkezésének helyét, idejét, módját,⁹ sőt az emberi szféra számára közvetlenül jelentkező okot is, pl. isteni beavatkozás, vagy emberi bűnért járó büntetés stb.¹⁰ Az Ilias moirája negatív is érvényesül, amennyiben gátol

⁶ Scholion (ed. Dindorf.) az Iliashoz: II, 122, IV, 141.

⁷ L. Ameis—Hentze jegyzetét XVI, 850-hez és Mazon fordítását (Homère: Iliade, III, 131).

⁸ A vonatkozó és felhasználható helyek jó gyűjteménye található a következő művekben: W. Otto: Die Götter Griechenlands (1929) 346 és köv. o.; G. Finsler: Homer (1924) I, 2, 201 és köv. o.

⁹ XVI, 431; XXI, 82; XXIII, 80, V, 209, 613.

¹⁰ XIX, 87, 90; XXI, 47, 82, 93.

minden olyan eseményt, amely a moira által leszögezett halalkörülmények bekövetkezését meghiúsítaná.¹¹ Vagyis a moira halált gátol, hogy a megszabott körülményű halál következék be. Az Odysseiában a tartalmi kör egy fokkal bővül, amennyiben a moira körébe kerül — mint a halál felé tartó és abban befejeződő események sorozata — az egész élet.¹² Itt tehát a halál ténye kezd háttérbe szorulni, hogy még később, a perszifikált moira korában teljesen elhalványuljon s a moira visszanyerje alapjelentésének egyéni és pozitív tartalmát. Ez a fejlődés csak úgy érthető, ha az első történetileg megfogható fejlődési fok előtt feltételezünk egy olyan átmeneti fokot, amelyen a moira általános emberi halál-törvény, azzal a fejlődési tendenciával, hogy az alapjelentés jegyei most már ezen a szellemi és vallási síkon újra kifejlődjenek.

A tartalom kérdésénél azonban jóval fontosabb a megnyilvánulási forma kérdése. Vagyis: mi a moira, mik az erői és mi a helyzete az istenek és emberek világában. A moira az Ilias világában lény, de nem személy. Jelentésének leginkább a magyar „törvényszerűség“ szó felelne meg, de a magyar szóhoz tapadó elvontság-árnyalat nélkül. A keresztény értelemben vett Abszolútum is csak közvetve segíthet a moira megértésében. Az Ilias moira-ja egy ilyen abszolút lény egy funkciójának eredménye, azzal a paradox megszorítással, hogy ez a lény pedig nem létezik: tehát productum producens nélkül. Ez a szféra az, ahol a görög szellem talán legjobban megközelítette az ember és az Abszolútum viszonyának megoldását. A megoldásban azonban csak addig jutott el, ameddig — szenzitív, vagy intuitív úton — realiter eljuthatott: az Abszolútumot csak annyiban volt képes megfogni, amennyiben annak az emberi léttel kapcsolata van. Ennek a kapcsolatnak megjelenési formája a moira. Azonban ez a moira igen távol esik attól, hogy az emberi szférában cselekvőként fellépessen. S itt, az abszolút szféra moirája és ennek az emberi szférán való érvényesülése között lépnek be a komplexumba az istenek. Az istenek és a moira viszonyának kielégítőleg meg nem oldott problémája Zeus és a moira viszonyában, mint határértékben, látható legvilágosabban.

Az interpretációk azokat a helyeket, ahol μοῖρα Διός, vagy szinoním értelmű kifejezés szerepel,¹³ és a sorsmérleg-jeleneteket¹⁴ általában úgy magyarázzák, hogy Zeus a moira megszabója. Azt a két jelenetet pedig,¹⁵ ahol Zeus egyik-másik kedveltje sorsával kapcsolatban látszólag ellentétbe kerül a moirával, úgy magyarázták, hogy a moira hatalmasabb, mint Zeus. Ez az ellentmondás vallási téren szintén táplálta a homerosi kérdés-komplexumot. Pedig épp az utóbb idézett két hely teszi könnyűvé a kérdés megoldását. Zeus szeretné megmenteni Sarpedont, illetőleg Hektort. Amely pillanatban azonban Hera, illetőleg Athene felhívja figyelmét arra, hogy moira az, ami történik, Zeus egészen magától értetődőnek véli, hogy ebben az esetben nincs más lehetőség, mint a moirát végrehajtani. S ő maga tesz meg mindent ennek az érdekében. Az istenek számára tehát a moira tartalma csak a moira-mivoltra való ráeszmélés pillanatáig jelent igazi alternatívát. A ráeszmélés pillanatában az evidencia erejével hat s az isten szerepe ezután csak a szféra-különbségek ki-egyenlítése: a végrehajtás. Ebben zeusi és isteni a moira. Az ellentmondás másik gyökere: a hatalom kérdése tulajdonképpen álprobléma. Isten és moira hatalmi szempontból összemérhetetlen fogalmak. A moira „sui generis“ fogalom, amelynek lényeges jegye az is, hogy önmagát nem

¹¹ XX, 336; XXI, 291; V, 674; VII, 52; VI, 487; XXI, 517.

¹² V. ö. Od. V, 345; IX, 532; I, 33.

¹³ Ilias IX, 608; Od. III, 269; XI, 292; IX, 52.

¹⁴ Ilias XXII, 209; VIII, 69.

¹⁵ Ilias XVI, 431 és köv. sorok; XXII, 174 és köv.

képes végrehajtani, de az is, hogy az istenek számára elképzelhetetlen az, hogy ellene szegüljenek.

A Kerényi idézett gondolatmenetében szereplő Ilias-rész helyes interpretációja az elmondottak alapján könnyen elvégezhető. A probléma ez volt: a három közül, akik kettő, melyik kettő egy? A megoldás tulajdonképpen magát a problémát rombolja le. Abban a szférában ugyanis, ahol Euphorbos egy személy és az antropomorf Apollon is egy személy, a moira nem nevezhető személynek. Annak az eseménynek, amely a „Λητοῦς ἔκτανεν υἱός, ἀνδρῶν δ' Εὐφορβος szavakban nyer kifejezést, a μοῖρ' ὀλοή végső fokon nem alanya, csak oka. Ennek bizonyítására hadd álljon itt a XIX. ének 417. sora, amely tökéletesen azonos helyzetben mutat rá a szereplő erők viszonyára. Achilleus csodás lova, Xanthos mondja a harcba induló Achilleusnak:

„..... ἀλλὰ σοὶ αὐτῷ
μόρσιμόν ἐστι θεῶ τε καὶ ἀνέρι ἴφι δαμῆναι.“

(Itt a szereplő ember Paris, az isten ugyancsak Apollon, v. ö. XXII, 359.) Az idézet lényege megegyezik az előbbivel, súlya, szerepe azonos, Achilleus haláláról van szó, amely kérelhetetlen biztonsággal bekövetkezik és isten és ember közreműködésével valósul meg. Az, hogy az előbbi helyen a halálos dőfés már megvalósult, itt pedig még nem, az a lényegen nem változtat. A második hely μόρσιμον-ja azonban, a μοῖρα melléknevesített alakja tökéletesen tisztázza a kérdéses hely értelmét, amennyiben még a főnévalakhoz tartozó személy-jellegtől is feloldja a fogalmat. Ha a két idézet együtt vizsgáljuk, lehetetlenné válik az a titokzatos kapcsolat, amelyet Kerényi a priori feltételezett.

Az ἔκτανεν állítmánynak csak Apollon és Euphorbos az alanyai, illetőleg a moira ezzel az állítmánnyal csak és kizárólag istenalakon át juthat kapcsolatba. Kerényi kérdésére tehát: „Von jenen drei, die zwei waren, welche zwei waren eins“ — azt felelhetjük: Es waren überhaupt nur zwei.

(Budapest.)

Brusznay Á.

*

La tradition antique voulait qu'il y eût une connexion entre Pythagoras et le dieu Apollon. Dans son ouvrage récemment paru (Pythagoras und Orpheus, Amsterdam, 1940; pp. 11 ss.), le professeur Charles Kerényi tente d'appuyer cette connexion à l'aide d'un passage homérique. Il interprète en effet les vers 849/50 du chant XVII de l'Illiade comme si Euphorbos était identique avec Apollon. Il est évident par contre que cette assertion, contraire à toutes les interprétations du passage qui ont été données jusqu'à ce jour, est non seulement intenable du point de vue grammatical, mais opposée à la conception homérique de la moira. L'étude de cette dernière aboutit à la constatation que les dieux ne sont en général que les exécutants des lois de la moira. Ce fait est prouvé clairement par un autre passage de l'Illiade (XIX, 416/7) où les exécutants de la moira sont également un dieu (Apollon) et un homme (Paris). Ainsi la base sur laquelle se fondent les arguments de Kerényi concernant les relations du pythagoréisme et de la religion homérique s'avère intenable.

Árpád Brusznay.

Themistokles elítélése hazaárulásért.

Themistokles elítéltetésére vonatkozóan a következő ókori helyek adnak útbaigazítást:¹ Demosth. XXIII 205: Θεμιστοκλέα . . . μηδισμόν

¹ Diodor. XI 54 szerint már ostrakismosa előtt vádolták a spártaiak Themistoklest μηδισμός-szal Athénben, de ott felmentették őt a vád alól.

κατέγνωσαν. Nep. Them. 8: ... quod societatem cum rege Perse ad Graeciam opprimendam fecisset; hoc crimine absens proditionis damnatus. Plat. Gorg. p. 516 d: ... λέγε μοι περί Κίωως οὐκ ἔσωστράκισαν αὐτὸν...; καὶ Θεμιστοκλέα ταῦτά ταῦτα ἐποίησαν καὶ φυγὴ προσελημίσαν; Suid. s. v. Θεμιστοκλῆς: ... φυγαδευθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ προδοσίας αἰτία ψευδεῖ... Kritias fr. 8 Müller ap. Ailian. v. h. X 17: εἶπε δὲ τῶν κοινῶν προέστη, εἶτα ἔφυγε, καὶ ἔδημεύθη αὐτοῦ ἡ οὐσία... Theopompos (fr. 86 Jacoby)

Később ostrakismosa idején a κοινὸν συνέδριον τῶν Ἑλλήνων ítélőszéke elé akarták állítani, mint ugyancsak Diodoros (XI 55) elmondja (ennek a hagyománynak a visszhangja Plutarchosnál Them. 23: ... ὁ δὲ δήμος ἐπεμψεν ἄνδρας οἷς εἶρητο συλλαμβάνειν καὶ ἀνάγειν αὐτὸν [sc. Θεμιστοκλέα] κριθησόμενον ἐν τοῖς Ἑλλησιν). Themistokles pedig azért menekült el, mert ez a συνέδριον igazságtalanul, a spártaiak kénye-kedve szerint hozta a maga ítéléteit. (Diodoros Themistoklesről szóló elbeszélésének forrása Ephoros, mint a következő parallel-helyek mutatják: Ephor. fr. 189 Jacoby ap. Plut. de Her. mal. 855 f: οὐδὲ προσεδέξατο κοινοῦμένου καὶ παρακαλοῦντος αὐτὸν ἐπὶ τὰς αὐτάς ἐλπίδας ~ Diodor. XI 54: παρεκάλεισε κοινωεῖν τῆς προθέσεως, ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς οὕτε προσεδέξατο τὴν ἔντευξιν.) A Diodoros-féle bibliothékának Themistokles elítélésére vonatkozó említett részletei teljesen koholtak. Thukydides, aki forrásaink közül legtöbb hitelt érdemel, úgy tudja, hogy a spártaiak az *athéniektől* kívánták Themistokles megbüntetését s ez Themistokles ostrakismosa után történt. Krateros psephisma-gyűjteményében egy okmányszerű emléke is olvasható volt Themistokles hazaárulási perének (Lex. Cantabr. s. v. εἰσαγγελία. idézi Lipsius—Meier—Schömann: D. att. Recht u. Rechtsverfahren. I 181, 15 jegyz., Crater. fr. 5 Müller), innen tudta Plutarchos (Them. 23), hogy Leobotes *Athénben* nyújtott be hazaárulás miatt vádiratot Themistokles ellen (ὁ γραψάμενος αὐτὸν προδοσίας Λεωβώτης ἦν ὁ Ἀλκυίωνος Ἀγρυλλῆθεν; Plut. Aristid. 25 és praec. ger. reip. p. 805. c Leobotes helyett tévedésből ír Alkmaiont; az egyik Themistokles-level Λεωῦτης Ἀρχιεύς-a is Λεωβώτης Ἀγρυλλῆθεν-ből lehet elírva, v. Wilamowitz, Aristot. u. Ath. I. 144, 37 jegyz.). Hogy az athéni nép (mert ez ítélkezett hazaárulás ügyében és nem az areopag; v. ö. Lycurg. in Leocr. 177 kv., Lipsius i. h. szemben Aristot. Ath. pol. 25 adatával, amely egy késői arisztokrata-párti történelemhamisítás; v. Wilamowitz i. m. I 161) a nála benyújtott γραφὴ προδοσίας alapján való ítélkezést egy athéni polgár ügyében valami συνέδριον τῶν Ἑλλήνων-féle államközi vegyesbírósnak engedte volna át, mint Plutarchos további, Diodoroshoz hasonlóan Ephorosra támaszkodó elbeszélése mondja, ez teljességgel elképzelhetetlen s ellenkezik mindennel, amit az athéni jogszolgáltatásról tudunk. Busolt (Gr. Gesch. III. 1, 110, 1 jegyz. és 126, 1 jegyz.) teljes joggal teszi tehát fel, hogy Them. első (az ostrakismost megelőző) athéni perét Ephoros találta ki s ugyanígy a hellén synedorion tervbevett bíráskodását is (az utóbbit Her. IX 87 kv. mintájára, amely szerint a város medismosáért felelős thebaiak úgy remélik: a szövetséges görög hadak vezéreiből álló bíróság előtt védőbeszédet mondhatnak majd ügyükben. Hatással lehetett még az Ephoros-féle elképzelés kialakulására Ismeniasnak szövetséges bíróság előtt lefolyt pere is: Xen. Hell. V. 2, 35 kv.). Ephoros szemében, mint Diodor. XI 58 kv. világosan mutatja, Themistokles egy feddhetetlen jellemű hős volt. Hogy emlékéit a medismos vádjával szemben tisztázza, ezért koholta a Diodorosnál (s részben Plutarchosnál is) fennmaradt történetet a nagy athéni hadvezér hazaárulási pereiről. A valóság, ami a Krateros-féle psephisma és Thukydides elbeszélése alapján megállapítható, ez: Themistoklest, mi-alatt ostrakismossal száműzve Argosban tartózkodott, a spártaiak biztatására és Leobotes feljelentésére az athéni nép akarta ítélőszéke elé állítani s midőn a vádlottnak sikerült elmenekülnie, távollétében mon-dotta ki rá az ítéletet hazaárulásért.

és Theophrastos Plut.-nál, Them. 25: τῶν δὲ χρημάτων αὐτῶ πολλὰ μὲν ὑπεκκλαπέντα διὰ τῶν φίλων εἰς Ἀσίαν ἔπει· τῶν δὲ φανερωτῶν γενομένων καὶ συναχθέντων εἰς τὸ δημόσιον Θεόπομπος μὲν ἑκατὸν τάλαντα, Θεόφραστος δ' ὀγδοήκοντά φησι γενέσθαι τὸ πλῆθος. Thuk. I. 138: τὰ δὲ ὄσα φασὶ... τεθῆναι κρύφα Ἀθηναίων ἐν τῇ Ἀττικῇ· οὐ γὰρ ἔξην θάπτειν ὡς ἐπὶ προδοσίᾳ φεύγοντος. Plut. Per. 7: ... Θεμιστοκλῆς ἐξεπεπτώκει....

Bizonys ezek szerint, hogy hazaárulásért ítélték el s büntetésének ókori tanúságokból határozottan megállapítható elemei: vagyonefelkobzás, hazai földben való eltemetésének megtiltása és száműzetés voltak.

A száműzetés említése kizárja azt, hogy halálra ítélték; Lipsius (D. att. Recht u. Rechtsverf. 379) tehát egészen indokolatlanul beszél Themistoklesnek hazaárulásért történt halálraítéléséről. (Ha a többi auctorok szavai, még Thuk.-éi is kétséget hagynának fennforogni, Plat. kifejezését nem lehet mátra, mint száműzetésre magyarázni.) Lipsius helytelen felfogását osztja Themistokles büntetése tekintetében P. Usteri (Achtung und Verbannung im griechischen Recht. Berlin 1903, 53 kkv.) is.

Usteri egyébként Busolttal (Gr. G. III 1, 125 kkv.) szemben azt akarja bizonyítani, hogy a Themistoklesre kimondott ítélet nem volt kiközösítés, azaz ἀτιμία olyan értelemben véve, hogy az ἀτιμος-nak minősítettet Athén és szövetségesei felségterületén bárki szó nélkül megölhette vagy büntetés végett a hatóságoknak kiszolgáltathatta (tehát nem csak polgárjogát veszítette el az illető, mint a későbbi idők ἀτιμία-jával).

Usterinek annyiban igazat kell adni, hogy Busolt tényleg nem indokolja meg kellően, miért minősíti Themistokles büntetését „Achtung“ = ἀτιμία-nak, holott forrásaink ilyesmiről említést egyáltalán nem tesznek. Mert Themistokles esetének a zeleiai Arthmiosével és Charmosia Hipparchoséval való egyszerű párhuzamba állítása, amint azt Busolt (i. h. 125, 4 jegyz.) adja, egyáltalán nem elégséges annak bizonyítására, hogy Themistokles büntetése ἀτιμία lehetett.

Ha magam most megismétlem Busolt megállapítását s azt mondom, hogy az athéni néptől Themistoklesre hazaárulásért kiszabott büntetés minden valószínűség szerint tényleg a szó súlyosabb értelmében vett ἀτιμία volt, úgy ezt azért teszem, mert az ókori források alapján kielégítőbben tudom igazolni ezt az állítást, mint Busolt annakidején.

Mindenekelőtt Swobodának (Archaeol.-epigr. Mitt. aus Österr.-Ung. XVI 49 kkv.) a kiközösítésnek mondható athéni büntetés lényegére vonatkozó legfontosabb megállapításait vázolom. Demosth. IX 41 kkv. (v. ö. Demosth. XIX 271; Aristeid. pro quatt. p. 218, panath. p. 190 Jebb; Plut. Them. 6; Harpokr. s. ἀτιμος) alapján bizonyos, hogy mikor az athéni nép kimondta: Ἀρθμῖος... Πυθώννακος Ζελεΐτης ἀτιμος καὶ πολέμιος τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμαχῶν αὐτοῦ καὶ γένος, akkor valóban a drakoni νόμοι φοινικοί értelmében használta az ἀτιμος szót, úgy, hogy ἀτιμος... τεθνήτω. τούτο δὴ λέγει, καθαρὸν τὸν τούτων τιν' ἀποκτείναντ' εἶναι, s nem a polgárjog elvesztésének értelmében, ami egy nem athéni polgárra, mint amilyen Arthmios volt, teljességgel értelmetlen ítélet lett volna. (Enyhébb ἀτιμία eseteire lásd Andok. de myst. 73 kkv.) Ugyanígy ἀτιμία-t mondtak ki Swoboda szerint a peisistratosi időkben arra, aki tyrannísra tör vagy ilyen törekvést elősegít, mint ezt az Aristotelesnél (Ath. pol. 16, 10) idézett θέσιμα... πατριᾶς a — szószerinti egyezések alapján ezen régi törvények felújításának tekinthető — polgáreskü (Andokydesnél de myst. 97 kv.) bizonyítják.

Ezen a két eseten kívül még egész sor olyan ítéletet említ fel Swoboda, amelynek a rendelkezései egy s más pontban — különösen a σπηλίτην ἀναγράφειν mozzanatában — megegyeznek az ἀτιμία = Achtung kimondásánál követett eljárással. Usteri (Achtung und Verbannung im griechischen Recht. 1 kkv.) azután a teljes ókori forrásanyagból összegyűjti mindazokat a darabokat, amelyek arról szólnak, hogy valakit bizonyos felségterületen törvényes ítélet, illetve néphatározat következtében

bárki büntetlenül megölhet (ἄτιμος, πολέμιος) vagy elfogni és a hatóságoknak kiszolgáltatni köteles (ἀγώμιος).

Hogy Themistokles nem halálra ítelték Athénben, ez, mint már feljebb mondtuk, bizonyos. Halálos ítéletet még olyan pongyola fogalmazás is nehezen cserélhet össze a száműzetéssel. Thukydides (VI 63) arról, hogy Alkibiadest (aki Themistokleshez hasonlóan távol volt Athéntől, mikor ott ügyében bíraskodtak) távollétében halálra ítelték, így ír: οἱ δ' Ἀθηναῖοι ἐρήμη δίκη θάνατον κατέγνωσαν αὐτοῦ τε καὶ τῶν μετ' ἐκείνου, Themistokles esetét viszont (I 138) ... ἐπὶ προδοσίᾳ φεύγοντος szavakkal jelzi.² Még határozottabban beszél Platon: (Gorg. p. 516 d) ... φωνῇ προσεζημίωσαν. — Természetesen hazaárulóval szemben a száműzés túlságosan enyhe ítélet.³ Ezt érezték Lipsiusék s ezért tétellezték fel, a nélkül,

² Thukydides (I 131 kkv.) elbeszéli, hogy Pausaniast az ephorosok a rábizonyult, médekké váló cimborálás miatt halálra éhezették, Apollon Chalkioikos templomába befalazva. A büntetésnek ez az istentelen módja azonban külön vallásos engesztelést kívánt. Ezután (I 135) olvashatók Thukydidesnél a következő szavak: Τοῦ δὲ μηδισμοῦ τοῦ Πausανίου Λακεδαιμόνιοι, πρέσβεις πέμψαντες παρὰ τοὺς Ἀθηναίους, εὐνεπητιῶντο καὶ τὸν Θεμιστοκλέα, ὡς ἠύρισκον ἐκ τῶν περὶ Πausανίαν ἐλέγχων, ἤξιον τε τοῖς αὐτοῖς κολάζεσθαι αὐτόν. οἱ δὲ πεισθέντες (ἔτυχε γὰρ ὠστρακισμένος...) πέμπουσι μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἑτοιμῶν ὄντων συνδιώκειν ἄνδρας, οἳ εἴρητο ἄγειν ὅπου ἂν περιτύχωσιν. A teljesen általánosságban mozgó οἱ δὲ πεισθέντες kifejezésből (szemben a félreérthetetlen Platon-féle megállapítással φωνῇ προσεζημίωσαν) formális halálos ítélet kimondását kiolvasni, szerintem, nem lehet. Nem azt jelenti itt πεισθέντες, hogy az athéniak a spártai követekre hallgatva, akik Themistokles halálát kívánták, mindjárt annak rendje és módja szerint törvényt ültek és halálos ítéletet hoztak Themistokles ügyében; inkább az az értelme a kérdéses kifejezésnek, hogy ráálltak a spártai kívánságra, belementek a vádlott perbefogásába s Themistoklesnek törvény elé állítása (nem pedig már meghozott ítélet végrehajtása) céljából küldtek utána embereket (v. ö. Wilamowitz: Aristot. u. Ath. I 145). — De még ha feltesszük is, hogy a πεισθέντες kifejezésben egy ítélet kimondására céloz Thukydides, akkor is ez az ítélet nem távollévőre kimondott halálbüntetés, hanem kiközösítés lehetett, amely különben a spártaiak kívánságának (τοῖς αὐτοῖς κολάζεσθαι mint Pausanias) szintén megfelelt, hiszen ennek értelmében is Themistokles, mielőtt az athéni hatóságok keze elérhette, halál fia volt. Az ítélet kiközösítés mivolta Alkibiades esetének az analógiája alapján tekinthető bizonyosnak. Mint Usteri (i. m. 43 kv., v. ö. Swoboda i. h. 61 kv.) helyesen megállapítja, Alkibiadest a mysteriumok szentségtelen utánzása miatt először távollétében halálra ítelték (Thuk. VI 61 kkv., Plut. Alcib. 22, Diodor. XIII 5, Nep. Alcib. 4); azután (Isokr. XVI 9) kiközösítést mondtak ki reá s ez utóbbi ítélet alapján, amivel formálisan az athéni nép ellenségévé lett, küldtek embereket utána, hogy Argosban kiadását kérjék. Az a Themistoklesre kimondott ítélet tehát, amely Thukydides elbeszélésének πεισθέντες szavában esetleg benne rejlik, mivel ezt is a bűnös kiadásának a követelése kísérte nyomon (mint Alkibiades kiközösítését), bizonyosan kiközösítés volt. Ha pedig azoknak volna igazuk (magam ezt nem hiszem), akik Isokrates idézett helyét kitalálásnak minősítik s felteszik, hogy a szónok (vagy akitől ő ezt a tradíciót vette) egyszerűen Themistokles sorsának az analógiájára költötte az Alkibiadesről mondottakat (Busolt: Gr. G. III 2, 1328), ebben az esetben Isokrates szavai éppenséggel félreérthetetlen bizonyosságai volnának, hogy Themistokles büntetése kiközösítés volt.

³ Természetesen a szó szoros értelmében vett hazaárulásra vonatkozik csak megállapításunk, hogy a száműzetés nem elég szigorú büntetés, nem pedig azokra az esetekre, amelyeket, bár jogilag biztosan nem tar-

hogy erre ókori forrásaink legcsekélyebb támaszpontot adnának, Themistokles halálraitélését.

Különbén régibb időben a hazaárulás büntetésének állandó elemei az athéni jogszabályok szerint vagyonek Kobzás és a hazai földben való eltemetésnek a megtiltása lehettek; a halálbüntetés nem tartozott szűkségképen hozzá az ítélthez. Xenophon (Hell. I 7, 20 kkv.) az arginussai ütközet strategosainak perét beszélve el, két athéni törvényt, illetőleg határozatot állít egymás mellé: az egyik értelmében a büntetés halál és vagyonek Kobzás úgy, hogy a vagyonek egytizede az istennőknek jut; a másik törvény értelmében a bűnös vagyont elkobozzák s hazájában való eltemetését megtiltják. Szerintem legalább csak így magyarázhatók Xenophon szavai: ἴστε δὲ ... ὅτι τὸ Κανώνου ψήφισμα ἔστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, εἴαν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῆ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ εἴαν καταγνώσῃ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπίδεκτον εἶναι. Κατὰ τοῦτο τὸ ψήφισμα κελεύω κρίνεσθαι τοὺς στρατῆρους ... τοῦτο δ' εἰ (μὴ) βούλεσθε, κατὰ τὸνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσούοις καὶ προδόταις, εἴαν τις ἢ τὴν πόλιν προδώῃ, ἢ τὰ ἱερὰ κλέπτῃ, κρινέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνώσῃ, μὴ ταφήναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι.

A hazaárulókkal szemben minden körülmények közt alkalmazandó két rendszabálynak (v. ö. Plut. v. X or. p. 833 kkv.; Lykurg in Leocr. 113 kkv.) Themistokles esetében való foganatosítást forrásaink valóban bizonyítják is. Formális halálra ítélese azonban mi sem szól.

Ellenkezőleg, a φυγὴ προσελημῶσαν (Plat.), ἔφυγε (Ailian.), φυγαδευθεὶς (Suid.), φεύγοντος (Thuk.), ἐξεπεπτώκει (Plut.) kifejezések arra mutatnak, hogy valami igen súlyos (egyszerű száműzetés túl enyhe lett volna s egy lejjebb részletesebben tárgyalásra kerülő adatunk is ellene mond ennek, szóval valami száműzésnél súlyosabb) büntetés volt Themistoklesé, amely azonban a φυγὴ-vel mégis rokon lehetett. Ilyen büntetés pedig éppen az ἀτιμία-nak a súlyosabb formája. (A száműzetés és az „Achtung“ büntetési-módok határvonalaának elmosódottságát, különösen persze a hellén történelem hajnalán, jól mutatja be K. Latte, Beiträge zum gr. Strafrecht = Hermes LXVI, 1931, 144.) Egész sor olyan ókori szövegben, amely Usteri megállapítása szerint kiközösítésre vonatkozik, ott szerepel a φεύγειν kifejezés valamilyen változata és pedig úgy, hogy nem egészen precíz szóhasználat esetén ez kínálkozik az egész jogi eljárás megjelölésére. Csak a legfeltűnőbb példákat idézem, a többiekre mindössze utalok. Rec. d. Inscr. Jur. Gr. II p. 25 kkv., nr. XXII (idézve Usteri i. m. 36 kv.): καὶ εἴαν τὴν δίκην ἀποφεύγῃ τις ... ἀτ[μ]ον εἶναι] καὶ φεύγειν αὐτὸν καὶ ἐκγόνους οἱ ἂν [ἔξ αὐτοῦ γ]ένωνται. Dittenberger Syll. inscr. Gr.³ nr. 283 (Usteri i. m. 46 kv.): τῶν δὲ προδόντων τοῖς βαρβάροις τὴν πόλιν ὅσοι μὲν ἂν προεἴλθωσιν, φεύγειν αὐτοὺς ἔξ ἀπασῶν τῶν πόλεων τῶν τῆς εἰρήνης κοινωνουσῶν καὶ εἶναι ἀγωγίμους κατὰ τὸ δόγμα τὸ τῶν Ἑλλήνων ὅσο[ι] δ' ἂν ἐγκαταλειφθῶσιν, ἐπανάγεσθαι καὶ κρίνεσθαι ἐν τῷ τῶν Ἑλ[λ]ήνων συνεδρίῳ. (V. ö. még Xen. Hell. VII 3, 11, Usterinél 30 kkv.; Diodor. XIV 6 és Plut. Lysand. 27, Usterinél 44; Diodor. XVI 60, Usterinél 45; Diodor. XVII 14, Usterinél 45 kv.; Inscr. Gr. insularum maris Aegaei II 526, idézve Usterinél 48 lapon.) Még az említetteknél is jellemzőbb azonban a következő. A zeleiai Arthimios esete (lásd feljebb) iskolapéldája volt a kiközösítés = ἀτιμία büntetésnek. Az attikai szónokok beszédeiben valóságos toposként tért mindig vissza (Demosth., Aischin., Deinarch.). Minden athéni maga olvashatta az Akropolison az ítéletnek ércebe vésett eredeti szövegét. Demosth. IX 41 kv.: ... οὐ λόγους ἑαυτοῦ λέγων, ἀλλὰ γράμματα τῶν προτῶνων τῶν ὑμετέρων δεικνύων, ἀκείνοι κατέθεντο εἰς στήλην χαλκῆν γράψαντες

toztak a προδοσία fogalmi körébe, a felületesebb nyelvhasználat mégis ilyen néven említ (Ps. Demosth. LVIII, in Theocr., 70; Demosth. XXIV, in Timocr., 127; Deinarch. in Demosth. 63; v. ö. Lipsius i. m. 380).

εις ἀκρόπολιν . . . ἴν' ὑμεῖς ἐξηθ' ὑπομνήματα καὶ παραδείγματα ὡς ὑπὲρ τῶν τοιούτων σπουδάζειν προσήκει. τί οὖν λέγει τὰ γράμματα; „Ἄρθμιος“ φησὶ „Πυθώνακος Ζελεΐτης ἀτιμος ἔστω καὶ πολέμιος τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων αὐτὸς καὶ γένος.“ εἰθ' ἡ αἰτία γέγραπται, δι' ἣν τοῦτ' ἐγένετο „ὅτι τὸν χρυσὸν τὸν ἐκ Μήδων εἰς Πελοπόννησον ἤγαγεν.“ ταῦτ' ἐστί τὰ γράμματα. (V. ö. Demosth. XIX 270 kv.; Aristeid. pro quatt. p. 218, 303 Jebb.) Bármenyire általános ismerteték így Athénben, hogy a zeleiaei Arthmios büntetése nem száműzetés, hanem a szó szigorúbb értelmében vett átiμία volt, Deinarchos (in Aristog. 24 kv.) mégis a φυγή és φεύγειν kifejezést is használja erre vonatkozóan: . . . φασὶν Ἄρθμιον τὸν Πυθώνακος τὸν Ζελεΐτην κομίσαι τὸ χρυσίον ἐκ Μήδων ἐπὶ διαφθορὰ τῶν Ἑλλήνων . . . φυγὴν τοῦ κομίσαντος τὸ χρυσίον καταγόντες, ἐξήλασαν αὐτὸν ἐξ ἀπάσης τῆς χώρας. καὶ ταῦθ' . . . εἰς τὴν ἀκρόπολιν εἰς στήλην χαλκῆν γράψαντες ἀνέθεσαν . . . καὶ μὴν τοῦτω προσέγραψαν τὴν αἰτίαν δι' ἣν ὁ δῆμος ἐξέβαλεν αὐτὸν ἐκ τῆς πόλεως, γράψαντες διαρρήδην . . . πολέμιον εἶναι τοῦ δήμου καὶ τῶν συμμάχων, αὐτὸν καὶ γένος, καὶ φεύγειν Ἀθήνας, ὅτι τὸν ἐκ Μήδων χρυσὸν ἤγαγεν εἰς Πελοπόννησον. (v. ö. Aischin. in Ctes. 258). Mint látjuk, olyan esetben is, amikor mindenki világosan tudhatta, hogy az ítélet kiközösítés volt, még ilyenkor is nyugodtan használták a görögben a sajátos és precíz áτιμία vagy ἀγώμιος kifejezés helyett a φυγή-t és φεύγειν-t.

Az elmondottak figyelembevételével percig sem habozhatunk Themistokles büntetését, amelyet forrásaink φυγή, φυγαδευθεῖς, ἔφυγε, φεύγοντος kifejezésekkel jelölnek, kiközösítésnek tekinteni akkor, ha komoly belső valószínűség e mellett szól. S nézetem szerint esetünkben fennforog ez a belső valószínűség először már csak azért is, mert μηδισμός-ra a száműzetés elképzelhetetlenül enyhe büntetés lett volna.

Aztán meg úgy látszik, hogy az elmenekült hazaárulókkal szemben az egyébként szokásos halálos ítélet helyett, amelyet végrehajtani úgysem lehetett volna rajtuk, az athéniak az áτιμος-nak, ill. ἀγώμιος-nak nyilvánítást is alkalmazták. Következményeiben ugyanis teljesen azonos volt a távollévőre kimondott halálos ítélet és a kiközösítés (v. ö. Usteri i. m. 8 kv.): Athén (és szövetségesei) területén bárki büntetlenül megölhette az illetőt vagy büntetés végett a hatóságoknak volt köteles kiszolgáltatni. Ezt az eljárást pedig az áτιμία-val való sújtás juttatta a legvilágosabban kifejezésre a maga ἀτιμος τεθνάτω- (Demosth. IX. 44), πολέμιος ἔστω καὶ ἠπιοινεὶ τεθνάτω- (Andoc. de myst. 96) és ἀγώμιος ἔστω ἐκ τῆς συμμαχίδος πάσης-szerű (Demosth. XXIII 16, 35, 91, Libanii hypoth.) fordulataival. Így ítélkeztek az athéniak azok felett a hazaárulók felett, akik a peloponneszosi háború idején a spártaiaktól megszállt Dekeleia-ba szöktek át. Lykurgos (in Leocr. 120 kv.), miután egy sor halálos ítéletről számolt be, amelyet az athéni nép hazaárulókra szabott ki, mint ezzel teljesen egyértelmű büntetést említi a távollévő hazaárulók ἀγώμιος-nak nyilvánítását: Λαβὲ δ' αὐτοῖς καὶ τὸ ἕτερον ψήφισμα περὶ τῶν εἰς Δεκείαν μεταστάντων . . . ὅπως εἰδῶσιν ὅτι περὶ τῶν προδοτῶν οἱ πρόγονοι ὁμοίας καὶ ἀκολούθους ἀλλήλαις τὰς τιμωρίας ἐποίουντο. ἀναγίνωσκε, γραμματεῦ. — Ἄκουε, εἰς ἀνδρες, καὶ τοῦτου τοῦ ψηφίσματος, ὅτι τῶν ἐν τῷ πολέμῳ μεταστάντων εἰς Δεκείαν κατέγνωσαν, καὶ ἐψηφίσαντο, ἐάν τις αὐτῶν ἐπιτύχῃ ἀλίσκηται, ἀπαγαγεῖν Ἀθηναίων τὸν βουλούμενον πρὸς τοὺς θεσμοθέτας, παραλαβόντας δὲ παραδοῦναι τῷ ἐπὶ τοῦ ὄρυγματος. Ez az ítélet (bár Usteri nem vette fel a kiközösítés esete közé) nyilvánvalóan kimeríti az „ἀγώμιος = einer, der innerhalb eines bestimmten Gebietes von jedem Beliebigen an einem bestimmten Ort ausgeliefert werden darf und soll“ (Usteri i. m. 17) fogalmát, amely a kiközösítésnek egyik formája. Tehát Athénben az 5. sz.-ban Kr. e. olyan hazaárulókat, akiken távollétük miatt halálos ítéletet végrehajtani úgy sem lehetett volna, sújtottak egyszerűen kiközösítéssel, ami arra az esetre, ha athéni felségterületre teszi a lábát az illető, halálát jelentette. Mivel pedig ezt a büntetést, mint feljebb láttuk, a görög nem ügyelve a precíz szóhasználatra, gyakran φυγή-vel (vagy chhez

hasznoló kifejezéssel) emlegette, minden okunk megvan feltenni, hogy a szintén távollétében hazaárulásért elítélt Themistokles büntetés, amelyet forásaink φυγή-vel jeleznek, szintén kiközösítés volt, annál is inkább, mert a μηδισμός-ra a száműzetés magában nem elég szigorú megtorlás.

E mellett a felfogás mellett szól még egy utolsó, meggyőződésem szerint egészen döntő érv. Elképzelhetetlen, hogy a bűnös családját súlyosabb büntetés érje, mint őt saját magát. Ha Themistoklest csak száműzték volna, akkor családját is legfeljebb ez az ítélet sújthatta volna, esetleg a polgárjog elvesztése. Azonban semmiesetre sem olyan, amelyik személyes szabadságukat, szabad mozgásukat gátolhatta. Viszont Stesimbrotos (fr. 3 Jacoby ap. Plut. Them. 24) szerint, midőn a Peloponnesosról elmene-külő Themistokles Admetosnál, a molossusok királyánál volt, ἐκεῖ δ' αὐτῷ τὴν γυναῖκα καὶ τοὺς παῖδας ἐκκλήσας ἐκ τῶν Ἀθηνῶν Ἐπικράτης ὁ Ἀχαρνεὺς ἀπέστειλεν ὃν ἐπὶ τοῦτῳ Κίμων ὕστερον κρίνας ἐθανάτωσεν . . . Ha Themistoklest s vele együtt családját is csak száműzték volna, úgy családját Athénből elküldeni nem lett volna bűn, hiszen az ítélet értelmében úgysis el kellett hagyniok a várost. De nem lehetett bűn az sem, szabad embereknek segíteni abban, hogy oda utazzanak, ahová éppen akarnak, még akkor sem, ha az illetőket egyébként athéni polgárjoguktól megfosztották, ami Themistokles száműzetése esetén családját érhetne volna. Így nem látok, csak egy magyarázatot Stesimbrotos idézett helyével kapcsolatban. Athénben a kiközösítést mondták ki mind Themistoklesre, mind családjára (aminthogy a zeleiai Arthmios is családostul nyilvánították ἄτιμοι-nak s az athéni nép ellenségének, és mint ahogy a kiközösítés az esetek nagyrésztében a bűnössel együtt családját is sújtotta; v. ö. Demosth. XXIII 62, XXI 113, Usteri i. m. 1 kv.; Aristot. Ath. pol. 16, 10, Schwoda i. h. 56 kkv.; Dittenberger Syll.³ nr. 67 és 194, Usteri i. m. 14, 32; Rec. d. Inscr. Jur. Gr. I p. 143 kkv., nr. IX és ugyanott II p. 25 kkv., nr. XXII, idézve Usterinél 35 kkv. lapokon; Stahl: Ueber athenische Amnestiebeschlüsse, Rhein. Mus., N. F. 46, 1895, 265 kkv., jegyz. és 273 kkv.). Ennek az ítéletnek az értelmében azután Themistokles gyermekeit Attikában (s talán szövetségesei területén is, v. ö. Arthmios esetét) bárki büntetlenül megölhette vagy az athéni hatóságoknak volt köteles büntetés végett kiszolgáltatni. Mindenesetre az az Epikrates, aki Themistoklesnek kiközösítéssel az athéni nép ellenségévé nyilvánított családtagjait hozzásegítette ahhoz, hogy Attika földjéről baj nélkül elmenekülhessenek, πολέμιος-oknak fogta pártját s érthető, ha e miatt halálra ítélték.

Szádeczky-Kardoss Samu.

*

Die Verurteilung des Themistokles wegen Staatsverrat.

Nach Busolt (Gr. Gesch. III. 1 S. 125 ff.) wurde Themistokles in Athen wegen Hochverrat geächtet. Dagegen behaupten Usteri (Ächtung und Verbannung im griechischen Recht. Berlin 1903, S. 53 ff.) und Lipsius (D. attische Recht u. Rechtsverfahren. S. 379), dass Themistokles zum Tode verurteilt wurde. Ich glaube die Auffassung von Busolt als richtig beweisen zu können.

1. Notwendige Elemente der Strafe von προδοσία waren in älteren Zeiten in Athen nur Vermögenskonfiskation und Verbot den Verurteilten in heimatlicher Erde zu begraben (Xen. Hell. I 7, 20 ss.). Statt Todesurteil gebrauchte man gegen abwesende Verräter (auch gegen Themistokles, der „absens proditionis damnatus est“; Nep. Them. 8), die man nicht hinrichten konnte, die Ächtung als Hauptstrafe. Die von Lykurgos (in Leocr. 120 s.) erhaltenen und gegen προδοσία ausgesprochenen Strafbestimmungen bedeuteten jedenfalls Ächtung (vgl. die Definition dieser Strafe bei Usteri a. O. S. 17: „ἄτιμος = einer, der innerhalb eines bestimmten Gebietes von jedem Beliebigen an einem bestimmten Ort ausgeliefert werden darf und soll“ — Usteri liess unsre Lykurgstelle bei der Besprechung der Ächtungen unbeachtet).

2. Das Wort *πεισθέντες* kann man in der *thukydideischen* Erzählung (I 135) nicht auf ein formell ausgesprochenes Urteil beziehen und selbst, wenn es so zu deuten wäre, würde die ausgesprochene Strafe Ächtung gewesen sein, die ebenso, wie das Todesurteil, für Themistokles den Tod bestimmte, sobald er in den Bereich der attischen Behörden geraten wäre. Dies lehrt uns das Schicksal des Alkibiades (Usteri a. O. S. 43 f.), der zum Tode verurteilt und später geächtet wurde. Aber seine Auslieferung wurde erst auf Grund des zweiten Urteils gefordert. Die Athener haben *πεισθέντες* auch Themistokles' Auslieferung in ganz Hellas gefordert.

3. In offiziellen griechischen Ächtungsurkunden (z. B. Rec. d. Inscr. Jur. Gr. II p. 25 ss. nr. XXII und Dittenberger Syll.³ nr. 283, bei Usteri S. 36 f. u. 46 f.) kommt der Ausdruck *φείγειν* vor. Selbst das Schulbeispiel aller athenischen Ächtungen, jene des Arthmios von Zeleia (Sworda, Archaeol.-epigr. Mitt. aus Österr.-Ung. XVI S. 49 ff.) hat Deinarchos (in Aristog. 24 s.) als *φυγή* bezeichnet. Es ist also wahrscheinlich, dass die Hauptstrafe des Themistokles Ächtung war und erst der ungenaue Sprachgebrauch dies mit Verbannung verwechselte (Plat. Gorg. p. 516 d: ...φυγή προσεζήμισαν...; vgl. Suid. s. Θεμιστοκλῆς; Critias fr. 8 Müller ap. Aelian. v. h. X 17; Thuc. I 138; Plut. Pericl. 7).

4. Wäre Themistokles verbannt worden, so könnte die schwerste Strafe für seine Familie auch nur die Verbannung gewesen sein. Aber Verbannten zu helfen, um Athen zu verlassen, wäre keine Schuld gewesen. Themistokles wurde aber samt seinen Nachkommen geächtet, wie die Ächtung oft ausser dem Verurteilten auch seine Familie traf (vgl. Sworda a. O.; Stahl, Rhein. Mus. N. F. XLVI, 1895, S. 265 ff. 273 ff.; Usteri a. O. S. 14, 32, 35). Durch die Ächtung wurden die Kinder des Themistokles zu *πολέμιοι*. Leokrates (Stesimbr. fr. 3 Jacoby ap. Plut. Them. 24) hat also den Feinden Athens zur Flucht verholfen und darum musste er mit seinem Leben büßen.

Samuel von Szádeczky-Kardoss.

Graeca.

1. Hom. ἐργήγορασι, ἐργήγορθε.

A gör. ἐγείρω 'ébresztek' ige perfektuma a legrégibb időktől egészen a hellenisztikus korig az intranszitiv jelentésű ἐργήγορα 'ébren vagyok'. E jelentésvizony máshonnan is ismeretes: ugyanezt mutatják pl. φαίνω: πέφνηα, οὐήπω: σέσηπα stb., és ez a görög igerendszer alapvető vonása volt, amint azt Chantraine nagy részletességgel kimutatta (Histoire du parfait grec, 1927, 21 kk.). Valójában tehát ἐργήγορα a mediális-intranszitiv ἐγείρωμαι 'felébredek' alakkal tartozik egybe. Világos megfelelője az ói. *jāgarti* (pl. 3 *jāgrati*) 'ébren van', *jarate* 'felébred, megmozdul', de az összehasonlításból nem derül ki az ἐγείρω természete, t. i. az, hogy eredeti vagy újonnan képzett alaknak tekintendő-e? Pedig e kérdés tisztázása fontos volna a görög alakok fejlődésének megértése szempontjából.

A perfektumi alak ugyanis több rendbeli különösséget tár elénk. Így elsőbben is a reduplikáció feltűnő. Kétségtelenül az ú. n. attikai reduplikáció esetéről van szó, és hogy a szabályos *ἐγήγορα helyett a nyelvben ἐργήγορα honosodott meg, annak csak az lehet a magyarázata, hogy egy nem perfektumi alakból, tehát nyilván a Homérosnál is előforduló aoristosi ἐγρετο alakból benyomult az ἐργ-szókezdet. De az így rekonstruált *ἐγήγορα sem lehet eredeti, mert az ói. *jāgāra* tanúsága szerint annak a görögben *γήγορα alakban kellene jelentkeznie, ami a *γερ-τő intenzív reduplikációs perfektuma. Vagyis úgy a praesens, mint a perfektum egy nem a tőhöz tartozó é-többletet tartalmaz. Kétségtelenül azoknak van igaza, akik ebben az é-ben egy igeekötőfélt keresnek, amely ἔδελω: δέλω és más ablaut-fokkal a κέλλω: ὀκέλλω párban is jelentkezik.¹

¹ Így már Kühner I² 2 1869. 804, majd Thurneysen, IF 21, 1907, 176 k. Brugmann, Gr.² II 3, 27. 112. 430. 441, Meillet—Vendryès, Gramm.

Ennek az ἐρηγόρα perfektumnak a pl. 3. személye Homérosnál (K 419) ἐρηγόρασι a szabályos ἐρηγόρασι helyett:

οἱ δ' ἐρηγόρασι φυλασσέμεναί τε κέλονται | ἀλλήλοισι.

E különös alakot azzal szokás magyarázni, hogy a sg. 2. sz. -θα végzete (vö. οἶσθα) e személy normális multideji -ς végzetével bővült és erre az alakra épült az egész ragozás (Brugmann—Thumb, Griech. Gramm.⁴ 399; Chantraine, Parf. 29 k.). E magyarázat azonban nem lehet helyes, mert akkor fel kellene tételeznünk, hogy οἶσθα és hasonló igék nyomán kialakult egy -δ- karakterisztikumú perfektum. Már pedig nem ez történt. Oida talán a legjobban és legtovább őrizte a régi perfektumi ragozást, és amikor a fejlődés túljutott a komplikált perfektumi ragozáson, a szabályosítás akkor sem az előbb említett irányban következett be, hanem éppen ellenkezőleg, az 1. személyi oida alapján οἶδας, οἶδε, οἶδαμεν, -ατε, -ασι léptek életbe.²

A magyarázatnak szerintem abból kell kiindulnia, hogy ἐρηγόρασι ú. n. „Augenblicksbildung“, amit a költő ezen az egy helyen, mondhatnók kinyájában, improvizált. Hogy ez az indokolás helytálló, az kitűnik abból, amit még eddig egyik kutató sem figyelt meg, hogy t. i. a szabályos ἐρηγόρασι metrikailag használhatatlan, mert szóközeppen krétikusot tartalmaz. Schulze kiváló műve, a Quaestiones epicae óta tudjuk, hogy az eposz nyelve a versbe nem illő krétikusokat hogyan tette versképesé. Kézenfekvő volt tehát itt is a bajt okozó rövid szótagot eltüntetni. De hogyan? A keresésben és a probléma megoldásában a sor tulajdonosának, úgy hiszem, az asszociáció jött segítségére: az 'ébred' igével ellentétpárt alkotó 'aludni' mutatta a kiutat. A -δαρθάνω 'elaludni' ige normális paradigmája: aor. ἔδαρθον és perf. -δεδώρθηκα (att. καταδεβαρθήκως). Ez utóbbi perfektum kétségtelenül újítás, amennyiben a bővítő -η- kiterjedésének köszönheti létrejöttét (Schwyzer 774; Chantraine, BSL 28, 1927, 33 k.; Specht KZ 66, 1939, 207 k.), ahogy a régi ἔαδθα helyére lokr. FeFaθηροτα, εἰληφα helyére dóρ λελαβήκειν lépett. Az újítás mintáit nehéz megállapítani, de ilyenek nagy számban vannak: ἀμαρτάνω ημαρτον — ημαρτήκα, βλαστάνω ἔβλαστον — βεβλάστηκα, τυγχάνω ἐτυχον — τετύχηκα, μανθάνω ἔμαθον — μεμάθηκα. Ezek mind ugyanolyan felépítésűek, mint a (κατα-) δαρθάνω -ἔδαρθον (rég, hom. ἔδραθον helyett), -δεδώρθηκα. A régi perfektum a *derdh- tőhöz nyilvánvalóan *καταδέδορθα 'elaludtam, alszom' volt.³ Úgy vélem, hogy ennek (κατα-)δεδώρθασι alakja után⁴ született meg az oppositum ἐρηγόρασι.

comp. des langues classiques, 1924, 204; helytelen nézetek Boisacq-nál s. v. Az é -hez vö. Brugmann, i. m. 38¹ és Specht, KZ 62, 1935, 56.

² Teljesen lehetetlen szerintem Schwyzer felfogása, aki szerint (Gr. Gr. 800^b) ἐρηγόρασι az ἐρηγόραθε imptv. nyomán keletkezett, amiről rögtön fönt. Hol fordul elő, hogy a mediális -(σ)θε alak θ-je az aktívumba kapcsolódhat?

³ Hogy a *δέδορθα perfektumnak el kellett tűnnie abban a pillanatban, amikor a nyelv a 'szabálytalan' paradigmákat kezdte nem tűnni, az nyomomban világos lesz, mihelyt ezt a paradigmát rekonstruáljuk. Az οἶδα, régova eléggé jól megőrzött régies paradigmája (de *ἰδασι, *ἔργνασι eltűnése szintén jellemző!) mutatja, hogy ez hogyan hangzott: *δέδορθα *δέδο(ρ)σθα (< -θ-θα) *δέδορθε, *δέδοραμεν *δέδορασθε (< -θ-τε, cf. πέπασθε, Schwyzer 663) *δεδράσθαι. Az ablaut okozta nagy különbségektől eltekintve a sg. 2. *δέδορσθα sem maradhatott, hanem vagy *δέδοσθα lett volna (cf. ἄρσοός < -ρσ-), amiben a θ teljesen eltűnt, vagy *δέδορθα, ami viszont a sg. 1. sz-el esett volna egybe.

⁴ Ez természetesen az előző jegyzetben tárgyalt paradigma egysége-sítése, vagyis az egyszámi tőalak általánosítása után lépett a *δεδράσθαι helyére, mint *ἔργνασι helyére γεγόνασαι.

Lássuk mármost az ἐρήγορθε alakot, amely szintén csak Homérosnál és nála is mindössze kétszer fordul elő, de a két hely azonos, tehát formuláról van szó:

H 371, Σ 299: Καὶ φυλακῆς μνήσασθε καὶ ἐρήγορθε ἕκαστος.

Schwyzzer szerint (Gr. Gr. 800⁵) ez egy aktív imptv. *ἐρήγορθι után jött volna létre, amint ἄνωγα 'mondok' imptv-a ἄνωχθι mellett is van ἄνωχθε, sőt ἄνώχθω (-κτε és κτω helyett). Ez a kiindulópont lehetséges, bár Chantraine felfogása sem cáfolható (i. m. 48 k.), aki szerint ἄνωχθε (s ugyanígy ἐρήγορθε is) a mediális végzetet tartalmazza. Sőt Chantraine nézete mellett szól szerintem az aspirált aktívumnak semmiképpen sem értelmezhető ἐρήγορθαι K 67, amelyről éppen ezért azt hiszem, hogy K 67 szerzője már H 371 = Σ 299 ismeretében szerzette.⁵ Ami mármost az ἐρήγορθε végződését illeti, az szerintem a formulában leli magyarázatát: *ἐρήγορτε helyére ἐρήγορθε lépett, mert előtte állt, ill. hangzott el a mediális μνήσασθε.

A teljesség kedvéért meg kell még emlékeznünk egy az imént tárgyalt alakokkal azonos különösséget felmutató szóról. Ez a Homérosnál Δ 35-ben szereplő opt. perf. βεβρωθεις. Ez Schwyzzer szerint (i. m. 662) egy feltételezendő perf. sg. 2. *βεβρωθα alakra épült, míg Chantraine, BSL 33, 1932, 89 szerint θ-je suffixális eredetű. Schwyzzer felfogása szerintem elvi szempontból nehezebb, mint Chantraine-é. Az alak mindenesetre értékes dokumentuma annak a létért való küzdelemnek, amelyből végül is a K-perfektum került ki győztesen. Mint βεβρωθεις mutatja, de egyebünne is tudjuk, az indoeurópai perfektumvégzetek magánhangzós töveknél a legnagyobb változásoknak voltak kitéve már eleve is azért, mert a magánhangzós kezdetű ragrendszer: -a, -as (-tha csak reliktum a görögben), -e vagy összevonás folytán eltűnésnek nézett elébe, amivel tő és rag egyaránt elhomályosult vagy a görög fülnek kellemetlen hiatus mutatta. A hiatus kitöltésére aztán a nyelv megragadta a kínálózó alkalmat és kétségtelenül θ-, ill. -κ- végű igék mutatták itt a kiutat. Az előbbi életképtelennek bizonyult próbálkozásnak nyoma szerintem a hom. βεβρωθεις.

2. A θές, ἕς, δός imperatívusok.

Ez a három imptv. végződése és tőalakja miatt egyaránt feltűnő. Az a régebbi magyarázat, hogy -ς -θι-ből fejlődött, vagy egy -ti inf-ból, cáfolatra sem érdemes ma már. Schwyzzer legújabban arra gondolt (i. m. 800), hogy θές ἕς mögött egy régebbi imptv-i *θέ áll, amely ie. *d hə + e alakból származott és később az indikatívusok nyomán ς-szel bővült. Ugyanígy ἕς, míg δός régebbi *δές alakot szorított ki. E magyarázat lehetetlen. Egyrészt *dhə + e, tehát egy tipikusan athematikus tő thematikus imptv-a lehetetlenség mint kiindulópont, másrészt az indikatívusi alakok nyomán ehhez járuló -ς szintén példanélküli. Sigmatikus 2. személyi imptv-okat viszont egyébként is ismerünk, pl. ἄρες ἄρε Hes., σῆς, ἐπίσῆς, ἐνίσῆς, de ezek nyilvánvalóan injunktívusok. Éppen ezért itt is azt gondolom, hogy Brugmann régebbi nézetéhez kell visszatérnünk, aki a θές ἕς δός alakokban injunktívusokat keresett (Morphol. Untersuch. III 3). Mivel az indikatívus valamikor *ἕθης *ἕρης *ἕδως volt, azért az injunktívusnak *θῆς *ῆς *δῶς alakban kellene jelenteznie. Ehhez a többes (imptv. és inj. egyaránt) θέτε ἕτε δότε volt. A *θῆς > θές stb. változásnak nyilván összefüggésben kell állnia azzal a ténnyel, hogy az *ἕθης stb. helyére a bővült ἕθηκας stb. alakok léptek. Ezzel ugyanis az a helyzet állt elő, hogy a *θῆ-tőalak az aor-ból eltűnt, s csak θε- szere-

⁵ Abban tehát igazat adok Schwyzzernek Chantraine-nel szemben, hogy nem a mediális ἐρήγορθαι alapján született meg az ἐρήγορθε alak.

pelt aktívumban és mediumban egyaránt. Így egészen természetesen volt, hogy *θής stb. is követték a többséget és θές stb.-vé alakultak át.

Szólnunk kell itt arról, hogy miért az injunktívusi alakok maradtak fenn, ill. miért szorították ki teljesen az eredetileg bizonyára megvolt imptv-i alakokat. Hisz ἔστην imptv-a στήθι στήτε (= ói. *stāta*). Ezek alapján nyugodtan várhatnánk *θήτι (cf. λύθητι) *ήτι *δώθι alakokat, vagy esetleg gyengült fokkal *θέτι *ήτι *δότι⁶; ez utóbbi mellett szólhat ἴθι és πῖθι mely archaikusabbnak látszik πῶθι-nál. Ha szemügyre vesszük az imptv-okat, akkor látszólag a legnagyobb szabadsággal állnak egymás mellett θι-vel ellátott és a nélküli alakok: πῶθι mellett van πῶ, ἴθι mellett ξει, lat. *i*, litv. *ei-k*, δρᾶθι mellett διᾶδρα·διάρυγε Hes., Homérosnál ugyanabban az énekben διῶω és διῶωθι (γ 58, 380). Ez a *-dhi* kétségtelenül utólag csatlakozott partikula és a gör. ξει: ἴθι, δρᾶθι: διᾶδρα alapján úgy vélem, hogy eredeti funkciója nem imperatívusi volt, hiszen a pusztá tő egymagában fejezte ki a felszólítást (vö. ἄγε φέρε), hanem a túlságosan kicsire zsugorodó szó térfogatának megerősítése. Vagyis eredetileg *-dhi* csak egyszótagú, nem összetett igealakokban szerepelt. E szerint eredetileg a parancs kifejezésére két lehetőség volt: *θήτι és κατάθη imptv-ok és *θής, *κατάθης inj-ok. A στήθι, στήτε (ói. *stāta* ellenére is vagy újítás *στάτε helyett az ugyancsak újított ind-i ἔστητε nyomán, vagy tulajdonképen inj.) esetében στήθι általánosult és *ἀπόστη helyére is ἀπόστηθι lépett. A másik három igénél azonban az eredeti *θήθι *ήθι alakok az aspirata-disszimiláció folytán vagy a töben váltak volna felismerhetetlenné (*τήθι *ήθι), vagy elvesztették volna a karakterisztikus *-θι* végzetet (*θήτι *ήτι); a passzív aor-i *-τι* ennek nem mond ellent, mert ott egy egész kategória osztozott e végzetben. míg itt csak két igéről lett volna szó. Ehhez járult még, hogy míg ἔστην megmaradt, nyilván a ἔστηκα-val való érintkezések elkerülésére, addig ἔδων stb. bővültek és ἔδωκα stb. lett belőlük. Mindkét ok óhatatlanul a *δώθι stb. imptv-ok feladásához kellett, hogy vezessen, és így nem maradt más út, mint az amúgyis azonos funkcióval szereplő injunktívusok használata, amelyek aztán a fenti változások útján lettek θές ξς δός alakokká. Ezen viszony megerősödéséhez kétségtelenül hozzájárultak olyan azonos tematikus párok, mint σχές: σχέτε: σχοῦ = θές: θέτε: θοῦ stb., amelyeknek a görög régiségben sokkal nagyobb számban kellett meg-lenniök.

(Budapest, 1944.)

Szemerényi Oszvald.

Graeca.

1. Hom. ἐρηγήροθαι, ἐρηγήροθε.

Das Perfekt von ἔειρω lautet ἐρηγήροθα. Die unregelmässige, bei Homer (K 419) belegte 3. Pl. ἐρηγήροθαι wird gewöhnlich als Analogie nach der 2. Sg. auf -θα erklärt. Statt dieser unzureichenden Erklärung fasst Verf. die Form als eine oppositionelle Augenblicksbildung zu dem vorhistorischen 3. Pl. (κατα)*δεδώροθαι zu -δαρθάνω. Die mediale Form ἐρηγήροθε (H 371 = C 299) erklärt sich ebenfalls als eine an Stelle des ursprünglichen *ἐρηγήροτε getretene, nach dem in derselben Zeile vorhergehenden oder verlauteten ὑψήσαοθε umgeformte Augenblicksbildung, die dann den Inf. ἐρηγήροθαι (K 67) ins Lebenief.

Die seltsame Form βεβρώθοις (Δ 35) zeigt die grossen Schwierigkeiten der ursprünglichen, ursprachlichen Perfektbildung bei vokalischen Stämmen. Im Griechischen ergab sich der Ausweg durch die erweiterten Verbalstämme, von denen die auf -κ den Sieg davon trugen. Aber eine

⁶ Petersen, Language 7, 1931, 126 éppen ezen alakok átalakítását tételezte fel. Ezt a fent kifejtendő okok miatt nem tartom valószínűnek.

⁷ Csak a σχές inj. szerepel imptv-i használatban, l. Schwyzer 798⁶.

Spur der einstigen Rivalität von Seiten der ϑ -Erweiterungen wahr, noch die homerische Seltsamkeit $\beta\epsilon\beta\omega\delta\omicron\iota\varsigma$.

2. Die Imperative $\delta\acute{\epsilon}\varsigma$ $\acute{\epsilon}\varsigma$ $\delta\acute{o}\varsigma$.

Die genannten Imperative sind durch ihre Endung und Stammgestalt gleicherweise auffallend. Die letzte von Schwyzer gegebene Erklärung, wonach hinter $\delta\acute{\epsilon}\varsigma$ ein älteres $*\delta\acute{\epsilon}<ie$. $*dh\alpha + e$ stünde, das nach den Indikativen durch $-\varsigma$ erweitert wurde, ist unhaltbar, denn die angenommenen thematischen Imperative sind einfach unmöglich, und auch die Erweiterung nach dem Indikativ ist beispiellos. Wir müssen zu der früheren Ansicht von Brugmann zurückkehren, der in diesen Formen Injunktive suchte. Der Injunktiv musste ursprünglich $*\delta\acute{\eta}\varsigma$ $*\acute{\eta}\varsigma$ $*\delta\acute{\omega}\varsigma$ lauten. Die Verkürzung des Stammvokals erfolgte nach der Analogie der Mehrzahl, da die langvokalischen Formen der Einzahl im Indikativ verschwanden und den k -Erweiterungen den Platz einräumten.

Die Frage, warum die ursprünglichen Imperativformen durch den Injunktiv ersetzt wurden, wird vom Verf. folgendermassen beantwortet. In der Grundsprache standen bei den einsilbigen athematischen Stämmen einfache durch die Partikel $-dhi$ (oder $-ke$ oder ähnlich) erweiterte Stammimperative neben Zusammengesetzten ohne Erweiterung, da der höchst genaltvolle, aber lautlich schwache Wortkörper irgendwie gestützt werden musste.¹ Es standen also im Urgriechischen $*\delta\acute{\eta}\delta\iota$ und $*\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\delta\eta$ usw. nebeneinander. $*\Theta\acute{\eta}\delta\iota$ und $*\acute{\eta}\delta\iota$ hätten aber entweder ihre Stammaspiration oder die Aspiration der Imperativendung aufgeben müssen, und würden so in Gehalt oder Form gefährdet gewesen. Diesem Dilemma entging man dadurch, dass man den Injunktiv zu Hilfe nahm, der dann in der oben angegebenen Weise umgeformt wurde.

(Budapest, 1944.)

Oswald Szemerényi.

Az utolsó magyarországi latin eposz.

1856-ban Vicenzában egy hexameteres „carmen epicum“ jelent meg „Pugna ad moenia Novaræ die 23 Martii, 1849“ címen. A kis műnek az az érdekessége, hogy ez — tudunkkal — az utolsó latinnyelvű eposz irodalmunkban. Szerzője magyar ember, Wégh Imre — mint a címlap felvilágosításából megtudjuk —, a tábori szekerészeknek volt tisztje, az eposz megjelenése idején pedig cs. és kir. hadbíró a vicenzai tartományban. Kiléteéről nem is tudunk többet — Szinnyei sem ad több adatot¹ —, legfeljebb a Múzsához szóló invocatióból annyit, hogy abbahagyván ifjúkori költői próbálkozásait, több, mint húsz éve szolgálja Marsot.

Mi ösztönözte erre a költői megszólalásra? — Mint a Radetzkyhez intézett ajánlás, az eposz tárgymegjelölése és az ősz vezért dicsőítő — de üres hízelgéssé sehohsem fajuló — hangja mutatják, szerzőnk csakugyan „famae grandaevi Herois Exercitusque invicti aeternandae consulturus“ vette kezébe a tollat. A megörökítésen kívül nagyobb irodalmi érdemet — józanul — maga sem tulajdonít művének.

Az akrosztichon és az „ad lectorem“ szerint az eposz már 1852-ben elkészült, de csak 1856-ban látott napvilágot. Latin nyelvét írója ezzel okolja meg: „Hanc placuit pugnam versu cecinisse latino Olim nam pugnae terra latina fuit“; de a nyelv megválasztásába bizonyára az a remény is belejátszott, hogy így majd az „integer orbis“ olvashatja Radetzky tetteit.

¹ Diese Anschauung hat natürlich die höchst wichtige Erkenntnis zufolge, dass die Verschmelzung der Präverbien mit dem Verbalstamm wenigstens in dem Imperativ schon in die Grundsprache zurückreicht.

¹ Szinnyei József: Magyar Írók élete és munkái, XIV. k. (Bp., 1914), 1459. l.

Az eposz tárgya „*illustria gesta heroici Belliducis Josephi ex Com. Radetzky de Radetz invictique C. R. Exercitus Austriaci praecipue in proelia ad moenia urbis Novarae cum Sardis conserto*“. A cél szempontjából helyes, hogy Radetzky hadi tetteit olaszországi diadalainak tetőpontján, a novarai ütközetben mutatja be, s előzményül csak a mortarai csatát részletezi, azt, amelyről egy osztrák katonatiszt-szemtanu, Karl Ritter von Schönhals is így ír: „Wir möchten die Schlacht von Mortara die glänzendste des ganzen Krieges nennen“.² Szemellátható, hogy ezeknek a csatáknak szerzőnk maga is résztvevője volt.

Éppen ezért a történeti hitel még a legleikesebb részletekből sem hiányzik. Jellemző erre mindjárt az eposz megindulásában annak a feltárása, milyen okok készítették Károly Albert szardíniai királyt a fegyverszünet felmondására; vagy a beszámolás arról, hogy a hadüzenet osztrák részen milyen állásfoglalást keltett. Még a Radetzky szájába — nyilván klasszikus mintára — adott buzdító-beszéd tartalmát is híven megtaláljuk Radetzky napiparancsában.³ Eposzunk egész cselekménye híven követi a történeti eseményeket: a Milanóból Páviába induló osztrák sereg stratégiai cselhez folyamodik s Lodi felé tart. De hamarosan megfordul s Páviánál átkel a Ticinón. Az ellenséges sereget Mortaráig üldözi; itt történik az első nagy összecsapás, mely után hamarosan a döntő novarai ütközet következik. A novarai csata leírásában pontos katonai helyzetrajzot kapunk; de még a vezérek tetteinek költői leírása sem lépi túl a történeti valóság korlátait. Csak egy apró eltérés tűnik a szemünkbe az olasz sereg vezérének megnevezésében; Schönhals ugyanis a savoyai herceget és Durandot,⁴ Wégh viszont a genuai herceget említi. De még ennek a tévedésnek a magyarázatát is megtalálhatjuk, ha figyelembe vesszük Schönhalsnak ezt a megjegyzését: „über (das italienische Corps) eigentlich keiner der beiden Generale den Oberbefehl gehabt zu haben scheint...“⁵

De éppen ez a tényekhez való ragaszkodás az, ami az eposz költőiségének szárnyát szegi. Még a történeti eseményekben rejlő anekdotikus elemeket sem használja ki; legjellemzőbb példa erre, hogy a mortarai ütközetben leírja a belső városrésznek Benedek ezredes által történt elfoglalását, de az ezredes érdekes és vakmerő cselét az ellenséges túlerővel szemben nem is említi. Az olasz őrcsapatok kétségbeesett meséit a közeledő ellenség külsejéről és kegyetlenségeiről — melyek pedig Schönhals szerint olyan derültséget okoztak a táborban⁶ — így intézi el: „incipiunt hostem saevis depingere formis“.

De ha a költői képzelet hiányzott is szerzőnkől, azért a költőiségretörékvés megvolt benne. A klasszikus eposzok hagyományának, sőt sablonjának hatása alatt áll, szerkezetében, képeiben, stílusában egyaránt. Az első rész a Múzsához intézett invocatióval indul, majd a döntő csata előtt a hagyományos második invocatiót sem hagyja el. Klasszikus mintára önti versbe Radetzky buzdító-, búcsúzó-, dicsérő-beszédeit. Seregszemléjében a szárdus sereg harcakészülődésének színes leírását adja, kiemelve a legyőzendő ellenség erejét. Ilyen eposzi sablon, hogy felvonultatja előttünk a harcra-kész osztrák közös hadsereg csapatrészeit, megemlítve mindegyiknek sajátos kiválóságát. Vagy az, hogy a csata után beszámol a holtak eltemetéséről.

² Erinnerungen eines österreichischen Veteranen aus dem italienischen Kriege der Jahre 1848 und 1849. (Szerzője: Karl Ritter von Schönhals) II. k. (Stuttgart u. Tübingen, 1852.) 213. l.

³ Tartalmáról beszámol Schönhals i. m. II. k. 191. l.

⁴ Schönhals i. m. 209. skk.

⁵ I. m. II. k. 208. l.

⁶ I. m. II. k. 209. l.

Hasonlatai, stilisztikai fogásai is Vergilius tanítványának — bár nem szolgai utánzójának — mutatják; nem cento-szerű a szövege, de sokszor üti meg fülünket a klasszikusok nyelvének reminiscentiája; így az effélék: „Sexta refulgebant tremulae iam cornua lunae, coeperat et rediens pictos ver spargere flores In faciem terrae sopitatae frigore brumae...” stb. Vagy: (Austri fugitivis) „terribiles instant, Aquilo seu verberat auras Cum ruit effroenus contractis saepe catenis Acoli...” stb.; az ilyen költői kérdés: „Quonam Alberte ruis, tibi quae vaesania mentem exagitat?” (Aen. II/520.), vagy kifejezések: succensa numine laevo, dives opum felix regio, macti animo fortes stb.

Versformája a hagyományos hexameter; könnyeden folyik, a latinoság lehető megőrzésével.

Szerzőnk egyénisége a történeti valóság és eposzi sablon kényszere ellenére két pontban nyilatkozik meg. Az egyik a császári hadsereg hű katonatisztjének elfogultsága minden, a monarchiát megbontó nemzeti-forradalmi törekvással szemben. Az itáliai felkelőkben az Avernus seregeit látja, akik hazájuk és az igazság elpusztítására fogtak fegyvert. A magyar csapatokról csak mint a közös hadsereg részeiről emlékezik meg, vitézségüknek csak itt látja célját.⁷ Mennyire távol áll ebben Türr Istvántól, aki „még 1848 októberében, mikor Piemont határán a Ticino hídját őrizte, átment az ellenséghez, mert — amint azt másnap megírta parancsnokságának — magyar és mint magyar csak hazája mellé kell, hogy álljon”⁸.

A másik szubjektív megnyilatkozás benne az emberiség és szájalom a pusztulás borzalmaitól sújtott embertársak iránt. Ez adja tollára az eposz legszebb részleteit — a menekülő lakosság képét, a novarai csata előtti haláltánc-jelenetet és a véres csatater borzalmának leírását. Ez teszi minden vérontás kezdődő képei hosszadalmasságukkal és elmékedő befejezésükkel egyhangúvá válnak.

„O mores hominum! O saevi ludibria fati!
Ille fugit quum spem vincendi perdidit omnem —
Qua tumuit, — vitam ut possit subducere letho:
Iste volat praeceptis — spernans discrimina mortis
Plurima, — post luctas ut possit dicere: «Vici!»“

Érdekes, hogy még Radetzky iránti rajongása is ezen épül: mert azt „mirabatur et hostis ipse videns se veneranda bis superatum annosi virtute Ducis: certamine pugnae primo, paulopost teneri dulcedine cordis!...” Sajnos, még ezt a szubjektív lehetőséget sem tudja költői módon felhasználni, s színesen kezdődő képei hosszadalmasságukkal és elmékedő befejezésükkel egyhangúvá válnak.

A kis eposzi művet tehát nem költői értékénél fogva kell számon tartanunk, hanem mint irodalmi kuriózumot, a XIX. század utolsó latinnyelvű, magyar szerzőtől eredő eposzát.

Tési Edit.

*

Vicetiae, anno 1856 editum est ultimum carminum epicorum ab auctoribus Hungaris scriptorum, quod pugnas ab exercitu hungaro-austriaco in Italia (ad moenia Mortarae Novaraeque) pugnatas enumerans jamam grandaevis herois (nomine Radetzky) immortalitati tradere conatur. Res gestae fide maxima dignae descriptionibus ex operibus antiquorum auctorum Romanorum notis exornantur. Opusculum magni aestimare haud possumus.

Editha Tési.

⁷ Hungari et Croati „lites postponere Caesaris ardent Principiis proprias...” 40. l.

⁸ Sebess Dénes: Két Magyarország, Bp. é. n. 131. l.

Adalékok a „Magyar-görög bibliográfiá”-hoz.

Συμβολές στην „Ούγγροελληνική βιβλιογραφία”.*

I. GÖRÖG SZERZŐK MAGYARORSZAGON MEGJELENT MŰVEI. — ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΥΠΩΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ.

1. (Pest 1809). — ‘Ημερολόγιον τοῦ τρέχοντος Χρόνου 1809. Μετὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐνανθρώπησιν, συμποσομένου ἀπὸ ἡμέρας 365. Ἐνθα ὁ Ἄναγνώστης τῶν πολλῶν ἀξιολόγων παρατηρημάτων τὰ μὲν εὐρήσει ἀξία γνῶσεως, τὰ δὲ ὠφελείας πρόξενα, ἓνια δὲ καὶ διατριβῆς εὐχαρίστου καὶ περιέργου. Τύποις ἐκδοθέν ἐν τῇ κατ’ Οὐγγαρίαν ἐλευθεροπόλει Πέστη. Παρὰ τῷ Ματθίᾳ Τραττνέρω. 16°, 239. — Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας I 7199. — A román Akadémia Könyvtára. I 7199. — Cf. Τὸ Νέον Κράτος 4 (1940) 887.

2. (Pest 1810). — ‘Ημερολόγιον τοῦ τρέχοντος Χρόνου. 1810. Μετὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐνανθρώπησιν συμποσομένου ἀπὸ ἡμέρας 365* ὤπερ συναφθέντι τῷ 1809 σωτηρίῳ Ἐτεὶ προσετέθησαν καὶ πλείω ἀξιόλογα παρατηρήματα διὰ νὰ μὴ ὑστερήται καὶ τότε τῶν ἀξίων γνῶσεως καὶ ὠφελείας προξένων εἰς τοὺς περιέργους Ἀναγνώστας. Τύποις ἐκδοθέν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει. παρὰ τῷ αὐτῷ Τυπογράφῳ. 16°, 239 — Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, I 7199. — A román Akadémia Könyvtára. I 7199. — Cf. Τὸ Νέον Κράτος 4 (1940) 887.

3. (Pest 1835). — Ἐυφρόνιος Ραφαὴλ Πόποβιτς, ... ποιημάτων τι πρὸς τὴν σύζυγον φίλου του τινὸς ἐπιθαλάμιον τυπωθὲν ἐν Πέστη 1835. — Cf. Παναγ. Ν. Λιούβας: Ἱστορία τῆς Κοζάνης. Ἐν Αθήναις 1924. σ. 301.

4. (Pest 1836). — Παιδαγωγία Νέα. Εὐμέθοδος, διὰ τῆς ὁποίας δύνανται τὰ παιδιά εὐκόλως νὰ προχωρήσουν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν, συντεθεισα ὑπὸ Ἰωάννου Κόκονος, Σμυρναίου. Ἐκδοσις δευτέρα μετὰ τινος προσθήκης καὶ ἀφαιρέσεως. Ἐν Πέστη, Παρὰ τῷ εὐγενεῖ Τράττνερ τε καὶ Κάρολη καὶ 1836. 8° (kis 8°, 8° μικρό), VIII + 48. — Βιβλιοθήκη Δ. Ρούσσου. (Βουκουρέστι). — D. Róuzsosz könyvtára. (Bukarest). — Cf. Τὸ Νέον Κράτος 4 (1940) 893.

5. (Pest ? 1859). — Γρηγόριος Γῶγος, Σύντομος ἐκθεσις τῆς Χριστιανικῆς ἠθικῆς. — Cf. Δελιαλὴ Ἀναμνηστικὴ εἰκονογραφημένη ἐκδοση Παύλου Χαρίση, Κοζάνη 1935. σ. 45.

6. (Pest ? 1865). — Γρηγόριος Γῶγος, Συλλογὴ λόγων ἐκκλησιαστικῶν. — Cf. Δελιαλὴ ἐ. ἀ. σ. 45.

II. AZ ÚJABB GÖRÖGSÉGRE VONATKOZÓ MAGYARORSZÁGI MUNKÁK. — ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΣΤΟ ΝΕΩΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ ΤΥΠΩΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ.

1. Anonim. — Ἀνώνυμος: Görögország új forradalom előtt [Νέο κίνημα στὴν Ἑλλάδα]. Magyar Külpolitika 4 (1923) 28. 1.

2. — — A görögországi események. A köztársasági mozgalmak Görögországban. [Τὰ δημοκρατικὰ κινήματα στὴν Ἑλλάδα]. Magyar Külpolitika 4 (1923) 37. 7—8.

3. — — A görög bonyodalmak [Οἱ ἑλληνικὲς περιπλοκὲς]. Magyar Külpolitika 5 (1924) 1. 3.

4. — — Görögország új kormánya [Ἡ νέα κυβέρνησις στὴν Ἑλλάδα]. Magyar Külpolitika 5 (1924) 3. 4.

5. — — A görög válság [Ἡ κρίσις στὴν Ἑλλάδα]. Magyar Külpolitika 5 (1924) 6. 10.

* Cf. Horváth Endre: Magyar-görög bibliográfia — Οὐγγροελληνικὴ βιβλιογραφία. Budapest, 1940. [Magyar-Görög Tanulmányok — Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται. Ἄρ. 12. sz.] — A fejezetcímeket a fenti könyvből idézzük. — Τοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων ἀναφέρομε ἀπὸ τὸ ἄνω βιβλίο. Ἀ ρὸνιδίτεσεκ magyarázatát l. u. o. 8. l. — Τὴν ἐξήγησις τῶν συντομιῶν βλ. στὸ ἴδιο βιβλίο σ. 8.

6. — — A görög kormány a köztársaság mellett foglalt állást [Ἡ ἐλλ. κυβ. ἔλαβε στάση ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας]. *Magyar Külpolitika* 5 (1924) 8. 10—11.
7. — — Venizelosz bukása [Ἡ πτώση τοῦ Βενιζέλου]. *Magyar Külpolitika* 5 (1924) 9. 8.
8. — — Az új görög kormány programja [Τὸ πρόγραμμα τῆς νέας ἐλλ. κυβ.]. *Magyar Külpolitika* 5 (1924) 14. 14.
9. — — A munkásmozgalom Görögországban [Τὸ ἐργατικὸν κίνημα στὴν Ἑλλάδα]. *Szocializmus* 14 (1924) 248—250.
10. — — Görögország [Ἑλλάς]. *Magyar Statisztikai Szemle* 5 (1927) 982—990.
11. — — Görögország [Ἑλλάς]. *Közellátási Értesítő* 1 (1942) 3. 9.
12. — — Görögország mezőgazdasága és közellátási kérdései [Ἡ ἀγροτική οἰκονομία καὶ τὰ προβλήματα τοῦ ἐπισιτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα]. *Kárpát-medence* 2 (1942) 524—525.
13. Csia Klára, A filhellénizmus [Ὁ φιλελληνισμός]. *Minerva*. XX. 5. Budapest, 1941. 8°, σ. 6+1. — Cf. Horváth E., *DonauEuropa* 2 (1942) 315—316.
14. Depping: Griechenland und die Griechen. Pest 1824. [Cf. *Petrik I* 519].
15. Gáldi László: Görögországi jegyzetek [Σημειώσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα] *Vasárnap* (Arad) 23 (1940) 131—134.
16. — — Az újjörög verstörténet mai állása és az újjörög-olasz kapcsolatok [Ἡ σημερινή κατάσταση τῆς ιστορικής ἐρευνας τοῦ νεοελληνικοῦ στίχου καὶ οἱ νεοελληνικο-ιταλικές σχέσεις]. *EPHK* 64 (1940) 53—65.
17. — — Adalékok az oláh-újjörög irodalmi kapcsolatokhoz [Συμβολές στις ρουμανο-νεοελληνικές λογοτεχνικές σχέσεις]. *EPHK* 65 (1941) 170—174.
18. — — A. Ypsilandis, Hellén hazafi siralma [Ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἰ. Ὑψηλάντη]. *Vigilia* 1941. 264—265. [μ]
19. A. Kambanis, Holdfény [Ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἰ. Καμπάνη]. *Magyar Lapok* 1941. nov. 8. [μ]
20. — — L. Mavilis, Korfui parton [Ἀπὸ τὰ σονέττα τοῦ Λ. Μαβίλη]. *Magyar Lapok* 1941. nov. 8. [μ]
21. — — K. Palamas, Hegeso. Szemben az ablakkal. [Ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Κ. Παλαμά]. *Magyar Lapok* 1941. nov. 8. [μ]
22. — — Rizos-Rangavis, A Parnasszosz [Ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἰ. Ρ. Ραγκαβῆ]. *Vigilia* 1941. 266—267. [μ]
23. — — P. Sutzos. A régi Spárta romjai [Ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Π. Σούτσου]. *Vigilia* 1641. 265—266. [μ]
24. Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzései szótványemlékei — Die Streudenkmäler der ungarischen Sprache in griechischen Texten. Budapest, 1943. [Magyar-Görög Tanulmányok. Szerkeszti Moravcsik Gyula. — Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται διευθυν. ὑπὸ Ἰουλίου Moravcsik. 24. 8, σ. 221 l.] — Cf. Horváth E., *EPHK*. 68 (1944). 70—75.
25. Horváth Endre: Magyar-görög bibliográfia — Οὐγγροελληνική Βιβλιογραφία. Budapest, 1940. 8°, σ. 96 l. [Magyar-Görög Tanulmányok. Szerkeszti Moravcsik Gyula. — Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται διευθυνόμεναι ὑπὸ Ἰ. Moravcsik Ἰ. 12. sz. — Cf. Κ. Θ. Δημαράς, Ἐλεύθερον Βῆμα 24. VI. 1940; Hajnóczy I., *EPHK* 64 (1940) 261—262; Trócsányi Z., *Magyar Könyvszemle* 64 (1940) 201—203; Κ. Θ. Δημαράς, Νέα Ἐστία 14 (1940) 396—398; Δημ. Γκίνης, *ΗΩΣ* 2 (1940) 38; Γ. Ἰ. Φουσαράς, Πνευματικὴ Ζωὴ 5 (1941) 239; Gyóni M., *Századok* 77 (1943) 258—259.
26. — — Πῶς καθρεφτίζονται οἱ Ἑλληνοουγγρικές σχέσεις στὰ ἀρχαῖα καὶ στὶς βιβλιοθηκές τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. *Τὸ Νέον Κράτος* 4 (1940) 451—457.
27. — — Ἐκπολιτιστικὴ δράση τῆς Ἑλληνικῆς διασποράς. Νέα Ἐστία 14 (1940) 926—931, 1005—1010.
28. — — Magyar vonatkozások újabkori görög feljegyzésekben [Οὐγγρικά στοιχεία μέσα σ' ἑλληνικὰ σημειώματα]. *EPHK* 65 (1941) 339—341. [β]

29. — — Magyarországi vonatkozású úgörog kéziratok a bukaresti akadémia könyvtárában [Χειρόγραφα νεοελληνικά σχετιζόμενα με την Ούγγαρία στη βιβλιοθήκη τής Ρουμανικής 'Ακαδημίας]. EPhK 66 (1942) 115—117 [β]

30. — — Magyarországi görögök kapcsolata a görög nemzeti mozgalmakkal [Σχέσεις των 'Ελλήνων τής Ούγγαρίας προς τους άγωνες του 'Εθνους για την ανεξαρτησία]. EPhK 66 (1942) 118—119.

31. — — Der Philhellenismus. Donaucuropa 2 (1942) 315—316. [β]

32. — — Magyar-görög kapcsolatok az újkorban [Ούγγροελληνικές σχέσεις στους νεωτέρους χρόνους]. Láthatár 10 (1942) 102—103. — Cf. Magyarország és a Balkán. Balkán-könyvtár 1. Szerk. Gál István. 44—46. l.

33. — — Gy Moravcsik, Byzantinoturcica. Donaucuropa 3 (1943) 233—234. [β]

34. — — Ungarn und die Neugriechen. Ungarn und die Nachbarvölker. Danubia-Verlag. Budapest, 1943. S. 172—192.

35. — — Az úgörogök [Οι Νεοέλληνες]. Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára. 21. sz. Budapest, 1943. σ. 80. l. — Cf. Mátrai László., Magyar Szemle 46 (1944) 86. l.

36. Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Budapest, I. 1942, II. 1943. 8°, I. 379 l. II. 327 l. [Magyar-Görög Tanulmányok. — Ούγγροελληνικά Μελέται. 'Αρ. 20. 21. sz.] Cf. Horváth E., Donaucuropa 3 (1943) 233—234.

37. Palóczi Edgár: A görögök Pesten [Οί 'Ελληνες στην Πέστη]. Pesti Hirlap 1913. III. 9. 59. sz.

38. Prosser Piroška: Görögök sírfeliratai magyar temetőkben. — 'Επιτύμβιοι επιγραφαι 'Ελλήνων εις ούγγρικά νεκροταφεία. [Magyar-Görög Tanulmányok — Ούγγροελληνικά Μελέται άρ. 19. sz.] Budapest, 1942. — Cf. Gyóni M., EPhK 67 (1943) 236—237.

39. Ruh György: Görögország és Törökország népességi és gazdasági adatai [Στοιχεία στατιστικής τής 'Ελλάδος και τής Τουρκίας]. Magyar Statisztikai Szemle 18 (1940) 533—536.

40. Wilhelm Stadel: Gricchenland. Hermannstadt, 1909. σ. 39 l. (= Akademische Blätter 13 [1909] N° 8. u. 9.).

41. Szemerényi Oswald: Procope S. Costas, An Outline of the History of the Greek Language. Bibliotheca Eurasiatica Americana, Series Historico-Philologica. Vol. VI. Chicago, 1937. XXVI + 27 — 144 l. EPhK 65 (1941) 209—214. [β]

42. Temesy Győző: Az olasz-görög viszály földrajzi szempontból [‘Η ιταλοελληνική διένειξη από γεωγραφική άποψη]. Ifjúság és Élet 15 (1940) 65—67.

43. D. Ţichindeal, Despre sholasticestile instituturi româneşti, sárbeşti si greceşti. Buda, 1813.

44. Tóth Lőrinc: Emlékbeszéd hodosi és kizdai báró Sina Simon M. Akad. igazg. tag felett [‘Επιμνημόσυνοσ λόγος του Σ. Σίνα, μέλους τής Ούγγρ. 'Ακαδημίας]. Έρτεκεzéseσ a társadalmi tudományok köréből. IV. k. 4. sz. 1—29. Budapest, 1876.

45. Wein Jakob: A modern Görögország [‘Η σύγχρονη 'Ελλάς]. Magyar Külpolitika 7 (1926) 9. 9—11.

III. FÜGGELÉK. — ΕΠΙΜΕΤΡΟ.

MAGYARORSZÁGI SZERZŐK GÖROGNYELVŰ HAZAI ÉS KÜLFÖLDI MUNKÁI. — ΕΡΓΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ ΟΥΓΓΡΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΥΠΩΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ Η ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ.²

² Az újabbkori görögösgre vonatkozó munkákat külön fejezetben soroljuk fel. L. fent! — Τα έργα σχετιζόμενα με τη μελέτη του νεωτέρου 'Ελληνισμού αναφέρονται σέ ιδιαίτερο κεφάλαιο. Βλ. άν.

1. Michael Senensis, Ὀλόφυρσις καὶ εὐχή. Πρὸς τὸν φιλόνθρωπον Θεόν, ὡς ἀπὸ προσώπου τῆς μου ἀγαπητῆς μητρὸς ἐπιπολὴ ἤδη ἀσθενούσης: Γεγραμμένη ὑπ' ἑμοῦ Μιχαήλου τοῦ Ζενναίου, Σχεμικιέως: εὐσεβείας ἔνεκα, εἰς τοὺς φιλάτους γονεῖς παρακαλεῖσθαι. Tubingae. Excudebat Georgius Gruppenbachius. Anno 1597. 4°, 4. — Cf. Szabó K. III. Első r. (A') 199.

2. Georgius Helner, Σύντομος τοῦ Ἡσαίου Πεντηκοστοῦ Τρίτου Κεφαλαίου μετρικῇ μετάφρασις: συγγραφεὶα πρὸς χάριν καὶ τιμὴν τοῦ ἔλλογιμου, εὐπιστημονεστάτου (!) καὶ Θεοφιλεστάτου ἀνδρός, Παύλου τοῦ Κερτζίου, Μηκοινάτος αὐτοῦ διαπαντός τιμητέου. Witebergae, Haeredes Johannis Cratonis excudebant, Anno 1579. 4°. 4. — Cf. Szabó K. III. Első rész (A') 200. — Aláírás — Ὑπογραφή: «Γεώργιος ὁ Ἑλληνοὶς Τρανσύλλουανος ἔγραψεν ἐν τῇ Οὐίτεμπεργῶ».

3. Georgius Lani, Εὐφημισμὸς aggratulatorius, quo nobile par peregriniorum et praestantissimorum juvenum Dn. Johan. Jacobus Kramer, et Dn. Johan Ehrenfrid Mayer, Lipsienses, dum in inclyta Academia Lipsiensi summam philosophiae lauream secundum capesserent anno christoγονίας MDCLXXVIII. Die XXXI. Januarii mactabantur a M. Georg. Lani, Exule Hung. Lipsiae, Literis Christ. Michaelis. (Görög és latin költemény — Ποίημα γραμμένο ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ.) 4°, 4. — Cf. Szabó K. III. Második r. (B') 138.

4. U. a. — T. id., Σύγγραμμα ἑλληνοκωρωμαῖον, Τριάδι virorum plurimum reverendorum, amplissimorum et excellentissimorum, Dn. Iohanni Benedicto Carpzovio SS. Theol. Licentiato, ... Dn. Valentino Alberti SS. Theol. Lic. ... Don. Johanni Oleario SS. Th. lic. ... cum eos ritu solenni veneranda facultas theologica in florentissima academia Lipsiensi anno MDCLXXVIII, die XVI. Septemb. doctores renunciasset, dicatum a M. Georgio Lani, Exule Chr. Lipsiae, Literis Chr. Michaelis. (Görög és latin költemény — Ποίημα γραμμένο ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ.) 4°, 4.

5. U. a. — T. id., Ἐπιθαλάμιον Graeco-latinum sollemnitati nuptiarum viri magnifici, nobilissimi, amplissimi, excellentissimi et consultissimi, dni Iacobi Bornii, Jcti celebratissimi, electoralis in appellationis iudicio consiliarii, consistorii, curiae supremae, scabinatus et facultatis iuridicae assessoris, nec non rei publicae Lipsiensis, consulis h. t. regentis undique splendidissimi et immortaliter meritissimi, sponsi venustissima et castissima virgine Iohanna Margaretha, viri olim nobilissimi et prudentissimi, dni Andreae Winckleri, Dynastae in Doelitz, Stintz et Starsiedel, senatoris atque Ephori ad D. Iohannis meritissimi derelicta Filia, Sponsa, felicibus auspiciis celebravit. Anno christoγονίας MDCLXXIX. Die XX. Octobr. consecratum a M. Georgio Lani Exule Christi-Stanno Coleriano. (Egy görög és egy latin költemény — Ἐνα ἑλληνικὸ καὶ ἓνα λατινικὸ ποίημα.) 2°, 1. — Cf. Szabó K. III. Második r. (B') 164.

6. U. a. — T. id., Μέλος εἰρηγικόν actui sollempni quo exas virorum virtutis et doctrinae splendore praecellentium, Dr. Daniel Aegidius Heinrici, Dn. Gothofredus Nicolaus Ittigius, Dn. Andreas Mylius, Dn. Wolfgangus Gabriel Pachelbl, à Gehag, Consiliarius Brandenburgicus, Dn. Fridericus Philippi et Dn Henricus Samuel Eccold, felicibus auspiciis ab inclyta facultate iuridica in florentissima Academia Lipsiensi insignibus doctoralibus anno christoγονίας MDCLXXIX. die 8 Idus novembris ornabatur dicatum a M. Georgio Lani exule Christi Lipsiae, Literis Iohannis Coleri. (Görög és latin költemény — Ποίημα ἑλληνικὸ καὶ λατινικὸ.) 4°, 4. — Cf. Szabó K. III. Második r. (B') 164.

7. U. a. — T. id., Ἐπιθαλάμιον, sive carmen gratulatorium, qua Misnia Sponsa suum neogamum, serenissimum ac potentissimum principem et dominum, dominum Fridericum Augustum, regem Poloniarum, magnum ducem Lithuaniae, Prussiae, Massoviae, Samogitiae, Kyoviae, Wolhyniae, Podoliae, Podlachiae, Livoniae, Smolensciae, Severiae et Czenichoviae, ducem Saxoniae, Iuliae, Cliviae et Montium, Augriae et Westphaliae, S. R. I. Archimareschallum et electorem, landgravium Thuringiae, Marchionem Misniae, et superioris inferiorisque Lusatae, Burg-

gravium Magdeburgi, Comitem principalem Heinebergicum, comitem Marcae, Ravensbergi et Barbyae, Dynastam in Ravenstein etc. Dominum suum clementissimum, in Comitibus Dresdensibus anno Domini MDCXCIX die XXIX Augusti excipiebat, dum divinis auspiciis ex Polonia redux eam reviseret, oblatum à M. Georgio Lani, SS. theol. Baccal. Lipsiae, Literis Fleischerianis. (Görög-latin költemény — 'Ελληνο-λατινικὸ ποίημα.) 4^ο, 4. — Cf. Szabó K. III. Második r. (B') 538.

8. Franc. Vojkff et Steph. Almásy, Ἐπιθαλάμιος τρίκωλος τετράστροφος ad Illustr. ac Rev. Scepusiensium episcopum Dnum Carolum a Salbeckctet dum ad capessendam provinciam suam moerente Vacio secederet recit. anno 1776 nomine collegii regii Theresiani Vacien. Vacii, typ. Franc. Ign. Ambro. 4^ο, 7. — Cf. Petrik III. 804.

9. Greg. Aloys. Dankovszky, Bey der Krönung Ihrer Majestät der Kaiserin von Oesterreich Maria Ludovika zur Königin von Ungarn. Pressburg, 1808. Gedr. b. G. A. Belnay. (Költemény német és görög nyelven — Ποίημα γραμμένον γερμανικά και ελληνικά.) 2^ο, 2. — Cf. Petrik I. 498.

10. U. a. — T. id., Sr. königl. Hoheit dem Erzherzog Karl Ambrosius von Oesterreich ... ehrfurchtvoll gewidmet. Pressburg 1808. Gedr. b. G. A. Belnay. (Költemény német és görög nyelven — Ποίημα γραμμένον γερμανικά και ελληνικά.) 4^ο, 2. — Cf. Petrik I. 498.

11. U. a. — T. id., In ferias autumnales r. academiae et archigymnasii Posoniensis apud a. r. ac cl. patres Benedictinos Posonii 4 Augusti 1833. Typ. hered. Belnay. (Görög és tót versek latin és német fordítással — Ποιήματα ελληνικά και σλοβακικά με λατινική και γερμανική μετάφραση.) 4^ο, 2. — Cf. Petrik I. 499.

12. Ungvárnémeti Tóth László Görög Versei. Magyar tolmácsolat-tal. Pesten, Trattner János Tamás' betüivel. 1818 (Ποιήματα ελληνικά του Λ. Τόθ από τὸ Ungvárnémet. Με οὐγγρική μετάφραση. Πέστη, τύπ. Ἰ. Θ. Trattner. 1818.) 8^ο, XX + 170. — A, E, M. — Σ. XVIII—XIX. 1.: „A' görög nyelven kevesebben irtak ugyan verseket; irtak mindazáltal csak nem minden nemzet között. Scaliger, Alswort, Benedicti, Muret, Boivin, 's a' Magyarok közt hajdan Filiczki, újabban Németi több vagy kevesebb eredeti, 's nem eredeti görög verseket költöttek. Legalább vagnak példáim! ... Bátorított merész célomban azon kedvező ítélet is, melyre néhány Tudós Férfiak csekély próbatételimet érdemeseknek tartották. Miller, Schedius, Karlovszki, a' két nemes Djka, Demetriades, és Lassan, mind olyan tudósok a' görög nyelvből, kiknek tekintetökre épít-hetek“ (= Εὐαρίθμοι ἦταν, βέβαια, ἐκεῖνοι, ποὺ ἔγραφαν στίχους ἐλληνικούς, ἀλλὰ μ' ὅλα ταῦτα ὑπῆρξαν μεταξύ σχεδὸν ὄλων τῶν ἐθνῶν δημιουργοὶ ποιημάτων ἐλληνικῶν. Οἱ Scaliger, Alswort, Benedicti, Muret, Boivin καὶ μέσα στοὺς Οὐγγυροὺς ἄλλοτε ὁ Filiczki καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Németi ἔγραφαν, — με περισσότερη ἢ λιγώτερη πρωτοτυπία — ἀρκετοὺς στίχους ἐλληνικούς. Ἐγὼ, λοιπὸν, μπροστὰ μου παραδείγματα! ... Στὴν ἐκτέλεση τοῦ τολμηροῦ σχεδίου μου με βοήθησε καὶ ἡ εὐνοϊκὴ κρίση μερικῶν λογίων ἀνδρῶν γιὰ τὰ πρῶτα μου ὑποδείγματα. Οἱ κ. Miller, Schedius, Karlovszki, οἱ δύο εὐγενεῖς Γκικάδες, ὁ Δημητριάδης, ὁ Λασσάνης . . . εἶναι ὄλοι ἐλληνομαθέστατοι, ὥστε μπορῶ νὰ στηριχθῶ στὸ κύρος τῆς γνώμης τους.)

13. Ῥιδη, ἦν Nagybossányi Bossányi András Ῥωσσηφῶ Vurum προσήνεγκεν. Buda 1824, Egyetemi ny. 8^ο, 11. — Cf. Petrik I. 328.

14. Ant. Ruscshák, Onomasticum Rev. ac Magn. Dno Iosepho Orgler, occasione solennis nominis sui festivitatis 14. kal. April. 1825 nomine coauditorum oblatum. Posonii, typis hered. Belnayanorum. (Költemény latin és görög nyelven — Ποίημα γραμμένον λατινικά και ελληνικά.) 8^ο, 2. — Cf. Petrik III. 260.

15. Threnodia Varadinensis in abitum Exc. ac Ill. viri Nicolaj Kováts, dumqua episcopus Transilvanicensis dioeceseos Magno-Varadino in suam sedem proficeretur (!) anno 1828 oblata. Buda, typ. typogr. reg. scienc. univ. hung. (Görög és latin szöveg — Κείμενο ελληνικό και λατινικό.) 4^ο, 7. — Cf. Petrik I. 328.

16. ᾿Ωιδὴ εἰς τὸ Πεντηκοστὸν ᾿Έτος τοῦ ᾿Αρχιαθηναίου ἐν Οὐγγαρία ἀποκατασθέντος διὰ τῶν ἐν τῷ αὐτῷ περὶ τὴν Θεολογίαν ὄντων ἡσμένη ἐκ τῆς τοῦ ᾿Αρχιαθηναίου τυπογραφίας βασιλικῆς 1830. 8^ο, 8. — Μ. — Σ. 5. 1.:

«Ὄκ οἶδας, ὦ Ξεῖν', Οὐγγαρίαν ἔτος
Τὸ πεντηκοστὸν σήμερον εὐθυμῶς
᾿Άγειν τοῦ Παναθηναίου
Αὔθι τεθμελιωμένοι;

* * *

«Ὅπερ ᾿Ανασσα Θεία Θερήσια
᾿Αποκατέστης', ἔννεα τοῦ Δίος
Ταῖς παλαί μάχαις πεφυγίας
Θυγατέρας ἀνάγουσα δεῦρο »

17. Nagys. és Ft. Cherrier Miklós úrnak, a pozsonyi társas káptalan kanonokjának, mint a pozsonyi iskolai kerületben kegyelmesen kinevezett tanulmányi főigazgatónak szentelve. Pozsony, 1846. (Magyar és görög költemény — Ποίημα γραμμένο οὐγγρικά καὶ ἑλληνικά. ᾿Αφιερωμένο στὸν αἰετότιμ. καὶ σεβασμιώτ. κ. Νικόλαο Cherrier γεν. ἐκπαιδ. ἐπιθεωρητή). 4^ο, 2. — Cf. Petrik I. 413.

18. Télyfő Iván: ᾿Ύμνος εἰς τὴν Αὐτοκρατορικὴν καὶ βασιλικὴν Μεγαλειότητα ᾿Ιωσήφ τὸν Διοικητὴν καὶ Παλατινὸν τῆς Οὐγγαρίας ἐφ' ἑορτασμῷ τῆς Αὐτοῦ πεντηκοντούτους ἀρχῆς ἐν Νοεμβρίῳ τοῦ ἔτους 1846. Dicsének Ő császári királyi Fensége József Magyarország helytartója és nádorához ōtven évi kormányzásának ünnepélyekkor 1846-ki novemberben. Budán, a magyar királyi egyetem betűivel.

19. U. a. — Τ. ἰδίου, Πρόσκλησις. Meghívás. Einladung. 1851. Meghívó a budapesti egyetemi hallgatók által tartott görög szavalatokra. Πρόσκληση γιὰ τίς ἑλληνικὲς ἀπαγγελίαις τῶν φοιτητῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βουδαπέστης.)

20. U. a. — Τ. ἰδ., Vörösmarty szózata görögül és adalék a görög vers történetéhez. [᾿Η „Πρόσκληση“ τοῦ Vörösmarty καὶ συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ στίχου.] I. Kiadás (I. ἔκδοσις). Pest 1861. Emich Gusztáv. II. kiad. (II. ἔκδ.) Pest, 1862. Lampel Róbert. (᾿Υπὸ τὸν τίτλο: «Ἄσμα τῆς Οὐγγαρίας» címmel. = Πανδώρα, ια', 18c1) [μ]

21. U. a. — Τ. ἰδ., Συναγωγὴ τῶν ᾿Αττικῶν νόμων. Corpus Juris Attici Graece et Latine. Fasc. I. Pestini et Lipsiae 1867, II—VIII. Pestini et Lipsiae 1868.

22. U. a. — Τ. ἰδ., Τὸ Σολώνειον τίμημα. Κλειῷ. 351 (Athén, 1868).

23. U. — Τ. ἰδ., Τὸ βασιλικὸν στέμμα τῆς Οὐγγαρίας. Κλειῷ 441 (Athén, 1869) = Χρόνος 1869. 18—19, Κωνσταντινοῦ Πόλις 726, ᾿Εθνοφύλαξ 1874—75.

24. U. a. — Τ. ἰδ., ᾿Ελληνικά ἐν Γαλλίᾳ. Κλειῷ 496 (Athén, 1870).

25. U. a. — Τ. ἰδ., Οἱ τριάκοντα τύραννοι τῶν ᾿Αθηνῶν, μυθιστόρημα. Μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Περικλέους Γρηγοριάδου. ᾿Εξεδόθη ὑπὸ Π. Κανελλίδου, ᾿Εν ᾿Αθήναις 1872. Τύποις «Ἑλληνικῆς ᾿Ανεξαρτησίας».

26. U. a. — Τ. ἰδ., ᾿Ο ἑνταφιασμὸς τοῦ Σοφοκλέους. Καιροί 65 (Athén 1873).

27. U. a. — Τ. ἰδ., ᾿Η διδασκαλία τῆς ᾿Αντιγόνης ἐν Βουδαπέστη. Κλειῷ 780 (Athén 1876)

28. U. a. — Τ. ἰδ., Σχολεῖα ἐν Οὐγγαρία. Παρνασσός (Athén, 1888.).

29. U. a. — Τ. ἰδ., ᾿Η ὁδοιπορία μου εἰς ᾿Ρώμην καὶ Νεάπολιν. ᾿Απηγγέλη ἐν τῷ Βουδαπεσταίῳ Συλλόγῳ τῆς ἐκπαιδευσεως τοῦ λαοῦ, τῇ 12/24 ᾿Ιανουαρίου. Νέα ᾿Ημέρα 686 (Athén 1888).

30. U. a. — Τ. ἰδ., Kisfaludy Károly „Mohácsa“ görögül. [Τὸ „Mohács“ τοῦ Κ. Kisfaludy μεταφρ. στὰ ἑλληνικά.] Érték. a nyelv- és szépt. köréből. 15 (1891) X. 1—48.

31. U. a. — Τ. ἰδ., ᾿Ελεγεία τοῦ Οὐγγρου ποιητοῦ Καρόλου Kisfaludy μεταφρασθεῖσα. ᾿Ελλάς 3 (Athén 1891). [μ]

32. U. a. — Τ. ἰδ., Βίος Καρόλου Kisfaludy. ᾿Ελλάς 3 (Athén 1891).

33. G. Gräser: Οἱ Ἑλλήνων τε καὶ Ῥωμαίων μέγιστοι θεοὶ συμβάλλονται κατὰ τοὺς ὁμοίους καὶ διηρημένους χαρακτήρας αὐτῶν. *Melléklet a medgyesi ev. gymn. értesítőjéhez.* Medgyes, 1882. — Cf. *EPHk* 6 (1882) 831.

34. Kassai Gusztán [Γουστάβος Κασσάσιος]: Μοχάτς. Ἐλεγεῖα ὑπὸ Καρόλου Κισφαλουδίου οὐγγρῆσι γεγραμμένη *EPHk* 14 (1890) 641—43. [μ].

35. U. a. — T. id., Πλατωνικά ζητήματα. *Budapesti V. ker. kath. főgymn. értesítője* 1892—3 és 1893 4. — Cf. Muller H., G. *EPHk* 18 (1894) 63—65, *EPHk* 19 (1895) 144—5.

36. Pecz Vilmos: Κριτική παρατήρησις εἰς Πλάτωνος Κρατύλου 385 Β (Κεφάλαιον III). *EPHk* 16 (1892) 31.

37. U. a. — T. id., Τὰ μεταφορικά σχήματα τοῦ Ἀριστοφάνους παραβαλλόμενα πρὸς τὰ μεταφορικά σχήματα τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου. Ἰθηνά 5 (Athén 1893) 241—284.

38. U. a. — T. id., Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν μεταφορικῶν σχημάτων τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν. Μέρους τρίτον. Τὰ μεταφορικά σχήματα τῶν μικροτέρων καὶ ἀνωνύμων ἀρχαίων Ἑλλήνων τραγικῶν. Ἰθηνά 6 (Athén 1894) 426—441.

39. U. a. — T. id., Συμβολαὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν. Μέρους τρίτον. Οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους. *EPHk* 35 (1911) 1—85.

40. U. a. — T. id., Συμβολαὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν. Μέρους τέταρτον. Οἱ τρόποι τοῦ Πινδάρου παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς τῆς Ἰλιάδος, τῆς Ὀδυσσεΐας, τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου, Ἀριστοφάνους. *EPHk* 36 (1912) 265—309. — Cf. Ξένια. *Hommage international à l' Université Nationale de Grèce à l'occasion du soixante-quinzième anniversaire de sa fondation.* I. 42—48.

41. U. a. — T. id., Συγκριτικὴ τροπικὴ τῆς ποιήσεως τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἐν Βουδαπέστη. Οὐγγρική Ἐπιστημονική Ἀκαδημία 1913. — Cf. *EPHk* 38 (1914) 484—489.

42. Pecz Vilmos—Módi Mihály: Οἱ τρόποι τοῦ Βακχυλίδου. *EPHk* 38 (1914) 161—175 [μ]

43. U. azok — Τῶν ἰδίων, Οἱ τρόποι τῶν Ὀμηρικῶν ὕμνων καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατραχομομαχίας καὶ τοῦ Ἡσιόδου. *EPHk* 40 (1916) 374—384, 547—553. [μ]

44. Módi Mihály—Pecz Vilmos, Οἱ τρόποι τῶν μικροτέρων ποιητῶν τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. (Kiadásra váró kézirat a MT Akad. class. phil. bizottságának irattárában. — Χειρόγραφο ἔτοιμο γιὰ ἔκδοση. Εὐρίσκεται ἐν τῇ ἐπιτροπῇ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.) 1918.

45. U. azok — Τῶν ἰδίων, Συγκριτικὴ τροπικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως. 1921 Τόμος πρῶτος. Οἱ τρόποι τῶν ποιητῶν τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Τόμος δεύτερος. Οἱ τρόποι τῶν ποιητῶν τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. (Kéziratban kiadásra készen. — Χειρόγραφο ἔτοιμο γιὰ τύπωμα.)

46. Czebe Gyula: Παρατηρήσεις εἰς τὴν IV. 7. ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλκίφρονος. *EPHk*. 35 (1911) 314—317.

47. Kerekes Pál, Οἱ τρόποι τῶν Ἀργοναυτικῶν τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ῥοδίου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν καὶ παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς τρόπους τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας. *EPHk* 37 (1913) 385—408.

48. Horváth Endre: Τὰ ἐκατόχρονα τοῦ Πετέφου (Μαζὶ μὲ τὴν μετάφραση τοῦ ποιήματος „Szeptember végén” τοῦ Petőfi). *Νουμάς* 20 (1923) 29—32. — Cf. *EPHk* 47 (1923) 127.

49. U. a. — T. id., Ἐνα ποίημα τοῦ Πετέφου. Ἔθνος (Athén, 1923. II. 11.) [μ]

50. U. a. — T. id., 'Eva ouγγareζiko τραγούδι (Ποίημα του Gy. Dalmady). Nouuās 19 (Athén, 1922) 76—7. [μ]

51. U. a. — T. id., Négy Petőfi költemény. — Tέσσερα Ούγγρικα Τραγούδια. Budapest, 1938. Magyar Zeneszó kiadása. [μ]

52. Muráti Frigyes: 'Ο Ουνυσάδης και ή υπό Μωάμεθ Β' του πορθητού πολιορκία του Βελιγραδίου τῷ 1456. 'Eπετηρίς 'Eταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 4 (Athén, 1927) 267—279. — Cf. Századok 61 (1927) 416—417, Történeti Szemle 13 (1928) 165—166.

53. U. a. — T. id., Μανουήλ ὁ Κομνηνός και αί σχέσεις αὐτοῦ πρὸς Βέλαν τὸν Γ' και τοὺς προκατόχους του. 'Eπετ. 'Ετ. Βυζ. Σπ. 11 (Athén, 1935) 283—290.

54. Moravesik Gyula: 'Αγνωστος κῶδιε τῆς 'Εκθέσεως Χρονικῆς. 'Ελληνικά 2 (Athén, 1929) 119—123.

55. U. a. — T. id., 'Η χειρόγραφος παράδοσις του De administrando imperio. 'Eπετηρίς 'Eταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 7 (Athén, 1930) 138—152.

56. U. a. — T. id., 'Αγνωστον ἑλληνικὸν χρονικὸν περὶ τῆς ιστορίας τῶν 'Οθωμάνων σουλτάνων. Πρακτικά τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν 5 (Athén, 1930) 447—449.

57. U. a. — T. id., Συμβολαὶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῆς 'Eπιτομῆς 'Ιωάννου του Κιννάμου. Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου. 'Αθήναι, 1935. 311—314.

58. U. a. — T. id., Αἱ βυζαντιναὶ πηγαι τῆς Ούγγρικῆς ιστορίας. 'Ελληνικά 8 (Athén, 1935) 19—27.

59. U. a. — T. id., Görög költemény a várnai csatáról — 'Ελληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης. [Magyar-görög tanulmányok. — Ούγγροελληνικά μελέται. 1.] Budapest, 1935.

60. U. a. — T. id., Τὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως. Atti del V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Studi Bizantini e Neoellenici V) Roma, 1938. 514—520.

† Horváth Endre.

Jegyzet Szkhárosi Horváth egyik versszakához.

Szkhárosi Horváth András „Kétféle hitről“ című énekének egyik verszaka a következőképen hangzik:

Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Czibere bán beszáll az Bánságban,
Koncz vajda haragszik, dül-fül haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyven hat napban.

(RMKT. II, 184.)

Szilády Áron a jegyzetekben erre vonatkozólag a következőket írja: „Czibere bán. Koncz vajda. Amaz a bőjti étek személyesítése, emez a húsétel. Bánság alatt a bűnbánatra rendelt nagybőjti idő értendő“ (455 l.). Annak ellenére, hogy a néprajzi szakirodalomban még máig sem tettek említést Czibere bánról és Koncz vajdáról, Szilády közel járt az igazsághoz. Czibere bán és Koncz vajda ugyanis ma is él a székelly nép hagyományában, így: „Cibre vajda s Konc király“, — akik a néphit szerint minden esztendőben húshagyókedd éjtszakáján összeverekednek. Szülőfalumban, Csikrákoson, hamvazószerdán korán reggel tréfás öregek ki szokták küldeni a gyermekeket a Cserére (kis hegy a falu mellett), hogy összeszedjék a késeket, bicskákat, villákat, amiket Cibre vajda és Konc király verekedés közben elhullatott. Nyilvánvaló, hogy Czibere bán, illetőleg Cibre vajda a bőjtnek, Koncz vajda, illetőleg Konc király pedig a farsangnak a megszemélyesítője. Szkhárosi Horváth tehát egy ma is élő néphagyományunknak az emlékét örökítette meg XVI. századi versében.

Sárosi Bálint.

D'après la constatation de la note précédente les personnages figurant dans un poème de Szkhárosi „Czibere bán“ et „Koncz vajda“ sont toujours vivants dans la tradition populaire des Sicules. V. Sárosi.

Lucifer és Luceafăr.

Mindazok, akik eddig Mihai Eminescunak (1850—1889) méltán leg-híresebb költeményével, a „Luceafărul“-al foglalkoztak, nemigen próbáltak feleletet keresni arra az alapvető fontosságú kérdésre, milyen képzeteket fűzött a költő művének kétségtelenül szimbolikus főhőséhez.¹ Más szóval ezt kell kérdeznünk: Ki volt Eminescu számára a Luceafăr?

Néhány negatív megállapítással kell kezdenünk. Előbb azt kell megmondanunk, mi *nem* volt Eminescu számára a Luceafăr.

Legfontosabb negatív tételünk, amelyet a tudományos közvélemény és a nagyközönség is oszt, természetesen az, hogy ennek a *Luceafăr*-nak semmi köze sincs *Lucifer* diabolikus elképzeléséhez, amely tudvalevőleg Ézsaiásnak alapul (14:12; a próféta Babilon királyát bukott hajnalsillagnak nevezi).² A mi Luceafărunk kétségtelenül egy „prae-luciferi“ elképzelést tükröz: a szó fejlődésének azt a stádiumát amikor még — akárcsak őse, a görög Φωσφόρος,³ — a *lucifer* valóban „fényt-hozó“ *hajnalsillagot* jelentett. A szó latin jelentésfejlődésében volt tehát mindenekelőtt egy antik, nem keresztény fázis: ekkor jelentette *Lucifer* a hajnalsillagot,⁴ illetve mitológiai értelmezéssel Aurora fiát és Ceyxnek, Alcyone férjének atyját. A második fázis az a vulgáris latin, illetve újlatin alkalmazás, amikor az asztronómiai azonosság folytán *Lucifer* a Venus-bolygónak immár nemcsak reggeli, hanem esti

¹ A hatalmas költemény először a következő kiadványban jelent meg: Almanachul Societăței Academice Social-Literare „România Jună“, 1883. ápr.; ugyanazon év augusztusában kiadta a legelőkelőbb román irodalmi folyóirat, a Convorbiri Literare is (1883 aug. 1. 169—178. l.). Kézirat változatai jóval régebbiek; legalább is 1875—6 körülről származnak. Variánsait kivonatolva közölte C. Botez (1933), legújabban Perpessicus (1943). A végleges szöveg kritikai kiadását D. Mazilu rendezte sajtó alá (1937). Részletes tartalmi interpretáció G. Călinescunál: Opera lui Mihai Eminescu, I, V. Magyarra többen is lefordították; a legismertebb fordítás a Berde Máriaé (Láthatár, 1937). Szimbolikus értelmezéséről v. ö. rövid összefoglalásom: Vasárnap, 1937, 404—5. l. — A Luceafăr Eminescu értelmezésében az Esticsillag, amely daliás ifjú alakjában leszáll földi szerelmeséhez s ennek kedvéért hajlandó lenne halhatatlanságát is feláldozni mindaddig, amíg kedvese hűtlenségéről meg nem bizonyosodik. A végleges kidolgozás is kiemeli az Esticsillag transzcendens származását: „*A fényes égtől lelkezem, — Kék tenger adta testem*“ — írja fordításában Berde Mária. A költemény végső kihangzásában a tragikus magányra ítélt magasabbrendű szellem sorsát példázza: „Élvén belül egy szűk körön — Halál vár üdvötkre, — Hideg hazámban nincs öröm, — De élek én örökre“.

² Lehetséges, hogy a régebbi román bibliafordítások e helyen *luceafăr*-t nem is említene; mindenesetre a Gala Galaction-féle modern fordításban (1938) a kérdéses szónak semmi nyoma: Cum ai căzut din ceruri, stea strălucitoare, fiu al revărsatului zorilor?

³ A görög szó először Euripidesnél fordul elő; eredetileg a hajnal (Εως) jelzője volt: ἡ τε φωσφόρος Ἔως διώκουσ' ἄστρα „et le flambeau du jour, l'Aurore, devant elle, chassant les étoiles“ (éd. G. Budé, III, p. 230).

⁴ Cicero szerint „infima est quinque errantium, terraeque proxima stella Veneris, quae Φωσφόρος Graece, *Lucifer* Latine dicitur cum antegreditur solem, cum subsequitur autem, Ἐσπερος“ (De nat. Deor. II, 20).

megjelenésére is vonatkozhat, talán azért, mivel este ismét fényt hoz, a csillagok ragyogását. Ez a neolatin jelentés⁵ persze a régi román nyelvben is kimutatható;⁶ semmiesetre sincs azonban köze a később általános keresztény értelmezéshez, mert Lucifer ördögi megjelenése nem keveredik bele sem az asztronómiai elképzelésbe, sem annak néphitbeli értelmezésébe. A jelentésfejlődésnek ezen népies, de egyben ókeresztény⁷ fokánál állt meg Eminescu, amikor a Lucefárt, akárcsak más verseiben is, esticsillagként szerepeltette.

Idáig nemigen akad magyarázatunkban új elem: fontos volt azonban e bevezetés, mert csak ennek ismeretében értjük meg a költői alkotómunka következő lépését, azt a processzust, amelynek révén Eminescu egy eddig figyelemre egyáltalában nem méltott bibliai szakaszról kiindulva erősen szakrális jellegű, új Lucifer-mitoszt költött.

Nézetünk szerint ezen elgondoláshoz Eminescunak a kiindulópontot egy másik ótestamentumi szakasz, a 109., illetve helyesebben a 110. zsoltár 3. verse szolgáltatta, amely a Vulgata szerint így hangzik:

„Tecum principium in die virtutis tuae in splendoribus Sanctorum: *ex utero ante luciferum genui te.*“

Feltevésünket, amelynek részleteit az alábbiakban pontosan kifejjük, inkább alátámasztja, mintsem megingatja az a körülmény, hogy a szakasz értelme rendkívül homályos, egyszerűen azért, mert már a héber eredeti is kétségbeesítően romlott szöveg, „désespéremment altéré“, ahogyan Jean Calès, a kiváló francia jezsuita zsoltármagyarázó mondja.⁸ Valóban olyan arányú a szövegromlás, hogy például a véletlenül előttünk fekvő modern francia Vulgata-fordítás sem tudja e romlott szöveg logikai hézagait egészen eltüntetni: „Avec toi est la puissance souveraine au jour de ta force dans les splendeurs des Saints: *de mon sein, avant l'aurore, je t'ai engendré.*“⁹ Mindenesetre az eredeti héber és vele a görög Septuaginta jóval értelmesebb volt: ezen szövegek, valamint újabb javítások alapján Calès a következő pontosabb latin fordítást javasolja:

„Tecum principatus' in die 'nativitatis tuae', In splendoribus sanctitatis. 'Ante' luciferum, 'tanquam' rorem 'genui te'.“¹⁰

A keleti bizánci-szláv tradíció ehhez a felfogáshoz jóval közelebb áll: nem cseréli fel a *principatus* fogalmát *principium*-mal (a görög ἀρχή kétértelműsége alapján) és a szláv változatban is *vladčestvo*-t használ, vagyis olyan jelentésű szót, amely pontosan beleillik a zsoltár hangulatának fejedelmi pompájába.¹¹ Mindenesetre az utolsó szövegrész aránylag igen csekély eltéréseket mutat: az összes régi fordítások egyetértének a Vulgatával: „*ex utero ante luciferum genui te*“ és csak Calès tér, szövegkritikai megfontolások alapján, új utakra: „*Ante luciferum, tanquam rorem, genui te.*“ Alábbi fejtegetéseinket azonban ez a javítás egyáltalában nem érinti. Sokkal fontosabb az a körülmény, hogy majd minden román zsoltárfordításban Eminescu ennek a szövegnek szó szerinti

⁵ V. ö. ókat. *Iluzer*, sp. *lucero*, port. *luzeira*, viann. *luzeiro* stb. Meyer—Lübke, REW.³ 5141.

⁶ Miron Costinnál *Hesper* tolmácsolása: *steaŭa căria noi zicem lucefărul cel de noapte* (id. Tikin, Rum.-Dt. Wb., s. v.).

⁷ V. ö. *Szent Lucifer* (300—370) cagliari-i püspök nevével, amely csakis akkor keletkezhetett, amikor a diabolikus Lucifer-értelmezés még nem volt kizárólagos!

⁸ *Les Psalms*. Paris, Beauchesne, II, 341. l.

⁹ *Missel Vespéral*, Tours, 1942, 147. l.

¹⁰ l. m. 340. l.

¹¹ A híres bolognai egyházi szláv zsoltárfordításban ez áll: *s toboŭ vl(a)dč(e)stvo*. V. Jagić: *Psalterium Bononiense*. 1907, 548. l.

Ugyanezt variálja Dosoftei metropolita, amikor román verses zsoltárfordításában (1673) így ír: „*Că cu tine-ți ăste boerăa*“, vagyis „veled van a fejedelmi (szó szerint: bojári) méltóság“.

mását láthatta. A rámnici zsolotárkönyvben (1784) ez áll: Din pán-tece *mai nainte de luceafăr* te-am născut; Dosofosteinél pedig ezt olvassuk: „Din pán-tece tău născutū *nainte — De lucafărū* al tău sfântū păn-tece.“ Gala Galaction modern fordításában: „Din pán-tece, *mai nainte de luceafăr*, te-am născut“. Kétségtelen tehát, hogy bármilyen román szöveget látott is Eminescu — a régi román kéziratok emlékek nagy ismerője és gyűjtője! —, abban a *lucefăr* szót feltétlenül megtalálhatta.

Hogy értette mármost költőnk, aki természetesen a bibliamagyarázatban jártas nemigen volt, a kérdéses szakaszt?

Erre a kérdésre egyrészt a zsolotárszöveg távolabbi összefüggései, másrészt a „*Lucefărū*“ változatai pontos feleletet adnak. Figyelembe kell vennünk mindenekelőtt azt a körülményt, hogy a 109., illetve 110. zsolotár egyike a legközismertebb messzianisztikus szövegeknek; konkrét bizonyítékunk van rá, hogy már Krisztus is annak tartotta (Máté 22). Benne maga az Atya szól ahhoz, akit a zsolotáríró szintén Urának nevez (Dixit *Dominus Domino*... olvassuk a Vulgatában). Isten megjósolja ennek a második Urnak végtelen hatalmát, uralkodását (*principatus*), amely születésénél fogva és születése óta megadatott neki, hiszen — és most következik a számunkra döntő jelentőségű sor! —: *Ante luciferum genui te*. A második Isteni Személy tehát az Atyától született, a világ kezdete előtt. Ez az *ante luciferum* fordultnak igazi értelme; így értette már Theodoretus is (Migne, P. G. LXXX, 1774 kk.).

Ezt a gondolatmenetet minden valószínűség szerint Eminescu is végiggondolhatta, hiszen csakis így élhette bele magát a zsolotár sajátos hangulatába. Amikor azonban az *ante luciferum* fordulathoz ért,¹² illetve ennek román megfelelőjéhez (*mai nainte de luceafăr*), a hajnalcsillag megszemélyesítésére vonatkozó elképzelése¹³ egyszerre kereszteződött a kérdéses bibliai szakasszal és ezen asszociációja eredményeképpen most már a *Lucifer* úgy képzelte el, mintha az egylényűséget magában foglaló „*ex utero genui*“ szerkezet *Luciferre* is vonatkoznék, vagyis mintha *Lucifer* Isten Másodszülöttje lenne! Eminescu — dogmatikailag természetesen teljesen alaptalan, de lélektanilag annál indokoltabb és költőileg annál vonzóbb — felfogását így foglalhatjuk szavakba:

„Méhből nemzettelek téged, mielőtt még *Lucifert* nemzettem volna.“¹⁴

Idáig Eminescu feltehető magyarázata. Lássuk most a költeménynek néhány, perdöntő változatát.¹⁴

A Botez- és Perpessicius-kiadás II. variánsa minden kétséget kizáróan igazolja, hogy a *Lucefăr* (más nevén *Hyperion*) az Atyának hozzáintézett szavai szerint¹⁵ „az idők forrása“ (izvor de vremi), aki „egy egész világgal

¹² A görögben itt: πρὸ ἑσποφῶρου áll, mintegy az euripidesi jelzős szerkezet (3. jegyz.) összevonásaként.

¹³ Lehet, hogy ehhez a gondolatársításhoz a kiindulópontot az Eminescu által jölsmert antik mitológia szolgáltatta, hiszen *Lucifer*, aki már az ókorban megszemélyesített gyönyörű ifjú („*dicitur certasse cum Venere de praestantia formae*“, Hygin. 2. Astronom. 42. Forcellini, s. v.), „alii Iovis filium faciunt. Immo pro stella Iovis sumitur, teste Serv. ad 4. Aen. 150“ (i. h.). Eminescu első mitológiai útmutatója G. Rheinbeck kézikönyve volt (Mythologie für Nichtstudierende), v. ö. Călinescu, Opera II, 48. I. Betegsége idején a költő drámát tervezett „*Jupiter és Omphale*“ címen (u. o.), tehát könnyen lehetséges, hogy mitológiai tanulmányokat később is folytatott.

¹⁴ A kiadásokról I. l. j. Eminescu más alkalommal is szívesen nyúlt a bibliához forrás gyanánt, v. ö. Călinescu, Opera II, 137, 144, 174. l., stb.

¹⁵ Figyeljük meg a bibliai szakasz és a költemény helyzeti azonosságát: mindkét szöveg szerint az Atya szövege Szülöttéhez. Az Ur Eminescunál le akarja beszélni a *Lucefărt* földi szerelméről s ezért figyelmezteti őt isteni eredetére.

együtt támad a nemlét homályából“ (a végleges szöveg szerint is: Hyperion ce din genuni — Rásai c'o lume'n'treagă. 297—8. sor). Ez a bibliai szöveg transzpozícióját nézetünk szerint nemcsak igazolja, hanem maga a költemény is csupán a zsoltárvers segítségével válik érthetővé. Ha ugyanis az Elsőszülött *Dominus* „ante luciferum“, vagyis a világ keletkezése előtt született, akkor természetes, hogy a hajnalt jelentő Luciferrel együtt születik maga a világ.

További adalékokat nyújt az a rész, ahol az Atya bizonyos ígéretekkel igyekszik eltéríteni Hyperiont eredeti szándékától (hogy t. i. földi szerelme kedvéért halhatatlanságáról lemondjon). Itt az Atya — nyilván az egylényegűség fogalmának a Másodszülöttre való kiterjesztése alapján — az Isteniúság tényét a *Lucefărulra* is vonatkoztatja: a IV. változat szerint a *Lucefăr* azért marad örök és változatlan, mert „az én első *gondolatomból*“ (az egyik javítás szerint: „az én első *erőmből*“) „szívd magadba a bölcseség“¹⁶. Kétségtelen tehát, hogy az egylényegűség alapján valóságos új harmasság, költői szentháromság keletkezik az Atya, az Elsőszülött és a költői dogmatika Másodszülöttje, a *Lucefăr* között. Csakis ezen felfogás adja meg kulcsát az eddig figyelemre se méltatott Botez-féle VII. variáns következő sorainak:

„Az én örök egészből — maradj a *harmadik rész*, — hogyan kívánod azt, hogy erőmet megtagadjam, — hogyan adhatok halált neked?“ Ugyancsak a VII. variánsban azonban ezt is olvassuk: Az én örök egészemnek maradj *harmadik része* (más szöveg szerint: derűs csillagzata), — hogyan kívánod, hogy erőmet megtagadjam, — *világosság a világosságból*?¹⁷

Igen figyelemreméltó, hogy a második fogalmazásból a „harmadik részre“, vagyis a „harmadik isteni személyre“ való utalás kimaradt: cserében azonban ismét egy liturgikus kifejezés bukkan fel: *lumină din lumină*, vagyis *lumen de lumine*. Ez itt, ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy ha — a keresztény dogmatika szerint az Elsőszülött *lumen de lumine*, akkor a Másodszülött az Elsőszülöttel — a költői dogmatika szerint — egylényegű, illetve — ha akarja — vele egylényegűvé válhat, hiszen az Atya őt, a Másodszülöttet szintén *lumen de lumine* névvel illeti.¹⁸

Ezt a gondolatmenetet betetőzi azután a VII. variánsnak az a szakasza, amely így hangzik:

„Mert te Hyperion maradsz, — [akárhol nyugszol is le] s ezért többé nem nyugodhatsz le, — kéred-e *Első Szavam*at, — hogy Bölcseséget adjak neked?“¹⁹

¹⁶ Románul: „Și din (gândirea) puterea mea de'n'tăi — Sorbind înțelepciune“ (Botez, 437. l.; Perpessiciusnál: II, 438. l.).

¹⁷ Románul: „Tu din eternul meu întreg — Remăi a treia parte, — Cum vrei puterea mea s'o neg, — Cum pot să-ți dăruim moarte?“ Illetve: „Tu din eternul meu întreg — Remăi o stea senină, — Cum vrei puterea mea s'o neg — *Lumină din lumină*?“ (Botez 441, v. ö. Perpessicius II, 438. l.). Más, Perpessicius által közölt változatok szerint ez a „lumen de lumine“ múlt és bűn nélkül született (făr' de trecut și vină, II, 451. l.); alighanem annak a dogmának költői vetülete ez, amely szerint Krisztus ment az eredeti büntől.

¹⁸ A *lumină din lumină*, *Dumnezeu din Dumnezeu* kifejezést (v. ö. a Credoban: *Deum de Deo, lumen de lumine*) Eminescu más, sokkal régebben írt műveiben is használta, mégpedig panteisztikus értelemben (Călinescu, i. m. II. 174—5. l.). Eminescu más, keresztény vonatkozású motívumairól v. ö. még D. Caracostea: *Creativitatea eminesciană*, București, 1946, 66. kk l.

¹⁹ „Căci tu Hyperion remăi, — [Ori unde ai] De nu mai poți apune, — Cere-mi *cuvântul meu de'n'tăiu*, — Să-ți dau înțelepciune?“ (Botez, 437. l.); Perpessicius II 438. l.).

Itt az Atya összes eddigi kijelentéseinél pontosabban fogalmazza meg azt a tételt, hogy hajlandó a másodszüzlött *Lucaefärt* Elsőszüzlöttje, az Első Szó (Logos) rangjára emelni. Ez az ígélet azonban egy egész hosszú gondolatsorba illeszkedik bele, hiszen már a IV. változatban ilyeneket olvasunk:

„És ha szent akarsz lenni, — hogy tudd meg, mi a kín, a gyötrellem, — adok neked egy darab földet, — hogy *Buddha* legyen a neved.“

„Ha számmal akarsz engem megnevezni, — abban a világban, melyet teremtettem, — adok neked egy sávot az időből, — hogy *Plátónak* nevezzenek.“²⁰

Az ígélet tehát hármassal: előbb egy földdarabot kínál az Úr, hogy ott a Lucaefär hatalmas vallásalapító legyen, majd az időnek egy részét szakítja ki, hogy abban Platonként évezredekben át éljen (t. i. amíg Platon híre fennmarad!), végül pedig — mind feljebb és feljebb emelkedvén — már arra is hajlandó, hogy egyenesen Elsőszüzlöttjével, a Logossal tegye egyenrangúvá, sőt azonosá...²¹

S mégis, a szimbolusmor másik végén, ott áll — maga a költő. Eminescu kétségbevonhatatlan bizonyossággal fogalmazta meg azt a magyarázatot, hogy a Lucaefärl példája az ő saját emberi sorsára s általában a kivételes szellem örök magányára utal. Fel kell tehát vetnünk, befejezésül, a következő kérdést: Hogyan lehetséges az, hogy a Lucaefär szimboluma valóságos kifeszített húr egyrészt az isteni átlényegülés transzcendens távlatai, másrészt a tragikus földi sors közt? Véletlen-e, valamely torz és zavaros eszmetársítás eredménye-e vajjon ez a kettősség? *Sorszerűségnek* kell neveznünk: Eminescu pszichopatologikus alkataban — amely schizofréniába és örületbe torkollott — hordozta a hajlamot arra, hogy annyi más adat révén²² jólmert megalomániájában végül önmaga istenként való elképzeléséig jusson el. Ezt a roppant költői vágyalmot, megtiporít földi élete ideális ellentétét őrzik számunkra a „Lucaefärl“ poros kéziratai, s éppen ezért hordozza magában a költemény Eminescu emberi és költői mivoltának legmélyebb titkait.²³

Gáldi László

*

²⁰ „Și dacă vrei să fii un sfânt, — Să știi ce-i chinul, truda — Iți dau un petec de păment — *Ca să te cheme Buddha*. — De vrei în număr să me chemi — În lumea ce-am creat-o — Iți dau o fesie din vreme — [Ca] *Să te [cheme] numească Plato*“ (Botez, 441. l.; Perpessicius II, 406. l.).

²¹ Esztleg tudhatta Eminescu azt is, hogy az ókeresztény korszakban *Lucifer* volt Krisztus egyik díszítő jelzője. A nagyszombati Exsultetben ma is ezt éneklik: *Flammis eius* — t. i. a húsvéti gyertyaé — *lucifer matutinus inveniatur, ille inquam Lucifer qui nescit occasum*. Ennek a *nescit occasum*-nak is van Eminescunál stilisztikai párhuzama: a Lucaefärt egyik kézirat „nerásárit și neapus“-nak (fel nem jöttek és le nem nyugodottak) nevezi (Perpessicius II, 450. l.).

²² V. ö. C. Vlad: *Mihai Eminescu*. Studiu psihanalitic. Cluj, 1932. 44 kk. l.

²³ A végleges szövegben az Úrnak a Lucaefärhöz intézett szavai hét versszakra, összesen 28 sorra rövidültek: jóformán az összes fentebb elemzett keresztény dogmatikai vonatkozások *kimaradtak!* A Perpessicius-féle B-változatban, amely talán 1881 második feléből származik s ahol utalás történik Buddhára, Platonra stb., ez a rész még 19 szakkból áll (Perpessicius-kiadás, II, 404—7. l.). A C-változatban, amely 1882 áprilisában készült el, az Úr beszéde már csak 13 szakra terjed (Perpessicius II, 436—440. l.), de — úgy látszik — az irracionális vonatkozásoktól idegenkedő T. Maiorescu, Eminescu állandó irodalmi tanácsadója, aki egyben Románia első kimagasló kritikusa volt, még ezt is sokallta: 1882 októberében a költővel együtt nekifogott a vers további csiszolásának (Insemnări zilnice, II,

Lucifer et Luceafăr,

Le célèbre poème de Michel Eminesco (1850—1889) qui a pour titre le nom de son héros, le Luceafăr (Étoile du Soir), n'a rien à voir avec le mythe diabolique de Lucifer, fondé sur un célèbre passage de l'Ancien Testament (Is., XIV, 12). Pour Eminesco il s'agissait non seulement d'un astre personnifié, qui portait une dénomination appartenant au vieux fonds latin du roumain, mais d'un curieux être mythologique qu'il se plaisait à entourer du halo d'une légende poétique. Dans le discours par lequel le Seigneur cherche à dissuader le Luceafăr du projet de sacrifier son immortalité pour l'amour d'une princesse, nous trouvons toute une série d'expressions bibliques ou liturgiques („lumière de lumière“, „troisième hypostase de mon Tout éternel“, issue de ma „première pensée“, „mon premier Verbe“, etc.) qui suggèrent l'idée de voir dans le Luceafăr un être semblable au Fils Unique du Père, voire son Second Fils (!). Il n'est pas exclu que ce rapprochement bizarre ait été suggéré au poète par une interprétation arbitraire du v. 3 du psaume 109 (110): „Ante luciferum genui te“, qui signifie (une fois de plus, c'est le Père qui s'adresse au Fils): „Avant l'étoile du matin (c'est-à-dire avant l'aurore [du monde]) je t'ai engendré.“ Quant à Eminesco, il semble avoir interprété ce verset de la manière suivante: „Je t'ai engendré avant l'étoile du matin, c'est-à-dire avant d'engendrer l'étoile du matin!“ Voilà pourquoi le Luceafăr est devenu, dans le cadre de cette mythologie poétique, le Second Fils du Père! Si l'on tient compte aussi bien de la mégalomanie du poète, symptôme bien connu de sa schyzophrénie, que de la valeur symbolique (autobiographique) du poème, cette conception, si étrange soit-elle à première vue, paraît être parfaitement motivée au point de vue psychologique.

L. Gáldi

127. l.), s e munka eredményeként született meg az Almanachul-nak novemberben elküldött szöveg (i. m. II, 134. l.), ahol az Úr beszéde már csak 11 szakból állott (v. ö. Mazilu: i. m. 110—1. l.). Ezt a szöveget maga Maiorescu a Convorbiri Literare-ban is leközlölte, de később, Eminesco verseinek gyűjteményes kiadásában (1883) — most már valószínűleg az időközben megörült költő megkérdése nélkül — az Úr beszédét tovább rövidítette s így keletkezett a „véglegesnek“ tetsző 7 szakaszos változat. Maiorescu másutt is kihúzott olyan részeket, amelyek éppen erre a mítikus háttérre vonatkoztak (v. ö. Perpessicius II, 438. l.). Mindebből nehéz lenne arra következtetnünk, hogy Eminesco a Luceafăr-ról vallott felfogását lelke mélyén, s a j á t j ó s z á n t á b ó l valaha is megtagadta volna!

HAZAI IRODALOM.

Sophokles: *Oidipus király, Oidipus Kolonosban.* Fordította és bevezette Babits Mihály. (A Parthenon Kétnyelvű Klasszikusai.) Budapest, Franklin Társulat — Parthenon 1942. 1. és 2. kiad. 8°. 216, illetve 218 l.

„Elöttem az egyetlen teljes asszimilációja valamely költőnek, ha megpróbálom lefordítani“ — írja Babits Dante fordításáról (Irodalmi problémák 217. l.). Ez a munka azonban nem csupán élvezetet jelent számára. „Babits, akárcsak Kazinczy, bravúr és áldozat egybevelésének fogja fel a fordítást“ (Halász, Babits műfordításai, Magyar Szemle, 1931. 80. l.). Ez a munkája is alkotó, művészi munka, nem kontár másolás. Egyéni színeket kap, akármilyen kiváló fordítás, egy kicsit mégis Babits-vers lesz. Befelé lesz egyre nyugtalanabb — írja róla Halász (u. o.). Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem ragaszkodott a tartalmi és formai hűséghez, ellenkezőleg... „Költői szempontból a tartalom, mint adattartalom, egyáltalán nem bír fontossággal, csak mint színtartalom. Teljesen elengedhetetlen azonban a hangulati és formai hűség. Mert a költőnek nem tartalmi, hanem hangulati és formai mondanivalói vannak, egyébként prózában is megmondhatná“ — írja „Dante fordítása“ c. tanulmányának jegyzetében (i. m. 289. l.).

A formát mindig megtartja és a hangulatot igyekszik azonossá tenni az eredeti hangulatával. Ezt tökéletesen el is érte legnagyobb terjedelmű, legkiválóbb és, sajnos, utolsó műfordításában, az *Oidipusban*. A görög drámaírók közül Sophoklest szerette legjobban. Aischylosban líraiságát hibáztatja, Euripidest pedig giccsesnek találja. Sophokles drámái az igazi görög tragédia mintaképei, éppen ezért fordítja le őket. „Nem véletlen, hogy művei között ott van a magyar Oidipus király, a legzártabb és leg-tökéletesebb tragédia, melyben a legnagyobb öröm és rend alatt nem is sejtett mocsár leselkedik“ (Devecseri, Babits és az antikvitás, Babits-Emlékkönyv, 31. l.). Magáról a darabról nem szükséges szólnom, annyira közismert. Minket most maga a fordítás érdekel. Hangja egyszerű és természetes, minden fölösleges pátoz nélkül. Nem archaizál, mint multszázadbeli fordítóink, modern szavakkal frissíti föl és teszi léletszerűvé, ezek hétköznapi kifejezések, de nem bántók. Így a következő sorokat:

“Εν γάρ πόλλ’ ἄν ἔξεύροι μαθεῖν,
ἀρχὴν βραχεῖαν εἰ λάβοιμεν ἐλπίδος. (120—121)

*Egy dolog soknak nyomára visz,
Csak kis csücskénél foghassuk meg a reményt.*

A reménynek csak legelejét — mondja Sophokles. *A mágust* egész modern kifejezéssel szélhámosnak fordítja:

ὕφεις μάγον τοιόνδε μηχανορράφον (387)

fölbérelvén ezt a szélhámos cselszövőt.

Az ilyen változtatás eredetivé és újszerűvé teszi, a görög dráma hangulatán nem változtat, Babitsnak pedig ez a fontos. Előfordul, hogy csaknem szóról-szóra fordít, ha a helyzet megengedi:

σωτήρ θ' ἴκοιτο καὶ νόσου παυστήριος (150)

legyen megmentőnk és bajunkat oszlató.

Nóhol pedig nem fordít pontosan, de a hangulat itt is ugyanaz:

᾿Ω τέκνα, ποῦ ποτ' ἐστέ; Δεῦρ' ἴτ', ἔλθετε
ὡς τὰς ἀδελφὰς τάσδε τὰς ἐμάς χέρας,
αἱ τοῦ φυτουργοῦ πατρὸς ὑμῖν ὡδ' ὄρᾶν
τὰ πρόσθε λαμπρὰ προὔξενησαν ὄμματα' (1480—1483)

Jertek ide, hogy

*elérjenek testvéri kezeim, e bús
kezek, melyek tették, hogy így kell látnotok
szegény apátok egykor oly fényes szemét!*

Az eredetiben éppen fordítva: *érjétek el kezeimet*; φυτουργὸς πᾶτηρ: *szülő atya*, a fordításban pedig *szegény atya*, jóllehet a versmérték szempontjából mindegy volna, mind a két szó iambikus lejtésű.

Különleges szépségűek a lírai kardalok. Mikor a kar a nép betegségét panaszolja el (151—215), nem fordít Babits szószerint, mégis tökéletesen megadja az eredeti gondolatot és hangulatot.

᾿Ω πόποι, ἀνὰριθμα γὰρ φέρω
πήματα· νοσεὶ δέ μοι πρόπας
στόλος, οὐδ' ἐνὶ φροντίδος ἔργος.
᾿ψ τις ἀλέξεται. Οὔτε γὰρ ἔκγονα
κλυτὰς χθονὸς αὔεται, οὔτε τόκοισιν
ἠήτων καμάτων ἀνέχουσι γυναῖκες. (167—174)

Jaj nekem!

ezer átok terhe nyom!

Küzködöm...

egész népem beteg...

S szabadítani nincsen az észnek

fegyvere. Meg se növelheti sarjait

e dus-hirű föld, s az anyák ki nem állják

a gyötrelmes

vajadásokat és belehalnak.

Vagy ahogy sejteti a borzalmas titkot a kar rettegése:

οὔτε δοκοῦντ', οὔτ' ἀποφάσκονθ'· ὁ τι λέξω δ', ἀπορῶ (485)

Nem hiszem és nem tagadom:

mit tudom én, mi az igaz?

A kardalok fokozott izgatottsága következtében a fordítás itt mindig szabadabb, mint a dialogikus részekben.

Alapjában véve az egész tragédia ugyanaz marad, ami az eredeti. Talán kapott is valamit: modern, friss nyelvre fordította Babits, és ez által a mai ember számára is élettel töltötte meg. 1943 tavaszán Babits fordításában adták elő a Nemzeti Színházban. Színpadon, élőbeszédben is nagyon jól érvényesül a szöveg. A klasszikus darabot a görögül nem tudó közönség számára is halhatatlanná tette.

A tragédia folytatását, az *Oidipus Kolonosban* c. drámát is lefordította, a vakon bolyongó, száműzött Oidipus halálát. Devecseri nem tartja

véletlennek, hogy ez volt az a munkája, amellyel halálos ágyán foglalkozott: halála előtt Sophokles elmondta szülőföldjének a köszönetét, Babits is minél jobban közeledett pályája csúcsához, annál inkább előretört műveiben a nemzeti témakör (Babits és az antikvitás, Babits-Emlékönyv, 31. l.). Sophokles az öreg és beteg Oidipus sorsát átérezhette, Oidipus pedig átélte. Babits egyszerre volt Sophokles és Oidipus (i. m. 32. l.).

A fordításról itt sem lehet mást mondani, mint az Oidipus királyéről. A dráma legszebb része Kolonos dicsérete (668—719). A leírás festői, az antik szellemet tökéletesen visszaadja, a fordítás magyar nyelve csúcspontja annak a magyar nyelvnek, amely Kazinczyéktól Arany Jánoson keresztül Babitsig tart, modern és mégis oly igazán pátoosz nélkül antik. Valóban klasszikus. Tökéletesebben nem is lehetett volna fordítani:

Εὐίππου, ἔενε, τὰσδε χώ-
 ρας ἴκου τὰ κράτιστα γὰς ἔπαυλα,
 τὸν ἀργῆτα Κολωνόν, ἐνθ'
 ἅ λίγεια μινύρεται
 δαμίζουσα μάλιστ' ἀη-
 δῶν χλωραῖς ὀπὸ βάσσαις,
 τὸν οἰνωπὸν ἔχουσα κισ-
 σὸν καὶ τὰνἄβατον θεοῦ
 φυλλάδα, μυριόκαρπον, ἀνήλιον
 ἀνήνεμόν τε πάντων
 χειμῶνων· ἴν' ὁ βακκχιώ-
 τας αἰεὶ Διόνυσος ἐμβατεύει
 θεαῖς ἀμφιπολῶν τιθῆναις. (668—680)

*Híres jó paripák földjére
 jöttél, idegen, Kolónos krétás
 fényű szirtje alá, ahol
 bús-hangos csalogány zenél
 sűrűn lakva a sűrű cserjét
 zöld völgynek alatta,
 a sötétszinű dus borostyánt,
 s isten tilos erdejét,
 melybe se nap, se szelek s viharok soha
 nem jutnak, a bozótos,
 milliónyi gyümölcsű erdőt,
 hol kórmenetet tart Bakchos s véle
 dajkái, a táncos nimfák.*

A tragédia színpadon is kifogástalanul hat. Mindkét dráma egyszerű, tömör, monumentális, akárcsak az eredetjük (v. ö. kéziratok doktori értekezésem: Babits görög műveltsége. Bp., 1945. 97—101. l.).

A két ismertetett kiadás megjelenésekor a fordítások már ismertek voltak: az *Oidipus király* már a Nyugatban megjelent (17/1924/II., 1—35. l.), majd Babits Mihály „*Oidipus király és egyéb műfordítások*“ c. kötetében (Bpest, é. n.), az „*Oidipus Kolonosban*“ fordításának egyes részei pedig 1941. március 3-án kerültek bemutatásra Babits Mihály székfoglalójaként a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályában.

Mikor a Parthenon-Egyesület 1941-ben megindította Kétnyelvű Klasszikusainak sorozatát, első kötetül Sophokles e két drámáját választotta. Ha valami, ez a két darab valóban méltó a sorozat megnyitására: nemcsak a görög színművek halhatatlanok, de klasszikus a fordítás is, Babits műfordítói tevékenységének egyik legkiválóbb alkotása.

A fordítás alapjául a Tournier-féle kiadást (Párizs, 1886³) vette, de felhasználta más kiadások variánsait is. Moravcsik Gyula, a kötet szerkesztője, a Parthenon szabályzata értelmében a legújabb, Paul Masqueray-

féle kritikai kiadás görög szövegét mellékelte (Collection des Universités de France publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, 2. kötet, 2. kiadás, Párizs, 1929—34). Ez a szöveg helyenkint eltér a fordítás alapját szolgáló szövegtől, mivel a Sophokles-drámák szöveggyománya ingadozó. Babits tördelés után össze akarta egyeztetni a görög szöveget és a magyar fordítást. A szerkesztő a fordító rendelkezésére bocsátotta a görög szöveg hasábos levonatával együtt a Masqueray-féle szöveget is, Babitsot azonban betegsége megakadályozta az összehasonlításban, így csak az Oidipus Kolonosban első háromszáz sorát nézhette át, a dráma hiányzó öt sorát (337—41) pedig már nem pótolhatta (l. „A szerkesztő utószava“, 1. kiad. 215—16. l. és 2. kiad. 215—16. l.).

A Babits fordításának alapul szolgáló görög szöveg és a Masqueray-féle szöveg közti főbb eltéréseket Devecseri Gábor állította össze a 2. kiad.-ban („Jegyzetek a görög szöveghez“, 214. l.) Babits széljegyzetei alapján, amelyeket görög eredetijére írt; ezt a példányt a költő özvegye bocsátotta Devecseri rendelkezésére. Nem vette föl Devecseri ezek közé azokat a szövegváltozásokat, amelyek értelem szempontjából egyenlő értelműek, tehát a magyar fordításon nem változtatnak. Babits eredeti görög szövegét azonban teljes hűséggel nem rekonstruálhatjuk, minthogy más variánsokat is figyelembe vett. A görög szöveget tehát a Masqueray-féle kiadás alakjában tette közzé a szerkesztő, azon a fordító kívánságának megfelelően csak két változtatást eszközölt: az *Oidipus király* 245—46. sorai közé iktatták a 252—72. sorokat, az *Oidipus Kolonosban* 197—199. sorait felcserélték és kiigazították a francia kiadás sajtóhibáit.

Ami a magyar szöveget illeti, Babits csaknem szóról-szóra a Nyugatban megjelent kiadás szövegét adja, mindössze a következő sorokat változtatta meg:

Nyugat:

Polybosé, ki nemzett engem és nevelt

Parthenon-kiadás:

Polybosé, ki táplált engem és nevelt (827)

Nyugat:

nincs a szülők tekinteténél édesebb

Parthenon-kiadás:

nincs édesebb, mint a szülők tekintete (999)

Nyugat:

nála vásált születtem; szolga nem vagyok

Parthenon-kiadás:

nála születtem; vásált szolga nem vagyok (1123)

Nyugat:

Ez mind nektek lesz szégyen. És ki vesz el így?

Parthenon-kiadás:

Ez mind nektek lesz szégyen. S ki vesz nőül így? (1500)

Egy keveset változtatott Babits a „Személyek“ között a szereplők elnevezésén is: „Laios szolgája“ a Nyugatban „Pásztor“, a „Hírnök“: „Követ“. A személyek felsorolása után pedig röviden ismerteti a dráma előzményeit: „Oidipus, a Dagadtlábú, a Sziinksz napjaiban érkezett Thébába. Kadmos városát a ‚kemény dalnok‘, az oroszlántestű ‚szárnyas csodalány‘ tizedelte. A Sziinksz a Talány szörnye volt: aki talányát meg nem tudta fejteni, megölte. Oidipus megoldta a talányt, s jutalmul kapta

a királyságot, s Jokasté királynőnek, az utolsó Labdakida-király özvegyének, a kezét. Sokáig békében uralkodtak. Ekkor jött a dögvész: a nép az esdekést jelképező olajágakkal megjelenik a király színe előtt". A következő lapszéli megjegyzést fűzi hozzá: „A fordító munkájánál Csiky Gergely régi fordítását itt-ott fölhasználta. B. M.“

A Parthenon-kiadás elől elhagyja a néhány soros tartalmi magyarázatot, ellenben bevezetést ír hozzá, amely az első mondatát kivéve: „Sophokles korát nem lehetne megérteni az emberi gondolatnak hirtelen felszabadulása és megvilágosodása nélkül“. Szó szerint megegyezik „Az európai irodalom története“ I. köt.-ben Sophoklesről írt lapjaival (Budapest, é. n. 42—48. l.), ahol az első mondat a következőképpen kapcsolódik az előző szöveghez: „Az irodalmi tökéletesség korát nem lehetne megérteni az emberi gondolatnak e hirtelen felszabadulása és megvilágosodása nélkül“.

A görög neveket latinos alakjukban írja. Némi typographiai változtatást is tett: a kardalok széttördelt sorai a Nyugatban megjelent fordításban egysorba vannak írva, de a törés helyeit néhány betűnyi üres hely jelzi: Pl.:

Jaj nekem! ezer átok terhe nyom
Küzködöm... egész népem beteg

a Parthenon-kiadásban

Jaj nekem!
ezer átok terhe nyom!
Küzködöm...
egész népem beteg... (166—69)

Ugyanígy úgyszólván az összes kardalok tördelése jelezve van, néhol sűrűbben is a kellesténél:

Nyugat:

Rettenetet, rettenetet ráz föl a zord látnoki szó
Nem hiszem és nem tagadom: mit tudom én mi az igaz?

Parthenon-kiadás:

Rettenetet, rettenetet,
ráz föl a zord látnoki szó.
Nem hiszem és nem tagadom:
mit tudom én, mi az igaz? (483—86)

A Nyugatban külön megjelöli és számozza a strófákat és antistrófákat, de nem számozza a sorokat. Egyes szavakat ebben a kiadásban ritkított betűkkel emel ki, a Parthenon-kiadásban pedig kurzívan szedet.

Babits fordítói praxisában a görög neveket latinos alakjukban használta: Oedipus, Phoebus stb. (l. idézett doktori értekezésem, 50—51. l.). A legelső kiadás, mely a Nyugatban jelent meg, e szerint az elv szerint készült, sőt eredetileg a Parthenon-kiadásnál is ezt a szempontot tartotta szem előtt a fordító. Moravcsik Gyula azonban a görög filológia legmodernebb elve és a Parthenon szabályai értelmében módosítást javasolt. Mint szerkesztőnek amúgy is át kellett volna néznie a fordításokat, Babits betegségére való tekintettel pedig önfeláldozóan magára vállalta nemcsak a görög, de a magyar szöveg korrektúrájának javítását is, hogy ezzel segítsen az akkor már súlyos beteg Babbitson. Babits latinos helyesírását a nevekben 137 esetben javította ki, kijavította a dráma személyei között a „Thébai öregek kará“-t „Thébai aggok kará“-ra, 43 esetben megváltoztatta az írásjeleket a görög szöveggel összeegyeztetve, egyúttal kijavította a korrektúra sajtóhibáit is, és néhány nyomdatechnikai javítást eszközölt (számozás beszúrása, hiányzó sorok megjelölése, utasítás a ritkított betűk

kurzív szedésére stb.)* Moravcsik Gyula javításait Babits elfogadta, csak az *Oidipus Kolonosban* c. dráma három helyén állította vissza saját helyesírását metrikai okokból. Ezek a következők: *Kolonost* (60), *Théseuse* (69) és *Apollóhoz* (87).

A szövegen Babits csak két változtatást tett: az *Oidipus Kolonosban* 236—40. sorait, melyek a korrektúrában még így szerepelnek:

*Jószivü
idegenek! Miután
vén apám büne
noha ő ártatlan abban,
köztetek ily riadalmat keltett.*

a következőképen írta át:

*Jószivü idegenek,
minthogy köztetek agg apám
tette ily riadalmat kelt,
ártatlan büne hírét hallván.*

Az 1264. sort pedig, amely a korrektúrában így található:

mily későn látom én meg azt!

így változtatta meg:

mily későn veszem észre én!

Babits csak a magyar szöveget és a görög szöveg első kilenc lapját tudta átnézni, így elmaradt az *Oidipus Kolonosban* hiányzó öt sorának (337—41) pótlása is.

A revízió fáradságos munkáját a szerkesztő végezte; a revideált kefelevonatot visszaküldte a fordítónak, de Babits állapota akkor már reménytelen volt. Bármennyire akarta, sem tudta átnézni, de halálos ágyánál is ott volt mellette ez az utolsó munkája. „Ezt olvasta halálos ágyán, s ha javításokat már nem is végzett rajta, szeme az utolsó percekig ezen pihent meg...” (A szerkesztő utószava. 1. kiadás 216. l., 2. kiadás 217. l.)

Babits 1941. augusztus 4-én halt meg, a szerkesztő pedig augusztus 11-én írta rá a korrektúrára az utasítást: „Tördelhető!” 1942-ben, mint posthumus kötet jelent meg. Minthogy nem maga Babits indította útjára művét, és a revíziót nem végezhetette el, a Parthenon-Egyesület a fordító iránti kegyeletből még ugyanez év folyamán újra kiadta a kötetet. A korrektúrák átnézésére Babitsnéért kérték fel, aki férje eredeti szempontjait tartván szem előtt, visszaállította Babits latinos helyesírását, ezenkívül 55 helyesírási, 3 nyomdatechnikai és 6 sajtóhibát javított ki. Babitsné férje javításai ellenére három esetben változtatott az eredeti szövegen; *Oidipus Kolonosban*: *gyönyöri* > *gyönyörü* (689), *ének* > *énekek* (1221) és *visszahálalni* > *visszaháláni* (1490).

(Budapest.)

Kubinyi Mária Krisztina.

*

Babits traduit — comme lui-même dit — pour assimiler parfaitement quelq'un poète (Irodalmi problémák, p. 217). Il donne pourtant des couleurs individuelles à l'oeuvre traduite. Malgré de celui, il garde la forme et la valeur affective originelle. La traduction des drames de Sophocle est simple et naturelle, sans pathos superflu. Quand il a l'occasion, il traduit

* A hasábos korrektúrát Moravcsik Gyula bocsátotta rendelkezésemre.

mot à mot, mais plusieurs fois il rejaichit le texte par quelques mots modernes de tous les jours qui ne sont pourtant pas grotesques. Les choeurs ont leur beauté singulière. Les tragédies traduites par lui étaient parfaites même au théâtre.

Le fond des traductions étaient l'édition par Tournier (Paris, 1886³) et quelques autre variants, Gyula Moravcsik, le rédacteur de ce volume joignit l'édition par Paul Masqueray (Collection des Universités de France publiée sous le Patronage de l'association Guillaume Budé, 2 volumes, 2e éd. Paris, 1929—34.) Gábor Devecseri recueillit dans la 2e édition de Parthénon (p. 214.) des digressions des éditions par Masqueray et par Tournier. Le Roi Oedipe fut déjà publié dans la revue littéraire Nyugat 17/1924/III, p. 1—35., de l'autre tragédie tout de même furent quelques parties récitées comme son discours de réception à l'Académie Scientifique Hongroise, le 3 mars, 1941. Babits opéra quelques changements du Roi Oedipe à l'édition de Parthénon, dé laissa l'explication de ceux qui précèdent, au lieu de cela il écrit une autre introduction plus longue, qui réponde à la partie écrite de Sophocle à son histoire de la littérature (Az európai irodalom története, Budapest, p. 42—48.)

Gyula Moravcsik se chargea de contrôler non seulement la partie grecque des corrections, mais aussi la partie hongroise. Ses changements les plus importants furent ceux-ci aux nomes: Babits écrit en son use de traducteur les nomes grecs en forme latine. Mais le principe le plus moderne de la philologie est qu'il faut écrire les nomes en forme grecque originelle, c'est le principe même de Moravcsik et de la Société Parthénon. Babits accepta ces et les autres corrections du rédacteur et révisa des corrections. Moravcsik contrôlla des corrections encore une fois et le volume apparut en année 1942.

La Société Parthénon édit l'oeuvre de nouveau au mémoire du traducteur, Babits ne pouvant pas donner les dernières instructions, car il mourut le 4 août 1941. On a demandé sa veuve pour réviser des corrections. Mme Babits remit l'orthographe originelle de son mari. C'est l'histoire de cette circonstance insolue qu'une édition moderne du texte et de la traduction est deux fois en même année et en deux variants apparue.

Marie Christine Kubinyi.

Prohászka Lajos: *A platonista Cicero.* Bp. M. Tud. Akadémia. 1942. 8°. 71 l. (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. V. kötet 11. sz.)

„Lehetséges-e, hogy egy fellengős ‚rétor‘, egy harmadrangú, kompiláló filozófus és egy kárvallott politikus, aki a mellett embernek sem valami mintakép, oly mély és maradandó hatást fejthessen ki nemzedékeknek szinte végeláthatatlan sorára? ... Mi a titka az évezredes cicerói hatásnak?“ — teszi fel a kérdést Prohászka Lajos tanulmányában, s a *De oratore*-t, Cicero egyik legértettebb alkotását fogja vallatóna, mert ebben a művében dolgozta ki legrészletesebben művelődési elméletét. Módszere filozófiai és filológiai is egyszerre, s éppen ezért tud figyelemre méltó összefüggésekre rámutatni, az eddigi kutatások szövevényében új utakat nyitni.

Tanulmánya végeredményben a humanitas-eszme kifejlődését mutatja be Platontól Ciceróig; rávilágít a görög humanitás lényegére („humánus az, akiben nincsen semmiféle szélsőség, aki lelkileg egészséges; a humanitás mindig normalitás: csakis ott beszélhetünk róla, ahol az egyetemes mértékek egészen konkrétan, szinte megfoghatólag mutatkoznak meg az egyes emberben“) és kielemez a cicerói humanitás jegyeit. Felfedi, hogy humanitásában Cicero kétféle hagyományt egyesített: *platonit*, annyiban, hogy a műveltségben a szellemiség objektív mozzanatainak biztosított elsőbbséget a pusztán szubjektívekkel szemben, az enciklopédikus tudományokban érvényesülő filozófiai műveltséget kíván az oratoritól, *scipióit*,

amennyiben gyakorlati célzatú, az életnek és a cselekvésnek komoly fel-fogására, a *mos maiorum* szemmeltartására nem rá. Így a cicerói meg-fogalmazású humanitás lényeges jegyei a *honestum* és a *decorum*, s maga a humanitás formális kiműveltségben nyilvánul meg, ami kiváltképen iro-dalmi műveltséget jelent.

A szerző fejtegetései során nem esik túlzásba Ciceró jelentőségének kiemelésében, teljesen tárgyilagosan és mértéktartással foglalkozik tár-gyával. Az olvasónak az az érzése, hogy nem annyira Cicerónak jogaihoz való juttatása fekdűt a szívéen, hanem inkább Platon szellemének áldo-zott. Előadása végig lebilincselő, s finom elemzései és mélyreható vizsgálódásai megragadják az olvasót. Különösen a görög és római humanitás megszületésének körülményeire vonatkozó fejtegetéseit emeljük ki, de nagyra értékeljük a humánus irodalmiság bélyegeinek: a *klasszicitásnak* és az *opportunitásnak* s a liberális tanulmányi tervnek a tárgyalását is.

Ennek, a humanitásról magyar nyelven megjelent tanulmányok egyik legszebbikének az olvasását melegen ajánljuk mindenkinek, aki a szerző-vel együtt abban a meggyőződésben van, „hogy európai kultúráról csak addig beszélhetünk, ameddig ezt a művelődési hagyományt meg tudjuk őrizni“. Reméljük, a tudós szerző érdemesnek fogja tartani a művében érintett számos problémát arra, hogy hasonló szellemben dolgozza fel, s alkalmat fog találni pl. a cicerói államtan vizsgálatára is.

Györkösy Alajos.

*

Opusculi huius excellentissimi auctor cum Ciceronis librum de ora-tore disertè examinet, illustrat naturam humanitatis Graecorum expli-catque notas humanitatis Ciceronianae proprias. Affirmat a Cicerone praecepta Platonis cum Scipionis ratione vitae instituendae coniuncta esse. Quo opusculo de humanitate Ciceroniana vix legeres pulchrius et elegantius Hungarice scriptum, praesertim cum ea, quae de nascente Graecorum et Romanorum humanitate, de notis propriis litterarum humanarum, de ratione liberalium studiorum allata sunt, intento animo studioque pro-sequereris.

Aloysius Györkösy.

Láng Nándor: *Egy pannóniai feliratról. Az ábécés feliratok értelmezése.* Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből, XXVI. köt. 7. sz., a Magyar Tudománycs Akadémia kiadása, Budapest, 1946; 22 oldal.

Az ABC-emlékek Dornseiff-féle „Corpusa“ (Das Alphabet in Mystik und Magic, ΣΤΟΙΧΕΙΑ 7. füz. 1925², 158 kk.) a 164. lapon, az írott kövek 22. darabjaként, egy márványtáblát tart számon. Ez, illetve ennek két töredéke, a Carnuntum területén végzett ásátások folyamán, Petronell mellett, egy Dolichenus-szentélyben került elő és — közepén kitört rész-vel, vagyis a két sorban, a D—G, illetve az O—S-ig hiányzó betűkkel együtt — a teljes (23 betűs) latin betűsört és a felirat harmadik sorában, apró betűkkel, még az „ex visu“ szavakat is tartalmazza. Hazai régésze-tünk kitűnő „great old man“-je, 1937. október 11-én felolvasott rendes-tagsági székfoglalójában, ennek a táblának alapján vont, érett és meg-fellebbezhetetlen ítélettel, éles határvonalat: egyfelől a Dolichenus-szen-télybeli és hasonló, teljes ábécéknek; másfelől a magánhangzós és más-salhangzós soroknak, Abraxas-gemmáknak és az Ephesiae litterae hókusz-pókuszos betűcsoportjainak Dieterich óta elfogadott jelentősége közt.* Míg ugyanis a betűkonglomerátumok összeállítása kétségtelenül elárulja a má-gikus (pontosabban — úgy látszik — apotreptikus vagy prophylaktikus)

* Az Eranos Rudbergianus 1946 (I. lent 138. l.) két idevágó, újabb cikke (Axel Nelsson: Abracadabra; de † Claes Blum dolgozata is: The Meaning of στοιχείον and its derivatives stb., [i. h. 315—336. ll.]) nem lát ily tisztán.

hatás törekvéseit, addig az ABC közismert rendben történő leírásának eseteiben hiányoznak a „varázsige“ kritériumai, tehát a mi betűsorunknak is — a keleti Dolichenus-vallás jellegével összhangban — szükségképp misztikus alapot kell tulajdonítanunk. A rituális betűsor-alkalmazások mögött valami, ama gnosztikushoz hasonló gondolat rejlik, hogy az ABC — a dolog természeté szerint — az igazság (kifejezésének) teljét foglalja magában (v. ö. a keresztény *Al*-jel közismert alkalmazásait), ahogy később a keresztény hit kifejezetten is az alfabetumot, mint az egész, vele leírható „tan“, az írás *teljességének* a jelképét tekintette (16. l.). Ezt a misztikus gondolatot azonban nemcsak a Dolichenos-szentély és a többi (az adományozót ugyanúgy elhallgató) puteolii, nápolyi és római ábécés feliratnak ugyancsak szír istenek szentélyeiből való származása (Hülßen, Röm. Mitt. 1903, 73, 74, 80), de a kereszténység eredete maga is: Keletről-jötként igazolja.

E régen nélkülözött, kolumbuszi rendteremtéshez nincs természetesen kritizáló megjegyzésünk; legfeljebb erősítésül néhány igazoló asszociációkat jegyezzük ide. Elsőnek azt, hogy amint Hülßen (Klio 2, 1902, 235. l.; l. Láng, 41. j.) — úgy érezzük helyesen — a svr ABC-feliratokat a syrek közismert írásiszonyával magyarázta (ráhagyták az istenre, szedje össze magának az abc betűiből az éppen kellő imákat és kívánságokat); vagy amint később a keresztény ABC-feliratokat a „Quid per alphabetum nisi initia et rudimenta doctrinae sacrae intellegi convenit“ hite igazolta (ahogy egy IX. századbéli francia bencés fogalmazta, id. Láng, 17. l.) és az Assisii keresztény alázata minden beírt pergamentdarabkát megőrzött, nehogy a „sanctissima nomina“ képzéséhez kellő egy betű is elpusztuljon (l. Dornseiff, 135. l.), — ugyanúgy minden jogunk megvan a feltevésre, hogy a Keletről a nyugati kereszténységhez vivő út közbeeső pontján, a *rómaiaknál* is, megvolt a szokás átvételének — a külső kínálat ténye mellett — valami, a római alkatnak jellegzetesen megfelelő belső indítéka is. (A „kintről csak belső csaták jöhetnek meg“ gondolatához, vagyis az elvhez, hogy egy „forma sempre occasionale“ átvételéhez a külső kínálkozás és a belső elbemenés egyaránt szükséges, l. Survival és Revival, Ethnographia — Népélet, 1945, 3. kk.; v. ö. ugyanott, 1936, 257. k. stb.) Ez a belső indíték pedig nem lehetett más, mint a „római“, Lucretiustól oly költőien jellemzett „religio“ aggályossága, amely a „sive deus, sive dea“, a „vel quo nomine appellari vis“ és hasonló formulákat is eredményezte: a religiózus skrupulus, amely a bajhozó hibát elkerülendő, nemcsak azt látta jónak, ha istenre hagyja, rendezze el nekitetszőn a rendelkezésére bocsátott elementumokat, hanem talán az „ex visu“-adományozónak a nevét is ezért tartotta célravezetőbbnek elhallgatni. Amint hasonlóképen: a „sacer“ istentől, az *láv* név végzetes erejének felidézésétől való rettegés viszi pl. a „Mózes 8. könyvének“ kosmopoiáját is a gondolatra, hogy az istenfelhívást a magánhangzósor varázsos elrendezésével ($\alpha \epsilon \epsilon \eta \eta \eta \iota \iota \iota \omega \omega \omega \omega \omega \omega \omega$) eszközölve hártsa el magától a névmegnevezés, illetőleg -használás odiózus következményeit (l. 8. Mosis, 5 a p. 97 Leemanns = Dietrich, Abraxas 185 és Dornseiff, 40. k., 54. l.); vagy amint később — a Moscheroch, Wunderliche wahrhaftige Gesichte Philanders von Sittewald című, Strassburgban 1665-ben megjelent és Dornseiffnél is 78. l. idézett mű II. részének 672. lapján — „Gschwebbt“ is ebben az értelemben érzi: „Wenn ich des Morgens aufstehe... so spreche ich *ein ganz Abc*, darin sind *alle Gebett* begriffen, unser HErr Gott mag sich danach die Buchstaben *selbst zusammenlesen* und Gebete daraus machen, *wie er will. Ich könts so wol nicht, er kann es noch besser*“.

Egyébként bár semmi sem áll távolabb tőlünk, mint hogy a római ABC-feliratok misztikus (*nem* mágikus) értékének, azaz Láng eredményének érvényét gyengítsük, annak megállapítását sem tartjuk — másodsor — feleslegesnek, hogy a mágikus és misztikus esetek éles megkülönböztetésének a követelése nem zárhatja és nem is akarja bizonyos esetek

ben kizárni ennek a két értéknek az interferenciáját sem. Pl.: a (Clem. Al. strom. V, 8, 48, p. 674 P. (a kerkyrai Apollodoros után) idézett Branchosigék ráéneklésében, vagyis a miletosiak „halandzsájában“ (βέλυ ζάω χθούμ πληκτρον σφίγξ | κναζζβίχ θύπτης φλεγμό δρωψ), ahol mindkét sor a teljes alphabetumot tartalmazza (v. ö. Darenberg—Saglio s. v. Ephesia grammata II, 1, 639), világos, hogy az abc teljességének a követelménye a miszticizmus, az öszszezavarásé viszont a mágia tengelyébe esendő. Amint esetenként valóban, kérdéses lehet, hogy amikor valaki „misztikusan“ az ABC betűsorában kínál fel istenének egy imádságot, érzi-e, ill. mennyire érzi ezt hatékonyabbnak (tehát kényszerűen: varázsosabb erejűnek), mintha a könnyen tévedő és ártó kész imát ajálta volna fel? Amily kívánatos volt tehát a különböző elvekben fogant (csak a „betűk“ pontján közös) jelenségeknek discernálása, úgy nem csagadható, hogy a szabály teljes érvénye mellett (éppen az αειουω stb. sorok és az ABΓ [ABC] — Ω [Z] sorok közös alkatrészei alapján is) a misztikumba olykor könnyen tévedhet mágikus s a mágikusba misztikus árnyalat is (v. ö. Vallás és Mágia, Ethnographia, 1933, 31—44. ll.).

Marót Károly.

*

Reviewing the latest work of N. Láng, the grand old man of Hungarian archaeology (A Pannonian Inscription, — Meanings of the ABC-inscriptions), Ch. Marót welcomes the long desired new regulation, which is going to eliminate the disorder about Dieterich's conception of Alphabetszauber. The new book refers to a marble-tablet, found in a Dolichenus-sanctuary near Petronell, in Austria (v. Dornseiff, Corpus 1925², p. 164, No. 22) and distinguishes sharply the type of this inscription, containing all 23 letters of the Latin alphabet in the usual arrangement, from the type represented by the Ephesia grammata, Abraxas-gemmata and various series of vowels and consonants. It is evident, that this latter type bears magical (apotreptic or prophylactic) tendencies, while the alphabetic setting of the letters of the whole Latin alphabet has a mystic character, which originates from the East and which was quite similarly expressed in gnosticism and can be traced even later in the Christian religion (cf. the symbolism of A and Ω, or the term of Remigius Antissiodorensis: „Quid per alphabetum, nisi rudimenta doctrinae sacrae intellegi convenit“). But, in the opinion of the reviewer, the Roman mentality has also all the necessary preliminary internal conditions for borrowing and forwarding of these mystical religious practices. The scrupulosity of the Roman „religio“ was usually looking for formulas of a certain frightened precautiousnes (like the formulas: „sive deus, sive dea“, or „vel quo nomine appellari vis“, etc.) and accepted consequently with natural understanding and typical „Roman“ feeling the mysticism of the rite of the ABC-inscriptions („Commit the inscrutable Deity to select the most fitting text of your prayer“). It may be, that this overdone anxiety explains also the cautious reticence in telling the names of the donators, when the votive-tablet is signed only: „ex visu“, without the name of the man, who had the vision. At any rate, the distinction „mystic“ does not exclude absolutely the „magic“ thought of these inscriptions, just as it is impossible to draw a discriminating line between „magic“ and „religion“ in Antiquity.

Marót Károly: *Amicitia*. Szeged, 1939. 71 l., 8°. (Két műmelléklettel.) (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Tomus XIII. Fasc. 1.)

Marót Károly jeles dolgozata már néhány éve megjelent, de a szaktudományok művelői alig vettek róla tudomást. Pedig mind a klasszika filológia, mind a magyar irodalomtörténet számára igen érdekes adatokra

és szempontokra hívja fel a figyelmet. A tanulmány *Adámi Jánosnak*, Kolozsvárott, 1599-ben, AZ IGAZ JAMBOR ES TEOKELLETES BARAT-SAGROL VALO ÉNEC (Szabó K. I: 309) címen megjelent kis könyvecskéjének címlapján található allegorikus rajznak, emblémának az interpretációja.

Adámi művére Marót figyelmét Turóczi-Trostler hívta fel, aki 1937-ben a költeményt a rajzzal együtt kiadta (Ének a barátságról. Egy fejezet az európai allegorizmus történetéből. Bp., 1937) és a szöveg elé írt bevezető tanulmányában rámutat az európai allegorizmus főbb vonásaira, valamint Adámi emblémájának külföldi rokonaira, illetőleg előzményeire. Marót az emblémát még behatóbb vizsgálat alá veszi, újabb adalékok is közül az Adámi által közölt típus rokonságához, de kutatása elsősorban a rajznak az általános és közkeletű *Amicitia*-típustól való eltéréseire irányul.

Az Adámi által közölt rajzn három alakot látunk. Középen áll az *Amicitia* allegorizált figurája, boglyas hajjal, mezítelenül, ágyékkendővel és nyitott felsőtesttel, ahol belső szervei látszanak; a kép baloldalán golyón ül a *Fortuna*, kezében kifeszített vitorlát tartva, jobbra pedig *Krózus* alakja látható. A képen rajta van még a szokásos *Procul-Prope, Aestas-Hiems* lemma, de az átlagtól eltérő sajátos elhelyezéssel. Nem célunk Marót fejtegetéseit részletesen ismertetni, mindössze utalunk a rajz azon különleges elemeire, melyek a külföldön népszerű *Amicitia*-típusnál nem szerepelnek. Ilyenek mindenekelőtt *Fortuna* és *Krózus* alakjai, a fő alak nyitott felsőteste, amelyen különösen a máj szembeötlő, végül a boglyas, vagy ahogy Adámi nevezi, „boytos“ haj és a lemmák sajátos elhelyezése, amit már említettünk.

Marót ezeket az eltéréseket nagy filológiai és tárgy történeti felkészültséggel veszi vizsgálat alá, mindegyik elemnek megkeresi antik őstét és felvázolja a motívum fejlődésének főbb állomásait a középkor és renaissance folyamán. A rajz egyes elemeinek jelentéseit így külön-külön tisztázza, majd az egyes elemek elhelyezésének és összefüggésének pontos és meggyőző elemzésével az egész embléma értelmét megfejti.

Az embléma jelentésének a megállapítása után irodalomtörténeti szempontból hasznosítja eredményeit és egész tanulmányának jelentőségét első sorban abban látja, hogy a rajz részletes elemzésével közelebb jutottunk az ének „szerzőségének és az egész allegorikus műalkotás értelmének megoldásához“ (60. l.).

Az ének fő problémái Turóczi-Trostler és Marót kutatásai után most már valóban tisztán állnak előttünk. Megerősíti Marót Turóczi-Trostler azon állítását is, hogy a rajz nem magyar képirótól származik, sőt a kép és szöveg közt észlelhető eltérések arra mutatnak, hogy a magyar szerző nem értette meg teljesen a rajzot, egyes finomságait leegyszerűsítette, és elmosta.

A magyar szöveg keletkezésének problémája azonban mindaddig megoldatlan marad, amíg a közvetlen forrás elő nem kerül. Lehet ugyanis, hogy nem Adámi érti félre a kétségkívül bonyolult szimbolikájú tudós rajzot — amint Marót gondolja —, hanem esetleg már Adámi forrása is homályosan értelmezte allegóriánkat.

Felhívja a szerző a figyelmet arra a szoros kapcsolatra is, amely énekünk és a vele egybekötött *Minerva és Pallas vetélkedéséről* szóló költemény közt (Szabó K. I. 310) tapasztalható. A két énekkel kapcsolatos közös problémák azonban még beható vizsgálatot igényelnek. Mindenekelőtt ez utóbbi kiadása volna elsősorban szükséges.

Az eredmények irodalomtörténeti kiértékelése után az embléma kutatásra vonatkozólag tesz tanulságos elvi és módszertani megállapításokat. Hangsúlyozza, hogy az emblémák egyes motívumait sohasem elszigetelve, abszolút értelemben kell tekinteni, mert ezek mindig „korszerű és egyéni

meglátatásban“ (58. l.) jelentkeznek. Az egyszer megalkotott kép változatlan forma mellett is bírhat változó jelentéssel.

A szerző tehát a filológia modern funkcionális módszerét követi az embléma megfejtésében: a kép valamennyi eleme sajátos funkcióval rendelkezik és az egész allegória jelentése csak ezek összefüggéséből érthető meg.

Értékes tanulmányának az volt a célja, hogy „a magyar irodalomtörténet művelőinek figyelmét e kutatási területnek mélységére felhívja“ (65. l.) és erre a világtörténelmi szempontból is páratlan érdekességű emblémára rámutasson. Kiemeli azonban, hogy az újkori emblémák vizsgálata nemcsak az egyes irodalomtörténetek, hanem a klasszika filológia számára is értékes anyagot és szempontokat nyújt.

Marót dolgozata egy embléma mintaszerű megfejtésére mutatott példát. Őszintén sajnálhatjuk, hogy ennek az érdekes és a magyar irodalomtörténet számára igen lényeges kutatási területnek oly kevés művelője van. Jóformán csak Turóczy-Trostler és Angyal Endre néhány érdekes adaléka, valamint Marót tanulmánya az egyedüli, amit ezen a téren találunk.

Az emblémakutatásnak természetesen sok nehézsége is van. Egy bonyolult embléma egyes elemei igen sokoldalú vizsgálatot igényelnek és még ebben az esetben is egyes tárgyak vagy allegóriák magyarázatához a kutató kénytelen az adalékokat meglehetősen eklektikusan összeválogatni. Ezt a nehézséget Marótnál is érezzük. A Fortuna-probléma fejlődésének megrajzolásánál például csak azokat az elemeket veszi figyelembe, melyek az embléma megfejtésénél hasznosíthatók, s ezáltal magáról a Fortunáról egyoldalú képet nyújt.

Ez természetesen nem csökkenti a tanulmány értékét, hiszen célja nem a Fortuna problémáinak a tisztázása, hanem egy Barátság-embléma magyarázata volt.

Rövid ismertetésünkkel egyik érdemes tudósunknak alig méltányolt kitűnő dolgozatára akartuk a figyelmet felhívni és reméljük, hogy az emblémakutatás, a XVI—XVIII. századi magyar irodalomtörténetnek ez a fontos segédtudománya, további jeles művelőkre is számíthat.

Klanczay Tibor.

*

Charles Marót: *Amicitia*. Szeged, 1939. 71 pp.

The excellent paper may be described as the interpretation of an emblem which is found on the title-page of a book published in Kolozsvár, in 1599. The allegorical drawing represents Friendship in the company of Fortune and Croesus, but the representation differs from current type of Amicitia. Marót reveals the meaning of the emblem, together with its place in the literature of the world, with great philological and topical scholarship. Another of his merits is that he has drawn attention to the study of emblems, an important auxiliary study of the history of literature, yet, infortunately, rather neglected in this country. T. Klanczay.

Sőtér István: *Magyar-francia kapcsolatok*. Teleki-Intézet. Budapest, 1946. 255 l., 8°.

Egy nép szellemi függetlenségének legfontosabb ismérve, mikép viselkedik szomszéd népek műveltségi hatásaival szemben. Vajjon presztizstől lenyűgözve vagy kulturális aléltóságának adva tanújelét — földrajzi adottság áldozataként — elfogad-e minden rázúduló hatást és egy magasabb feszültségű műveltséggel szemben vállalja-e a kultúrgyarmatnak politikailag sokszor oly veszélyes szerepét vagy pedig lerázva magáról az egyoldalú befolyások zuhatagát, képes-e tiszta fővel tájékozódni távolabbi népek pezsgő szellemi élete felé s ízlését, hajlamát, politikai okosságát

követve, kultúrájának irányát képes-e megszabni önmagának? Ma már túljutottunk azokon a súlyos éveken, amikor a kultúrgyarmat gondolata ellen szellemünk minden fegyverét mozgósítanunk kellett a végső önvédelemre, de nem kevesebb örömmel fogadunk minden olyan dokumentumot, amely szellemi életünknek a szabad választásban, a szabad tájékozódásban gyökerező függetlenségét bizonyítja. Szerintünk ilyen dokumentum, hatalmas dokumentum Sötér Istvánnak könyve, amely a francia-magyar kapcsolatoknak dunavölgyi történelmünkön áthúzódó képét tárja elénk.

Sokrétűek ezek a kapcsolatok. A dinasztikus egyensúlykereséstől a bekerítő politika ármánykodásától a népi testvériség impulzív álmáig, a műveltség szomjúságától a kényes párizsi divatig, az arisztokratikus élet-eszménytől a forradalmi vörös sapkáig, a materialista gépember gondolatától hitszónokok hevéig, a szkeptikus gúnyolódás nyilaitól az új miszticizmus isteni ködöig terjednek határaik. Felderítésük, tudományos kinyomozásuk egy egész nemzedéknek feladata volt, azé a nemzedéké, amely főként Eckhardt Sándor és Zolnai Béla nagyszerű munkássága nyomán és irányítása mellett a magyar romanisztika egyik főfeladatát ebben a vizsgálatban látta meg. Azt a hatalmas anyagot, amelyet ez a nemzedék gyűjtött össze, rendszerbe, egységes képbe foglalni még az olyan szentetikus látású, művészi szerkesztésre termett szerzőnek, mint amilyen Sötér István, sem volt könnyű feladat. De azt kell mondanunk, hogy szerencsére voltak ennek az egybeolvasztásnak már előző állomásai is, éspedig éppen a szerző alkotásai, aki *Francia szellem a régi Magyarországon* (Officina, 1940) és *Francia-magyar művelődési kapcsolatok* (Magyar Szemle, 1941) címmel megírta azokat a műveket, amelyek ügyes kiindulópontul szolgálhattak az új, szélesebb körű anyaggal, más szerkesztési módszer szerint készült könyv számára.

Igy vált lehetségessé, hogy Sötér István műve tudományos feldolgozás és adatközlés szempontjából a legjobbat és viszonylag a legteljesebbet adta, amit kulturális kapcsolatok terén adni lehet. A teljesség persze csak viszonylagos, mint ahogy ez a tárgy természetében rejlik, hiszen nemcsak az adatok szaporíthatók esetlegesen, hanem kibővíthető a vizsgálat területe is a politikán és műveltségen túl a társadalmi formák részletesebb bevonásával, sőt a bútorzat, öltözködés, szokások franciás elemeivel is, amelyeket Sötér István éppen dicsérendő, zárt szerkesztési módja miatt elhanyagolt. De a fontosat, a lényegeset valóban megmutatja nekünk és hatalmas képsorozatát legfeljebb néhány vonással lehet gazdagítani, megmásítani azonban nem.

Nemcsak tudós, hanem író tollából is született ez a mű. A szakember tárgyi biztossága ezért párosul olyan szerencsésen a színes, megkapó kifejezéssel, ezért találunk nagyszerű arcképeket, tömör, de igézzel teli leírásokat és egy-egy jelzöt, amely kort és jellemet sűrít. A nagyközönség számára ez a művészi forma biztosítja a sikert, ugyanakkor azonban a stiláris tömörítés nem egyszer a teljes megértés akadályá lesz.

A könyv utolsó fejezeteként Ségner Andrea írt sommás és érdekes összefoglalást a francia-magyar gazdasági kapcsolatokról.

Semjén Gyula.

*

Etienne Sötér: *Relations franco-hongroises*. Éd. de l'Institut Teleki. Budapest, 1946.

Les travaux publiés par les Instituts français de différentes universités de notre pays témoignent déjà depuis des dizaines d'années de l'effort précieux que toute une génération des romanistes hongrois a développé dans l'investigation des rapports franco-hongrois. Il s'y agissait avant tout des rapports ayant un caractère littéraire, tandis que la recherche des relations politiques et diplomatiques fut pour la plupart assignée aux historiens hongrois non moins désireux d'explorer à fond le

contact historique des deux pays. Mais à côté de ces études traitant des problèmes isolés ou d'un intérêt particulier, il nous manquait encore l'oeuvre qui embrassât en un tableau synthétique les traces ou les preuves éclatantes de l'influence française au cours de notre histoire plus que millénaire. Après quelques essais bien louables, mais incomplets, voici le livre de M. Étienne Sôtér, qui paraît — par son étendue et par sa richesse de documentation — combler définitivement la lacune parfois si vivement éprouvée. L'apparition de ce livre — qui par sa construction ferme et claire et par son style expressif et évocatif mérite toute l'attention de ceux qui s'intéressent au rayonnement de la civilisation française, — n'est pas seulement un événement pour notre littérature romanistique. On peut considérer l'oeuvre de M. Sôtér comme un témoignage de l'indépendance spirituelle de la Hongrie, un témoignage contre l'accusation que la Hongrie fût toujours asservie corps et âme au joug allemand, un témoignage que les meilleurs de nous ont toujours cherché dans l'esprit français le doux remède contre l'intoxication germanique.

Jules Semjén.

Regnum. Egyháztörténeti Ekvönyv. I—V. kötet. 1936—43. (Közzéteszi a magyar katolikus történetírók munkaközössége.)

A magyar katolikus történetírók munkaközösségének öt évkönyve fekszik előttünk, teológiai, liturgikus, történeti, irodalmi, néprajzi tanulmányokkal. Megindításakor Szekfű Gyula így jelölte meg célját: „A Regnum a magyarság, az Egyház és a vallás multbeli életét lesz hivatva megrajzolni“. Folyóiratunkban csak az irodalomtörténeti tanulmányokkal foglalkozunk, mégpedig nem időrendben vizsgálva a köteteket, hanem beállítva az egységes fejlődés menetébe, részben, hogy tisztán lássuk, melyek azok a korszakok, egyének, sajtótermékek, melyek jelentőségére eddig a Regnumban katolikus irodalomtörténészeink felfigyeltek, részben pedig, hogy az ezutáni kutatók munkásságát a még fel nem tárt területekre irányítsuk.

A dráma eredetének fejlődéstörténeti úton való tanulmányozásánál látjuk, hogy a színjátszás, az ábrázoló ábrázoltta válás adja a dráma legősibb és egyedül lényeges elemét. A primitív népek kultúrköreinek táncai és színjátékai, az antik színház virágkora és erkölcsi süllyedése, a keresztény dráma liturgikus alapjai, a szentmise és az egyes ünnepekörök drámaisága, a színjátszás történetében eddig kevésbé ismert fejezetek, ezeket vizsgálja Karsai Géza A színjátszás vallásos gyökerei c. tanulmányában (1937. 48—69).

A praehistoricus ember ősi, mítikus játéka a középkorban vallásos misztériumokká lesznek. A középkor a vallást az élet minden mozzanatával szorosan egybekapcsolja tőle nyerte létalapjait a nép, világnézetét, műveltségének és tudásának legfontosabb elemeit. A latinul nem tudók számára a prédikáló papság közvetíti anyanyelvükön a latinnyelvű vallásos irodalomnak azt a részét, mely a vallásos élet gyakorlati szükségleteit hivatott kielégíteni. A prédikációknak, beszédeknek, a középkori próza-irodalom e jellemző megnyilatkozásainak fontos kultúrtörténeti jelentőségéhez visz közelebb egyik tanulmány, mely Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát, e két legnagyobb középkori prédikátor, felfogását világítja meg az egyházi és világi pályáról (Pásztor Lajos: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról. 1937. 141—155).

A középkor és a humanizmus próza-irodalmán keresztül a Regnum Marianum eszméje is kibontakozik előttünk Németh László: A Regnum Marianum állameszme c. tanulmányában (1940—41. 223—93), aki a barokk korszak prédikációs irodalmának Mária-kultuszát is bemutatja azokkal az új színekkel, melyekkel a középkori buzgóság, s a humanizmus rideg ész-szemlélete a barokkban párosul.

A katolikus visszahatás, s a magyar barokk nagy mestere és alkotója emberi és írói portréjához igyekszik közel vinni három Pázmányról szóló tanulmány. Előkerült ismeretlen levelei a katolikus térítő apostol (4, 9), a készségesen segítő barát (10), a szervező (9), a jobbágyaival törődő (6), az árvákat felkaroló (3) mély és igaz jezsuita alakját mutatják (*Galla Ferenc: Ujabb kiadatlan Pázmány-levelek. 1942/43. 305—322*). Pázmány első magyarnyelvű nyomtatott munkája „Felelet az Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére“, irodalomtörténeti szempontból rendkívül értékes, mert Pázmány a művet irodalmunk ily korai századaiban még ismeretlen jegyzetekkel kísérte. Ezek a jegyzetek részben az előforduló sajtóhibák javításai magyar nyelven, részben pedig latin bejegyzések az ú. n. bizonyító anyag kiegészítéseként (*Cs. Clauser Mihály: Pázmány írói műhelyéből. 1936. 142—150*).

Pázmányt, a patriótát, a nemzet fennmaradását célzó törekvéseiben hármassal irányította: a béke fenntartása, az ország ügyeinek a jog és alkotmány medrébe való visszavitele, és a műveltség terjesztése. Érdekesen tárul fel mindez Pázmány irodalmi tevékenységéből, hitvitázó munkái, beszédei nyomán (*Cs. Clauser Mihály: A patrióta Pázmány. 1937. 173—187*).

A XVII. sz. nagy apostola után, a XVIII. sz.-ban ismét egyházi férfiú, barokk nagyról szerepe kerül vizsgálat alá: Klimó György pécsi püspök irodalomtörténeti szempontból jelentős Ianus Pannonius kutatásaival. A tág érdeklődési körrel rendelkező, öröklék kutató, kultúrsumojas, művészetet és tudományt egyaránt pártfogoló püspök és humanista elődje szoros szellemi kapcsolatba kerül, Klimó az, aki a XVI. sz.-i nagy Ianus Pannonius-kiadások után, a XVII. sz. hanyatló érdeklődésével szemben, a XVIII. sz.-ban új kiadások tervével foglalkozik (*Entz Géza ifj.: Klimó György, mint Ianus Pannonius-kutató. 1940—41. 303—313*).

A biedermeier-kor vallásos életét vizsgálja *Gárdonyi Klára* A biedermeier-kor vallásossága c. tanulmányában (1937. 244—263), kutatásai alapján irodalmi alkotásokat, egy vallási almanach köteteiben található novellákat véve. E korban bár a vallásosság lanyhább lesz, a szellemi élettől azonban továbbra is elválaszthatatlan marad.

1830. december 15-ről keletve egy ismeretlen Széchenyi-levelet közöl *Cs. Clauser Mihály* (Széchenyi levele 1830. december 15-ről. 1942—43. 136—141), mely nemcsak Széchenyi és Seilern Crescentia bensőséges viszonyára vet fényt, hanem Széchenyinek a magyar ügyek iránti szeretetét is mutatja.

A katolikus világnézeti sajtó első hazai hírnökének feltűnését, rövid életét, és bukásának körülményeit ismerteti *Dezsényi Béla* Nemzeti Újság 1840—48. címen (1940—41. 313—357). Ugyancsak ő állít össze egy magyar katolikus sajtófejlődéstörténeti vázlatot is a XIX. század küzdelmes formakeresésétől a XX. század Prohászka- és Bangha-irányította felemelkedésig. Rendkívül érdekes és értékes tanulmány, a katolikus szellemi életnek biztos támaszául szolgál (*Magyar katolikus sajtó. 1942—43. 200—229*).

A katolikus napilapok és folyóiratok fejlődéstörténetében nagy szerepet játszik Palásthy Pál, mint Prohászkanak XIX. sz.-i elődje, mint korának nagy sajtóapostola. Újságírói tevékenysége, szerkesztői működése harciasan vallásos színezetű, bátran emeli fel szavát a liberalizmus világnézeti ellentáborával szemben, sőt még a 48-as törvényhozás katolikus sérelmeit, a belső visszasságokat és hibákat is azonnal és keményen szóvá teszi (*Török Jenő: Palásthy Pál. 1942—43. 656—675*).

A magyarországi drámairodalomban Szt. István és korának ábrázolásait gyűjti össze *Pallós Kornél* (Szt. István és kora a magyarországi drámairodalomban c. tanulmányában (1938—39. 98—137). Munkája két részre oszlik: az elsőben végigtekint a XVI—XVIII. sz. iskoladrámáin, de megállapítja, hogy ezek Szt. Istvánban a természetfölöttit, a szenteket formáló isteni szikrát dolgozzák fel, igazi hús-vér, földönjáró alakot csak a

XIX—XX. sz. drámairói mernek és akarnak alkotni róla. Érdekesek a szent király ábrázolásmódjának változatai, az egyes darabok gyakran a legellentétebb tulajdonságokkal ruházzák fel, néha kemény öklű, parancsoló, máskor befolyásolható, beteges.

Végigtekintve most már a Regnum öt kötetében megjelent irodalomtörténeti tanulmányokat, azt láthatjuk, hogy minden századról igyekeztek, hacsak futólag is, de vagy kiváló egyéniségein keresztül, vagy szellemi irányai által, vagy a sajtó tükrében képet formálni. Hogy ez a kép nem teljes, hogy a középkori kódex- és legendairódalom, a humanizmus valóságos szempontból fel nem tárt értékes adatai, a reformáció és ellenreformáció polémiái és prédikációgyűjteményei, a barokk forma- és szellemvilága, a felvilágosodás nagy irodalmi megmozdulásai, a romanticizmus és klasszicizmus annyi kiváló képviselője, a XX. sz. bonyolult eszmevilága és költészetünk még rengeteg írnivalót hagy hátra a katolikus irodalomtörténészek számára, annak több magyarázata van. Itt csak egyet emelünk ki: a Regnum elsősorban történészek munkaközössége és az irodalomtörténészek szervezett bevonását, csak az 1946. év első ülésén határozta el. Így a leközölt irodalomtörténeti tanulmányok nem jelentik a katolikus irodalomtörténészek egyetemes munkáját, hanem csak egy kisebb csoport tevékenységét. A jövő, reméljük, számukra is gazdagabb termést hoz.

Pásztor Lajos.

*

Regnum. Annales d'Histoire Ecclésiastique.

L'auteur de ce compte rendu résume brièvement les études d'histoire littéraire parues dans cette collection. Le R. P. Géza Karsai y met à nu les fondements religieux du théâtre en insistant sur son rapport avec la liturgie chrétienne. L. Pásztor analyse les pensées de deux cordeliers célèbres de la Renaissance hongroise sur la vocation ecclésiastique. L. Németh fait connaître les origines baroques de l'idée du Regnum Marianum. L. R. P. Galla publie des lettres du cardinal Pázmány et M. Cs. Clauser analyse les annotations manuscrites du Cardinal relevées dans un exemplaire d'un ouvrage du ministre protestant Magyar. Dans une autre étude il brosse un portrait de Pázmány patriote. M. Géza Entz retrace l'activité littéraire de l'évêque Klimo, éditeur de Ianus Pannonius. Mlle Claire Gárdonyi analyse un almanach pieux de l'époque romantique comme une manifestation du sentiment religieux languissant de l'époque. M. Béla Dezsényi passe en revue l'histoire des débuts de la presse catholique et, dans une autre étude, l'histoire de son évolution. M. Paul Palásthy apporte aussi une contribution à cette esquisse. Enfin M. Kornel Pallós étudie les représentations de la figure du premier roi de Hongrie dans le drame religieux et profane et établit que les auteurs dramatiques se contredisent dans les caractéristiques de saint Etienne.

L. Pásztor.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé. Nouvelle Série Numéro 1. Juillet 1946. Numéro 2. Décembre 1946. Paris, 1946. 166 + 128 l.

Az Association Guillaume Budé tevékenysége és kiadványai sokkal ismertebbek közlönyünk olvasói előtt (I. Tomasz Jenő, EPhK LXIII, 350—368), mintsem hogy részletesebben kellene szólni róluk. A német megszállítás nehéz éveit tovább folyt a munka, de minthogy az egyesület 1923 óta megjelenő „Bulletin“-jét kénytelen volt szüneteltetni, pótlásként évente egy-egy „Lettres d'Humanité“ című kötetet tett közzé, amely nem került könyvkereskedői forgalomba, de mégis eljutott a „szabad“ és „megszállt“ zónában levő összes tagjai kezébe, jeléül annak, hogy a humanizmus számára nincsenek határok. E kötetek (I—IV, Paris, 1942—1945) tájékoztatást nyújtanak az egyesület akkori életéről és újabb kiadványairól s értékes tanulmányokat tartalmaznak, amelyek közül kiemeljük a következőket: *R. Tournaud*: Essai sur Sophocle (I. 1—139), *P. Lemerle*: Les récentes recherches archéologiques en Grèce (I. 141—174), *É. Fournier*: La leçon d'Hésiode (II. 5—46), *R. Devreesse*: Les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale (II. 166—180), *É. Mireaux*: L'unité de l'Odyssee (III. 5—32), *P. Maury*: Le secret de Virgile et l'architecture des Bucoliques (III. 71—147), *P. Grimal*: Le dieu Janus et les origines de Rome (IV. 15—131). A felszabadulás után az egyesület új életre ébredt és reorganizálódott. Élén jelenleg P. Mazon, az ismert grécista áll s az igazgatótanácsban többek között ott látjuk J. Carcopino, P. Chantraine, Fr. Cumont, A. Dain, A. Ernout, R. Guillard, R. Lebègue, Ph. E. Legrand, J. Marouzeau és J. Vendryes nevét. Hosszú szünet után most újból megjelent a „Bulletin“ s az új sorozat első két száma a külföldi tudományos élettől évek óta elzárt magyar filológusok számára érdekes és tanulságos betekintést nyújt a görög és latin tanulmányok háború alatti fejlődésébe. Nemcsak az Association Guillaume Budé életéről, tevékenységéről, jelenlegi világszervezetéről, újabb kiadványairól és további programjáról kapunk képet, hanem egy-egy külföldi szakember által készített összefoglaló jelentés alapján az angol, holland, svéd, belga, amerikai, svájci és román szakirodalom háború alatt megjelent termékeiről is áttekintést nyerünk. Amidőn örömmel üdvözljük és olvasóink figyelmébe ajánljuk az új „Bulletin“-t, egyben sajnálattal kell megállapítanunk, hogy y az Association Guillaume Budé külföldi fiálái közt az európai országok közül szinte egyedül csak Magyarország hiányzik.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

*

Le nouveau Bulletin de l'Association Guillaume Budé donne une récapitulation instructive et intéressante non seulement de la vie, de l'activité et des nouvelles publications de la société, mais aussi des ouvrages de la littérature spéciale parus pendant la guerre en Angleterre, en Hollande, en Suède, en Belgique, en Amérique, en Suisse et en Roumanie.

J. Moravcsik.

Eranos Rudbergianus (vol. XLIV. fasc. 1—4) *ed. curaverunt* Gudmund Björck, Ingemar Düring, *Tønnes Kleberg*. 1946, Uppsala, Eranos' förlag. 510 lap; Gunnar Rudberg fényképével.

Gazdag „svéd-tálak“, békebeli *εραως*-ok képei jelennek meg lelki szemeink előtt, amikor ezt a kápráztató szellemi „*εραως*-t — túlnyomórészt svéd tudósok kontribúcióit — lapozgatjuk, amellyel egy boldog ország tisztelte meg 65. születésnapjára egyik legfinomabb elméjét, „virm doctrina humanitate virtute pariter clarum“, amint az üdvözlés mondja.

A méltó hódolatot Rudberg sokoldalúan csiszolt szelleme előtt először Skandináviának ma kétségtelenül legrepräsentálőbb triászja mutatja be: Axel W. Persson: „Life after death“ címen a californiai állami egyetemen „Sather Professor“ minőségben a vegetációs kultuszokról 1940—41-ben tartott felolvasásai anyagából — The Religion of Greece in prehistoric Times c. könyvének összefoglalása alapján — válogat megvesztegetően talpraesett gondolatokat; S. *Éitrem*: „De Prometheus“ pár lapon is nagyjelentőségűt ad (a költői fogalmazás mindig „ad suum usum quae tradebantur accommodavit“, vagyis nincsen „a“ mythos); végül M. P. Nilsson az Otto-féle Handbuch-ba készített, várva-várt nagy görög vallástörténete még kiadatlan II. kötetéből ír át, hivatkozások és viták mellőzésével, egy „The new Conception of the Universe in Late Greek Paganism“ cím alá fogott részletet. Tipikus Rudberg-témával hódol azután elsősorban a jelenleg amerikai professzor, Werner Jaeger: „A new Greek Word in Plato's Republic“ (Polit. 8', 590 A: τὸ λεοντῶδες τε καὶ ὀρεῶδες helyett ὄρωδες olvasandó!), aki a platoni θυμοειδές orvosi eredetéről értekez s vele együtt mindazok, akik még a sokratési filozófia tematikájához kapcsolódtak, mint Olof Gigon: „Xenophontea“ (v. ö. Rudberg, Upps. Univ. Årsskrift 1939, 2: Xenophon *nem* „közvetlen tanú“, sőt nem is mindig ügyesen excerptál a Sokrates-logosok tömegéből); Erland Ehnmark: „Socrates and the Immortality of the Soul“ (Sokrates felfogása „not the Homeric idea of a shadowy existence in an unsubstantial Hades, nor the utter annihilation in death, but a real life, in blessedness, under the protection of gods“) és főleg Ingemar Düring: „Socrates' Valedictory Words to his Judges“ (az ethikus S. a polgári törvény előtt meghajolva egyenlíti ki az isteni és emberi törvény ellentétességét). De Rudberg- (Björck-) hatás van abban is, hogy aránylag nagyobb érdeklődés mutatkozik a kései mágia problémái iránt (v. ö. Harald Riesenfeld: „Remarques sur les hymnes magiques“; Axel Nilsson: „Abracadabra“; és a korán elhunyt Artemidoros-kutató, Claes Blum nem egészen kész: „The Meaning of στοιχείων and its Derivates in the Byzantine Age“ c. tanulmányait). Sőt (a kiváló ünnepeltet és a szerkesztést egyaránt dicsérve) azt is megállapíthatjuk, hogy minden további — akár filológiai, akár irodalomtörténeti, akár régészeti — témaválasztáson is, többé-kevésbé áttetszik Rudberg centrálisan meghatározó egyénisége.

Számszerint különben a *filológiai* dolgozatok dominálnak. Görög nyelvészeti témát dolgoz fel: Hjalmar Frisk: „ΜΗΝΙΣ“ (nem mindenben meggyőzően, de finoman látva meg a *ἡνῆρα* abstract értelmének konkrét lényre vonatkozását és a jelentés szabad ingadozásának feltételeit), G. Bendz: „Some Classical Etymologies of *ναυία*“ (a népetymológia szerintünk való jelentőségének igazolásaival) és Arnold Svensson: „Zum Gebrauch des generalisierenden bestimmten Artikels im Griechischen“ (igen finom, bár néha csak a svéd nyelv szempontjából fontos megfigyelésekkel); syntaktikai és stilisztikai kérdéseket tárgyal: Anders Cavallin: „Zum Verhältnis zwischen regierendem Verb u. Participium Coniunctum“ (típus pl.: Platon, Gorg. 486 c: τὸν δὲ τοιοῦτον . . . ἔξεστιν ἐπὶ κόρησιν τύπτοντα ἢ δίδουσι δίκην); Henrik Zilliacus: „Notes on the Periphrases of the Imperatives in Classical Greek“; A. Wifstrand: „Eine Art Transitivierung von Denominative auf *εω*“ (a kovív stilsztikájának sikeres elválasztása a klasszikustól és klaszicisztikustól); D.

Tabachovitz: „Ein paar Beobachtungen zum spätgriechischen Sprachgebrauch“ (kései fordulatok antik eredetéhez, v. ö. Rudberg, *Eranos*, 9, 70!); *Sture Linnér*: „Sprachliches und Stilistisches zu Genesisios“ (tanulságos adatok a X. sz. görög nyelvéhez) és *Torsten Hedberg*: „Das Interesse des Eustathios für die Verhältnisse u. die Sprache seiner eigenen Zeit“ (Kalitsunakis kutatásait folytatva). A latin nyelvészeti tanulmányok jellemzően foglalkoznak főleg semasiológiai és későlatin problémákkal. Kettő is, egymástól függetlenül, az „invidia“ szóval és pedig E. *Wisstrand* Quintil. inst. or. 6, 2, 15-ből kiindulól, Anton *Fridrichsen* az I. Clemens-levél V. „propter invidiam“ kifejezésével kapcsolatban. Legjelentősebb a kitűnő Einar *Löfstedt*: „Some changes of Senses in late and medieval Latin“ c. tanulmánya a pontificium és facundia; labor = ager, hortus (v. ö. ζ 259: ἀγρούς... καὶ ἐργ' ἀνδρῶντων!) és messis (így a m. „vetés“ is: abstractból jelöli a concretumot is); dubitare = timere; post = apud; sodes = sodalis szavak (utóbbi természetesen: elfeledett jelentés után, önkényes népetymológiával) kései értékéről.

Irodalomtörténeli körben görög kérdésekkel foglalkoznak: Ed. *Fränkel*, jelenleg oxfordi professzor, aki („A passage in the Phoenissae“ címen) érdekes adalékok nyújt bizonyos Euripides-interpolációk és a hellenisztikus florilégiumok viszonyának kérdéséhez; G. *Björck* („Ovap idéiv. De la perception de rêve chez les anciens“), aki igen meglepően és termékenyen állítja szembe a Homeros óta közönséges antik álomlátási-formuláret az izlandi költészet „északi“ típusával; C. *Theander*, aki („Atthis et Andromeda“ címen) Sapphohoz ad merész, de érdekes jegyzeteket; *Torgny Sæve-Söderbergh*, aki („Zu den äthiopischen Episoden bei Herodot“) az egyiptomi utazó görög irodalmi és szóbeli hagyományoktól függését hangsúlyozza; és R. *Strömberg*: „Damascius. His Personality and Significance“, aki ezt az eihanyagolt neoplatonista gondolkozót, érdekes kozmogoniáját, átmeneti jelenségnek állítja oda a hellenizmus és a bizantinizmus (középkor) közt. A római irodalom területéről két dolgozatot kap Horatius. Szép, bár néha erőszakolt *Dog Norberg*: „La divinité d'Auguste dans la poésie d'Horace“-ja (de az Augustus-auctoritas-augurium problémához l. fent is, 1943, 256 k.) és éppen Norberggel vitázik G. *Carlsson*: „L'ode I, 1 d'Horace“, józanul, helyesen. Azután Cicero „Somnium“-ához A. J. *Festugière*, párizsi professzor („Les thèmes du songe de Scipion“), főleg az eschatologikus ascensio vonalán; Juvenalis továbbéléséhez pedig T. *Kleberg*, az *Eranos* szerkesztője, nyújt („Juvenalis in the Carmina Latina Epigraphica“ címen) értékes adalékokat.

Megleپően gazdagok és gondolatmozdítók a *régészeti* kontribúciók. Kiemelve említendő Áke *Akerström*: „Ein missverstandenes Fundstück. Bemerkungen zu der orientalisierenden Kultur Etruriens“, mert ha a Bernardini-sír leletei közt található „fogó“ csakugyan nem edényfűl, hanem egy görög típusú kerek pajzs belső tartója, akkor nemcsak az „orientáló“ etrusiai periódusra kell már párhuzamosan futó klasszikus típust is feltennünk (a fejlődésritmus kérdéséhez v. ö. *Ethnographia — Népélet*, 1936, 252 kk. is), hanem az is bizonyos, hogy a Bernardini-sír karvasa az Olympiában találtaknál is (VI. sz. 1. és 2. fele) régebbi, talán a klasszikus típusú görög pajzsnak a legrégebbi megtalált maradványa. Ugyane körből értékes: A. *Boethius*: „Nero's Golden House“ c. dolgozata, amely a Domus Aurea fantasztikus konglomeratúmaról igyekszik képet adni és ennek „vál-lásos“ színezetű rotundájáról, L'Orange-t követte, azt tartja, hogy Nero mérnökei Khosro pártus tróntermének mintája után romanizálták; R. *Palmer*, londoni professor, „Mortar and Lathe. Notes on Homer A 145—7 and Euripides Bacchae 1065—7“ (nemcsak Tirolban, de pl. a Tiszántúl, Szarvason is, φα-δμοος ban szoktak mákot törni stb.) és Arne *Furumark*: „Nestor's Cup and the Mycenaean Dove Goblet“ c. értekezése (az azonosítási gondolat elvetésének eredményével). Epigráfiai körben: H. S. *Nyberg* imponáló tudással, mintaszerűen, a Georgiában 1940. október

és november hónapjaiban felfedezett három görög és egy bilinguis (görög-pehlevi) antik feliratról; Erik Green néhány, a XVIII. sz. kezdetén egy svéd utazótól lejegyzett és az uppsalai egyetemi könyvtárban őrzött görög és latin felirat másolatairól értekezik érdeklélően.

Némileg a fenti ókortudományi keretek határaitra esnek, de nem kevésbé érdekesek: Börje Knös a Montaigne görög idézeteiről; Carl-Martin Edsman Platon egy Orpheus-idézetének (ἐκτῆ δ' ἐν γυνεῶ καταπαύσατε κόσμον αἰοιῆς) a zsidó-keresztény időszámítást illető vonatkozásairól szóló tanulmányai és Erik Wikénnek az E. Drerup-féle, a görög iskolai kiejtéséről szóló hatalmas munkához (l. fent 1930, 236 k. és 1933, 33 k.) adott ívéd vonatkozású pótlásai. — A 40 dolgozat között 16 angol, 14 német, 8 francia és 2 latin nyelven olvasható, nagyjában a témák érdeklődési körének megfelelő nyelvválasztással. *Marót Károly.*

The reviewer writes with great acknowledgement and by going into details about the rich latest number of the Swedish periodical „ERANOS“. He points out the central importance of G. Rudberg's personality, attaching critical and supplementary notes to the articles. For instance to the statements of Löfstedt concerning the word „labor“ = ager, hortus, he quotes the analogy 259: ἀρούρα . . . καὶ ἐργὴ ἀνθρώπων; concerning „messis“ the Hungarian word „vetés“, which has a quite similar development (from abstract to concrete) in the Hungarian language. Commenting the problem of the words: Augustus-auctoritas-augurium, he reminds us to the book of Wagenvoort: Imperium, — Studium over het Manabegrip, 1941. — He accentuates the importance of Akerström's statements concerning the real rhythm of evolution — he proves the theory of Palmer concerning the word ὄλιμος by new Hungarian instances, — he emphasises from the article of Eitrem, that it is quite correct and justified to deny the existence of any fixed myths, etc. *Charles Marót.*

Thomas Whittemore: *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul. Third preliminary Report. Work done in 1935—1938. The Imperial Portraits of the South Gallery*, Oxford, University Press, 1942. 87 l., XXXVII + 2 (számozatlan színes) tábla.

Közismert tény, hogy az oszmanli-törökök Konstantinápoly 1453. évi elfoglalása után a Hagia Sophia-templomot török mecsetté alakították át és mivel az iszlám előírásai tiltják az emberi ábrázolásokat, a bizánci mozaikok nagy részét átfestették, illetve mécszréteggel borították be. Ilyen módon a templom mozaikjairól sokáig csak annyit tudtunk, amennyit a régi bizánci költemények és történetírók, továbbá a középkor folyamán Konstantinápolyban megforduló idegenek leírásai elárultak. Amidőn 1847-től 1849-ig Abdülmecit szultán restauráltatta a mecsetet, egyidőre napvilágra került a bizánci mozaikképek egyrésze, amelyekről a restaurálás munkáját végző olasz építész, Fossati, továbbá a német Salzenberg és az orosz Muraviev nemcsak leírásokat, hanem rajzokat is készített, mielőtt még azokat az újabb festékréteg ismét eltakarta volna a szemlélők szeme elől. Ezek a leírások és másolatok a főforrásaink a Hagia Sophia mozaikdiszéről, amelyen úgyszólván az egész bizánci koron át dolgoztak.

Minthogy a Nagy Konstantin császár által épített templom 532-ben a Nika-lázadás alkalmával tűzvész martaléka lett, Justinianus császár újra építtette. Ekkor kapta első mozaikdiszét, amely főleg ornamentális jellegű volt: a sötétkék, arany és ezüst háttérből lomb- és virágfüzérék emelkedtek ki, a kupola tetején pedig az arany csillagokkal borított égen egy óriási kereszt csillogott. A legkorábbi bizánci leírások figurális mozaikokról nem tesznek említést. 558-ban a kupola beomlott s a restaurálás alkal-

mával a felső bolthajtásokon mozaikképekben megörökítették Krisztus életének és csodáinak egyes jeleneteit. Ezek közül való egy, Fossati által felfedezett töredék, a Püünkösdi ábrázolása, míg más részletei valószínűleg még most is a törökkori átfestés alatt rejtőznek. Ugyancsak a VI. századba datálják a szentély déli falán levő arkangyal-képet, amely Salzenberg rajza nyomán vált ismeretessé. A bizánci források arról tanúskodnak, hogy a IX. században a templom újabb mozaikképekkel gazdagodott, majd miután a 989. évi földrengés következtében újból beomlott kupolát ismét restaurálni kellett, újabb mozaikképek készültek. Ebből az időből való a kupolát tartó pillérekre látható négy cherubin, amelyeket a törökök sem tudtak elleplezni, továbbá több, ma még nem ismert mozaik, így a kupola tetején levő Pantokrator, az apsis „orante” típusú Madonnája s az oldalhajók ablakai közt és az arkádok alatt elhelyezett próféták és egyház-atyák. A XI. század elején III. Romanos császár az égi trón mozaikképével ékesítette a templomot. Az 1847—49. évi restaurálás alkalmával készült leírások és rajzok arról tanúskodnak, hogy a Hagia Sophia mozaikalakjai közt nemcsak a XII. századi Komnenos-, hanem a XIV—XV. századi Palaiologos-dinasztia egyes tagjai is szerepeltek.

Másfél évtizede annak, hogy a Hagia Sophia mozaikjának tudományos feltárása megindult. Az akkori török kormány megadta az engedélyt a párizsi amerikai „Bizánci Intézet”-nek s annak vezetője, Whittemore professzor, hozzáfogott az előkészítő munkálatokhoz, majd 1932-ben meg is indult a munka, amelynek további menetét nagymértékben megkönnyítette a török kormány 1934. évi ama elhatározása, amelynek értelmében a Hagia Sophia, amely ezer éven át keresztény templom, csaknem ötszáz éven át pedig mohamedán mecset volt, megszünt kultuszhely lenni s múzeumnak nyilvánított. A mozaikok feltárásának munkája lassan halad, mert Whittemore a törökkori réteget nagy gondnal, vegyszerek alkalmazása nélkül, tisztán mechanikai úton távolította el, amit követ a mozaikok megtisztítása és megerősítése. Mindenekelőtt azokat a mozaikokat igyekeznek feltárni, amelyekről régebbi leírások, illetve az 1847—49. évi restaurálás adatai alapján biztos tudomásunk van. A munka eddigi eredményeiről korábban már két „Report” számolt be (1933, 1936). Először a narthex falának mozaikdíszítése került napvilágra. Az egyes lunettákban keresztiek, nyolcágú csillagok és csillagozottak kerültek elő, a főlunettában pedig a már Salzenberg másolatából ismert kép: a trónján ülő Megváltó, aki kezében könyvet tart, amelyen ez a felírás olvasható: „Εἰρήνη οὐν, Ἐρῶ εἰς τὸ φῶς τοῦ κόσμου”. Mellette két medaillonban az Istenanya és a templomot őrző legendás angyal képe látható. A Megváltó lábai elé borul egy teljes ornátusában, bíborruhában és fején diadémmelel ábrázolt császár, minden jel szerint VI. Leon, akit Bölcs Leó néven ismer a történetírás. Néhány év múlva a narthex déli előcsarnokának nagy mozaikképe került elő, amely az Istenanyát ábrázolja, ölében a gyermek Jézussal, míg baloldala felől a kísérelő feliratokban is megnevezett Nagy Konstantin császár közeledik feléje, kezében az általa alapította város modelljét tartva, jobbra felül pedig Justinianus császár, aki a Hagia Sophia-templom kicsinyített mását ajánlja fel neki. A stílus alapján megállapítást nyert, hogy ez a mozaik a XI. századból való, tehát bár alapítási kép, a rajta ábrázolt események koránál jóval későbbi időből való.

Amidőn utoljára 1937 őszén Isztanbulban jártam, a Hagia Sophia felfelhőnyében összetalálkoztam Whittemore professzorral, aki felvezetett a templom déli galériájába. Amidőn félrevonta a fal egy részét eltakaró vásznat, ahol magas állványokon dolgoztak a munkások, egy bizánci császárné alakja tűnt elő. Whittemore professzor rámutatva csak annyit mondott: „A magyar királyleány”. Azóta csaknem tíz év telt el, de Isztanbulban a Hagia Sophiában és a párizsi bizánci intézetben a világháború zajlása közepette sem szakadt meg a munka s még 1942-ben megjelent a har-

madik „Report“. A pompásan illusztrált kötetben, amely az 1935—1938 között végzett kutatások eredményeiről tájékoztat, viszontlátjuk a helyszínen futólag megtekintett képet. A déli galéria keleti falán ugyanis két nagyobb mozaikcsoport került elő, amelyeket Fossati újabban felfedezett, s e kötetben először közölt rajzain is megörökített. Az egyik a trónján ülő Krisztust ábrázolja, jobbján IX. Konstantinos Monomachos császár, balján pedig felesége, Zoe császárné látható, akiknek alakjait jól ismerjük a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ú. n. Konstantinos Monomachos-korona zománcclemezeiről.¹ A másik csoport középpontjában az Istenanya látható, aki kezében tartja a gyermek Jézust, tőle jobbra egy bizánci császár áll, kezében egy zacskó arannyal, balra egy császárné, aki egy ajándékozási okiratot tartalmazó tekercset nyújt feléje, ez utóbbi mellett pedig az oszlopon egy ifjú képe. A pirosbetűs feliratok szerint a három személy II. Ioannes Komnenos császár, felesége, Eirene császárné, „a magyar királyleány“ és legidősebb fiúk, Alexios trónörökös. Mindkét mozaik kép feltárása nagyjelentőségű s egyben mindkettő érdekes történeti, filológiai és művészettörténeti problémákat vet fel.

Az első mozaikon a Megváltó feje mellett levő Ἡ(ησοῦς) Χ(ριστοῦ)ς feliraton kívül még három felirat, IX. Konstantinos Monomachos alakja felett Κωνσταντῖνο[.] ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θ(ε)ῷ αυτοκράτωρ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Μονομάχ(ος), Zoe feje felett Ζωὴ ἡ εὐσεβιστάτη αὐτοῦσα, míg a császárné kezében levő tekercsen Κωνσταντῖν(ος) ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θ(ε)ῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων olvasható. Amint a közölt fényképfelvételeken is jól kivehető, a Κωνσταντῖνος név a császár feje felett éppen úgy, mint a tekercs feliratán, s ez utóbbin még a Ῥωμαίων szó is, egészen más típusú és a többinél halványabb betűkkel van írva, vagyis más árnyalatú és jellegű mozaikkövekből van kirakva. Amint Whittemore is megállapítja, eredetileg a feliratban más névnek kellett állnia s azt csak később helyettesítették a Κωνσταντῖνος névvel. De még meglepőbb Whittemore-nak az a felfedezése, melynek helyességét a fényképmásolatok beható vizsgálata szintén megerősíti, hogy a mozaikon mind a három fej, azaz Krisztus és a két császári alaké egyaránt ugyancsak későbbi pótlás, tehát ezek helyett a mozaikon eredetileg más fejeknek kellett lenniök. Tudjuk, hogy Zoe, VIII. Konstantinos császár leánya, aki Michael Psellos szerint (ed. Renauld I. 34. l.) 978-ban született, először 1028-ban III. Romanos császárhoz ment férjhez, majd ennek gyanús körülmények közt bekövetkezett halála után IX. Michael (1034—1041) felesége lett, míg végül azután 1042-ben IX. Konstantinos Monomachos lett a férje az akkor már 64 éves özvegynek, aki 1050-ben halt meg. Whittemore a név- és fejtárgyításokat a következő feltevéssel próbálja megmagyarázni. Eredetileg a mozaik III. Romanos császárt és Zoét ábrázolta s a Κωνσταντῖνος nevek helyett az illető helyen a Ῥωμαῖός név állt. Minthogy pedig tudjuk, hogy 1041-ben, IV. Michael halála után, rövid időre, Zoe fogadott fia, V. Michael ragadta magához az uralmat, aki az özvegy császárnét ama vád alapján, hogy életére tört és meg akarta mérgezni, monostorba záratta (a Whittemore által idézett Psellos id. kiad. I. 98. l.-on kívül l. még Zonaras, ed. Bonn III. 609. l.), Whittemore arra gondol, hogy V. Michael Zoet nemcsak monostorba zárással büntette, hanem a felségsértéssel járó damnatio memoriae-vel is, vagyis eltávolíttatta fejét a Hagia Sophia mozaikjáról, melyet utóbb Zoe, amidőn mint IX. Konstantinos császár felesége ismét trónra került, mássikkal póltatott. Ez a feltevés azonban nagyon gyenge alapokon áll, mert — amint erre Whittemore is utal — Zoe detronizálása és V. Michael bukása közt csak két nap volt (1041 április 18—20), már pedig ez idő alatt a Hagia Sophia-templomot — amint a bizánci források-

¹ L. Bárányné Oberschall Magda: Konstantinos Monomachos császár koronája (Archaeologia Hungarica XXII.), Budapest, 1937.

ből jól tudjuk (a Whittemore által idézett Psellos id. kiad. I. 108—109. l-on kívül l. még Zonaras ed. Bonn. 611—613. l.) — éppen Zoe, illetve húga, Theodora párhívei tartották megszállva. Ezenkívül e magyarázat szerint érthetetlen, hogy miért cserélték ki a Megváltó fejét is, továbbá, ami egyenesen a feltételezett „damnatio memoriae” ellen szól, amelyre egyébként a késői bizánci korból egyetlen példát sem találunk, hogyha Zoe személye ellen irányuló tetteről lett volna szó, miért maradt épen a Zoe-feliratban a Ζωή név, hiszen elsősorban ezt kellett volna eltávolítani. Nézetünk szerint egy más feltevés jobban megmagyarázza a rejtélyt. Mi is meg vagyunk győződve róla, hogy a mozaik eredetileg III. Romanost és Zoet ábrázolta. E mellett szól az a körülmény is, hogy III. Romanos készíttette a Hagia Sophia híres Hetoimasia (Krisztus üres trónusa az utolsó ítélet számára) mozaikját,² továbbá, hogy a két említett feliratban a név helyén, ahová most erőszakos rövidítésekkel a Κωνσταντινός név van beszorítva, eredetileg éppen annyi betű állhatott, mint amennyit a Ρωμανός név tartalmaz, amint erre Whittemore is rámutatott. Szerintünk azonban az a körülmény, hogy a Ζωή név változatlanul megmaradt a császárné mozaikképe felett, míg a Ρωμανός nevet később Κωνσταντινός-szal cserélték ki, arra vall, hogy Zoe harmadik házassága után egyszerűen eltávolította első férje képét és nevét, akinek titokzatos halála miatt egyébként rá esett a gyanú, és helyébe harmadik férje képét és nevét illesztette be. Ami pedig a saját arcképének kicserélését illeti, arra kell gondolnunk, hogy a harmadik házassága idején már régen elvirágzott aszszonyt női hiúság vezette, amidőn új, talán még jobban fiatalító képét helyeztette a régebbi helyére. Hiszen feltűnő, hogy a Konstantinos Monomachos-korona körülbelül ugyanezen időből származó lemezén is milyen fiatalos ábrázolásban jelenik meg a hatvanon már túl levő császárné.³ A Krisztus-fej kicserélésnek rejtélye is ilyen irányba mutat. Feltűnő ugyanis, hogy a Megváltó tekintete határozottan Zoe felé fordul. Ha végignézzük azokat a bizánci képeket, amelyek Krisztust egy császár és egy császárné között ábrázolják, azt látjuk, hogy tekintete mindig a császár felé irányul, aki, mint Krisztus földi helytartója, rangban a Megváltó után következett.⁴ S ha e mozaikképen mégis az ellenkezője fordul elő s a Megváltó tekintetével a császárné felé fordul, ennek magyarázatát Zoe féktelen hiúsággal párosult hatalomvágyában kell keresnünk. Ez lehetett az indítóoka annak, hogy Zoe a Megváltó eredeti fejét, amely nyilván III. Romanos felé nézett, olyan újjal cseréltette ki, amely őt tünteti ki tekintetével. Vagy talán a nem éppen kifogástalan életű császárné élete vége felé szükségét érezte annak, hogy az égi Megváltó tekintete reá essék? Mindenesetre a jelek arra utalnak, hogy a „damnatio memoriae” erőszakolt feltevése helyett inkább Zoéval kapcsolatos egyéni motívumokban keressük e rejtély nyitját.

A másik mozaikcsoport magyar szempontból különösen jelentős. Hiszen II. Ioannes Komnenos császár felesége, Eirene császárné, magyar származású volt, Szent László leánya s egyben a középkori Bizánc egyik legszebb és legpompásabb császári monostorának, a Pantokrator-monostornak és a hozzátartozó kórháznak, szeretetháznak az alapítója, kinek emlékét a bizánci egyház a „boidogok” sorában őrzi. A Hagia Sophiában előkerült mozaikkép egyben eldönt egy régi problémát. Ugyanis a velencei San Marco-templomban lévő Pala d'Oro-n látható egy bizánci császárné

² L. Ch. Diehl: Manuel d'art byzantin II. (Paris, 1926³) 506.

³ L. Bárányné Oberschall Magda id. m. 27 l., II., V. tábla.

⁴ L. Sp. Lampros: Λεύκωμα βυζαντινῶν αυτοκρατόρων, Athen, 1930. 54., 60., 62., 63. tábla; A. Grabar: L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936. XIX. 2., XXIV. 2., XXV. 2. tábla.

zománcképe, melynek felirata: Ειρηνη ευσεβιστατη αυγουστη.⁶ Régóta vitás volt, vajjon ezt II. Ioannes Komnenos feleségére vagy pedig anyjára kell-e vonatkoztatnunk. A két ábrázolás összehasonlítása arra az eredményre vezet, hogy a két alak nem azonos. Nemcsak az arcok típusa más, hanem a hajszín is. A velencei Eirene fekete, a konstantinápolyi pedig feltűnően szőke. A Hagia Sophia mozaikképének kilétét a császárné feje mellett levő Ειρήνη η ευσεβιστάτη αυγουστα és császári férje feje mellett olvasható Ἰω(άννης) ἐν Χριστῷ τῷ Θε(ε)ῷ πιστὸς βασιλεὺς (sic!) πορφυρογεννητος κ(αι) αυτοκράτωρ Ῥωμοι(ων) ὁ Κομνηνός (Whittemore kiadványában a helyesbített szövegben tévesen áll πορφυρογεννητος hangsúly nélkül!) szövegű felirat minden kétséget kizáró módon meghatározza. Ha azonban ez a magyar hercegnőt ábrázolja, akkor a Pala d'Oro képében anyósát, I. Alexios császár feleségét kell látnunk. Szent László leányának egykorú és hiteles mozaikképével az Árpádok ilyen emlékekben nem túlságosan gazdag arcképcsarnoka újabb becses darabbal gazdagodott. Ezért a magyar tudomány külön köszönettel tartozik a Hagia Sophia mozaikjai tudós feltárójának és mintaszcrű publikálójának, Whittemore professzornak.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

*

This third report publishes the results of the work conducted by the Byzantine Institute headed by Professor Whittemore in the course of 1935/38 for the opening up of mosaics of the Haghia Sophia. Two groups of mosaics appeared on the wall of the South Gallery, of which the first represents Christ enthroned and the Emperor Constantine IX. Monomachos and his wife the Empress Zoe while on the other appear the figures of the Child Jesus in the arms of the Mother of God and the Emperor John II. Comnenos and his wife the Empress Irene with their son, the heir to the throne Prince Alexios. As to the first, it is conspicuous that the name of Constantine on the inscriptions had been inserted later in place of another name, moreover that the heads of the Emperor, the Empress and the Saviour are also later substitutes. Professor Whittemore is inclined to think — as an explanation of this peculiar phenomenon — that Michael in 1042 had not only forced the Empress Zoe to retire into a monastery, but had perhaps also inflicted the penalty of „damnatio memoriae“ upon her. This supposition, however, is contradicted not only by the fact that the church of Haghia Sophia at the critical time had been occupied by the adherents of Zoe, respectively of her younger sister Theodora, but also by that the inscription over the head of the Empress reads clearly as Zoe and that it has been preserved. Thus the conjecture seems probable according to which Zoe who had married for the third time in 1042, herself caused alterations to be made on the mosaics by substituting the name and head of her third husband Constantine IX. Monomachos for her first husband Romanos, and may be she had her own portrait replaced out of vanity by a newer one. Concerning the figure of Christ, it is remarkable that the Saviour's countenance is not focussed — as is the case on other representations — on the Emperor, but on Zoe. From this can be concluded that in the substitution of the head of Christ Zoe's personal motives played a part. The other mosaic is particularly significant from the Hungarian point of view, because the Empress Irene was a Hungarian Princess, daughter of King St. László (Ladislaus) and at the same time the founder of the Pantocrator Monastery at Constantinople, whom the Byzantine Church reveres as „Blessed“. Her contemporary and authentic

⁶ L. Moravcsik Gyula: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor (A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7—8.), Budapest—Konstantinápoly. 1923. I. iábla.

mosaic portrait which proves clearly that the portrait in the Pala d'Oro in Venice does not represent her, is a precious addition to the none too rich portrait gallery of the Árpád dynasty. Therefore Hungarian scholarship is particularly indebted to Professor Whittmore, the learned explorer of the mosaics of the Hagia Sophia who published his finds so admirably.
(Budapest.) Gy. Moravcsik.

Византийский Сборник, под редакцией Проф. М. В. Левченко, Академия Наук СССР, Институт Истории, Москва—Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1945. 274 l.

A nagymúltú és eredményekben gazdag orosz bizantinológiai kutatások, amelyeket a múlt század hetvenes éveiben V. G. Vasiljevskij (1838—1899) nagyszabású és rendkívül értékes tudományos munkássága indított meg, 1930 táján hirtelen megszakadtak: F. I. Uspenskij halála után a Tudományos Akadémia „Orosz-bizánci Bizottság”-a feloszlott és a bizánci tanulmányok folyóirata, az 1894 óta megjelenő „Vizantijskij Vremennik” megszűnt. Csaknem egy évtized után, 1939-ben azonban megalakult a Szovjet-Unió Tudományos Akadémiája „Történeti Intézeté”-nek keretein belül a bizantinológusok csoportja és megkezdte a bizánci kutatások újjászervezését. Ennek első látható jele ez a kötet, amely a Szocialista Tanácsköztársaságok Uniója Tudományos Akadémiájának „Történeti Intézeté” kiadásában jelent meg s amelynek élén M. V. Levčenko professzornak „A jelenkori bizantinológia feladatai”-ról szóló tanulmánya áll (3—11. l.). Az ebben kifejtett program különös érdeklődést kelthet nemcsak a bizantinológia speciális kutatóinak, hanem általában a filológusoknak, történészeknek és mindazoknak a körében, akik az orosz szellemtudományok fejlődését figyelemmel kísérik. Világos képet kapunk belőle azokról a motívumokról, amelyek a mai orosz történeti kutatást vezetik, azokról a célkitűzésekről, amelyek előtte lebegnek s azokról a szempontokról és módszerekről, amelyek benne érvényesülnek. Megtudjuk ebből, hogy az orosz bizantinológiai tanulmányok megszakadásában nagy szerepet játszott Pokrovskij iskolája, amely a történettudomány objektív voltát megtagadván, hadat üzent a konkrét történeti kutatásnak és azt valami durva szociológizálással akarta helyettesíteni. A tiszta tudományos szempont azonban felülkerekedett. Az a gigantikus küzdelem, amelyet a Szovjet-Unió a német-fascista támadással szemben vívott, új ösztönzést adott Oroszországban a történettudományok iránti érdeklődésnek. „Történeti múltunk, országunk kultúrája és az a számtalan forrás, amely ezt táplálta, még drágább lett számunkra” — írja a szerző. Ennek következtében az orosz történettudomány keretei nagymértékben kitágultak és új feladatok tárultak fel művelői előtt. Az új szovjet történeti felfogás mindenekelőtt szakítani akar a Nyugat-Európa-centrizmus szűk szemléletével s hangoztatja, hogy a középkori kutatásokban Oroszországnak és a vele határos európai és ázsiai területeknek el kell foglalniuk a maguk méltó helyét. A régi Oroszország művelődésére nagy hatással volt Bizánc. A szerző Marx és Engels műveiből vett idézete szerint „Oroszország vallása és civilizációja bizánci eredetű” (Sočinenija IX. 439). A szovjet történész tehát, ha önálló kutató akar lenni, nem mondhat le a bizánci források tanulmányozásáról. Ezek nélkül sem a szlávok történetét, sem a régi orosz történetet, sem a Szovjet-Unió ama területeinek történetét, amelyek egykor a bizánci birodalomhoz tartoztak, nem lehet tanulmányozni. De nemcsak a forrásokról van szó. Az orosz bizantinológia érdeklődésének középpontjában álló bizánci hatás, a georgiai-bizánci és örmény-bizánci kapcsolatok kutatása elképzelhetetlen a bizánci történet ismerete nélkül. A továbbiak során a szerző rámutat arra, hogy a bizantinológia művelése ellen nálunk is hangoztatott naív és tudománytalan kifogás, amely szerint a bizánci források köre nagyon korlátolt, egyáltalán nem helytálló és hangsúlyozza, hogy a bizánci anyag még távolról sincs

kimerítve. Utal arra, hogy az orosz bizantinológia legelső feladata a Szovjet-Unió könyv- és kéziratáraiban levő kiadatlan anyag publikálása. Ami pedig a módszert illeti, a szovjet történész feladata a bizánci történetnek marxista szempontból való megvilágítása. Ez irányban az első kísérlet a szerzőnek „Bizánc története“ című munkája (1940) volt. Felfogása szerint a korai középkorban az osztályellentétek sehol sem élesedtek ki annyira, mint éppen Bizáncban, amely Marx szavai szerint „egész Keleten és Nyugaton főcentruma volt a fényűzésnek és nyomornak“ (Archiv Marksa i Engelsa V. 1938. 193). De nemcsak a történeti, hanem az irodalomtörténeti kutatásokra is nagy feladatok várnak a bizantinológia terén, mert — mint Levčenko nagyon helyesen megállapítja — Krumbacher irodalomtörténete megbízható bibliográfiai kézikönyv ugyan, de a szó igazi értelmében véve nem irodalomtörténet.

Ami az orosz bizantinológia legközelebbi konkrét feladatait illeti, Levčenko a következőkben látja azokat. Nagyon fontos lenne a V. V. Latyšev-féle „Scythica et Caucasia“ folytatásaként kiadni az orosz földre és népeire vonatkozó bizánci tudósítások gyűjteményét, továbbá kiegészíteni Latyšev feliratgyűjteményeit a még kiadatlan bizánci feliratokkal. Folytatni kellene a legkiválóbb orosz bizantinológus, V. G. Vasiljevskij összes munkáinak kiadását, amelyekből eddig négy kötet jelent meg (1908—1930). Hiszen „ezekből tanultak az elmúlt nemzedékek és ezekből kell tanulniok a jövő generációknak is“. Kiadásra vár még F. I. Uspenskij nagy bizánci történetének hátralevő része is, amelyből csak két kötet jelent meg (1913—1927). A szovjet bizantinológiai kutatás gyakorlati előfeltételnek tekinti a szerző az egyetemek történeti és filológiai fakultásain a Bizánc történetére és irodalmára vonatkozó előadások és ezzel kapcsolatban a görög nyelvnek kötelező tárgyként való bevezetését.

A kötet gazdag tartalmából kiemeljük még M. V. Levčenko-nak „Adalékok a kelet-római birodalom V—VI. századi belső történetéhez“ (12—95. l.), E. E. Lipšic-nek „A bizánci parasztság és a szláv telepítés“ (96—143. l.) és A. P. Džakovov „A bizánci demosok és pártok az V—VII. században“ c. nagyobb munkáit, melyekhez még több becses tanulmány csatlakozik, amelyekben már az említett új szempontok érvényesülnek. A kötetet szemelvényes nyugateurópai bibliográfiai összeállítás zárja be, amely azonban csak 1941-ig terjed, amikor a kötet nyomtatása megkezdődött.

Örömmel üdvözljük az orosz bizantinológia újjászületéséről tanúsító szép gyűjteményt, amelyet — értesülésünk szerint — rövidesen követni fognak az újból meginduló „Vizantijskij Vremennik“ kötetei. Örömmel látjuk, hogy a szovjet tudomány olyan elveket hangsúlyoz és készül a gyakorlatban megvalósítani, amelyek az antik és bizánci kutatásokra vonatkozólag a magyar tudományban is többízben erőteljesen kifejezésre jutottak. A felvetett és termékenynek ígérkező új szempontoktól pedig Bizánc történetének az eddig nagyon elhanyagolt társadalmi és gazdasági irányban való mélyebb és alaposabb megismerését várjuk.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

*

В этом сборнике прежде всего привлекает внимание новая программа русского византиноведения изложена профессором М. В. Левченко, по которой важнейшими задачами советских византистов должны явиться отыскание и опубликование находящихся в архивах и книгохранилищах СССР произведений византийской письменности, освещение истории Византии с марксистской точки зрения, собрание свидетельств византийских писателей о территории России и ее народах, опубликование еще неизданных греческих надписей, продолжение издания трудов В. Г. Василевского и Ф. И. Успенского и т. д. Из специальных

исследований особенное внимание заслуживают сочинения М. В. Левченко, Е. Э. Липшица и А. П. Дьяконова. Все труды соединенные в этом изящном сборнике свидетельствуют о могущем возрождении русского византиноведения. (Будапешт.) Дюла Моравчик.

Chr. S. Stang: *Das Slavische und Baltische Verbum* (Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. 1942. No. 1.), Oslo, 1942. 280 l.

Amikor Antoine Meillet a század elején Dialectes indo-européens c. művében a biztos eredmények mérlegére tette a balti-szláv nyelvgység kérdését, akkor tulajdonképen csak a Brugmann által összeállított jegyek kritikájára szorítkozott, s az ott fel nem vetett pontokat, így az igerendszert is, csak nagy általánosságban érintette. A kérdés későbbi feldolgozó, így elsősorban Endzelin (Slavjano-baltijskie etjudy, Harjkov 1911), sem tértek ki bővebben erre a pontra. Így nagy hálára kötelezte a tudományt Stang, amikor ennek a fontos kérdésnek a földolgozását vállalta.

Bevezetőül először is azt igyekszik rögzíteni, hogy az előbalti és elősláv periódusokra milyen idők, aspektusok, módok és igenemek vehetők fel. Az utolsó két évtized kutatásai ugyanis erősen megbontották azt a harmonikus képet, amelyet Brugmann rajzolt még a Grundriss 2. kiadásában is az indoeurópai igerendszerről. Így a hetita nyelv búvárlata arra a megállapításra vezetett, hogy az indoeurópai perfekturnak tulajdonképen egy különleges praesens. Míg azonban Kuryłowicz, Sturtevant, Pedersen és régebben maga Stang is a perfekturnak a hetita *-hi* aktív praesensszel azonosították, addig most Stang (10 k.) arra a fontos megállapításra jut, hogy a perfekturnak a *-hi* mediális praesensszel egyeztetendő.¹ Ebből viszont az a fontos következtetés vonható le, hogy ahol van perfekturnak, ott mediumnak is kellett lennie.

Ugyanígy mosódott el Renou óind kutatásai nyomán konjunktívus és thematikus indikatívus még nemrégben is világos különbsége, amint az injunktívusról is kiderült, hogy praeteritumot, praesenset és modalitást egyaránt kifejez és a diathesiszsel szemben is érzéketlen. Ha tehát magán az inden belül még eleven kitapintható ez a nyilván régebbi fejlődési fok, akkor joggal merül fel az a kérdés, hogy mi tehető fel az eddigi kategóriák közül az indoeurópai alapnyelvre és hogy valamely kategória létezése bizonyos területen egyúttal annak közindoeurópai jellegét bizonyítja-e?

Az összes adatok pontos mérlegelésével Stang arra az eredményre jut, hogy a balti és a sláv előfokán meg kellett lennie az aktívum: medium, praesens: aoristos: perfekturnak, indikatívus: optatívus ellentéteknek.

Az első két nagy fejezet a sláv és a balti igerendszert tárgyalja (14—97 és 98—212). Az aspektus kérdésében (14—21) tagadja a folytonosságot az ie. praesens-aoristos és a sláv imperfektív-perfektív ellentétek között, amelyek között törés volt. In concreto az új rendszer csíráját Kuryłowicz nyomán az *-aję* és *-nę* praesensek egymásmellettiségében látja, mert egy inchoatív *kosnęti* és egy iteratív vagy intenzív-duratív *kasati* párnál az alapige (**kose-*) eltünése után könnyen kialakulhatott a perfektív-imperfektív ellentét. A perfektív ige praesensének jövő jelentése későbbi járulék és egy a jelentés miatt kézenfekvő lehetőség általánosításán alapszik, mert az ószlávban imperfektív ige praesense is lehetett futurikus jelentésű. Az új rendszer alapja az, hogy a sláv tudott iteratívumokat és duratívumokat képezni, viszont futuruma nem volt. A baltiban egyik feltétel sem volt meg, így ott az aspektusrendszer más utakra is tért.

¹ EphK 67, 1943, 109 kk. lapokon ismertetett művében 86 kk. l. ugyanerre az eredményre jutott Hendriksen is.

A praesens-tövek tárgyalásánál is mindenütt igyekszik S. az indoeurópai előzményeket felmutatni, ill. az újítások rációját megtalálni. Az athematikus *damb* szerinte „enthält als Reduplikationssilbe die langvokalische Wurzel **dh-*“ (21). Ez lehetetlen, mert ilyen reduplikáció az indoeurópaiban nem volt. Vaillant egy gondolatát követve igyekszem másutt kimutatni, hogy *damb* ie. **dhmi* folytatása, amely a kis szláv athematikus csoporton belül is különálló *ēm vēm* analógiáját követte. Az *i*-töveknél hathatós érvekkel védi S. a régi felfogást (23–29), hogy félig thematikus osztály, szemben Specht nézetével (KZ 62, 78 kk.), aki *-eye-* igéket lát bennük. A thematikus *e/o* igéknél arra a meglepő, de meggyőző eredményre jut (33), hogy azok a tövek, amelyek aoristikusak voltak az indoeurópaiban, a gyengült tövet thematizálták (ói. *astar* : *stbr̥q strētb*), míg amelyeknél teljesfokú praesens volt, az meg is maradt (*vezq̄, pekq̄*). Érdekes eredményre vezet a *ye/o-* thematikus igék vizsgálata is. Itt *koljo borjo* és hasonlók o-fokot mutatnak. Sokan, leginkább Meillet, ezt régi athematikus ragozás jellemzőjének tartották, magam is. S. szerint azonban az o-fok ezeknél egy régi iteratív vagy intenzív típus jellemzett és a különnyelvek eltérése a színben (*melj̄q̄* : gót *malan*, *grebq̄* : gót *graban*) abból magyarázandó, hogy alap- és származékige keveredtek, ill. az egyik kiveszett (41). A thematikus igéknél a *delo-* kategóriába csak *idq̄, jadq̄* tartoznak, de ezek szerintem nem ie. *d(h)*-igék, mint S. gondolja, hanem az athematikus imptv.-ból fejlődött szláv különlegességek. Az infixumos igék, amelyek testtartást fejeznek ki, S. szerint azért követik ezt a képzést az általános nasalis suffixum helyett, mert náluk ez nehézséget okozott volna (53 k.).

A *ne/o*-igék tudvalevőleg két típusban mutatkoznak: *rinq̄(ti)*, *rinq̄x̄b*, *rinoven̄b* és *dvignq̄(ti)*, *dvign̄b*, *dvizen̄b*. Közülük az első az életképesebb, és ipso facto beletartoznak az összes vokalikus tövek, mint amelyeknél a tőaoristos egyáltalán nem lett volna karakterizálva. A két típus ie. alapokra való visszavezetése nehéz, s az eddigi kísérletek elégtelenségét élénken szemlélteti Vondrák tárgyalása, Vergl. Gr.² I. 708 kk. Stang a két típus pontos szétválasztásával szerintem is a definitív megoldáshoz jutott. E szerint az első típus régi *-neu* igéket képvisel, amelyek aor-a az ie. impf. folytatója; a második típus *-nā* igéket ölel fel, amelyeknek aor-a tőaoristot folytat. A thematikus *nq̄ ne-ši* ragozás a *-nā* igéktől, az inf. *-nōti* végzete a *-neu* tövektől való, amelyeknél Endzelin nyomán *nq̄-t* régibb *nu* nazalizációjából származtatja (v. ö. ehhez még Lehr-Splawinski, Mél. Pedersen, 1937, 379 kk.). A két típus tökéletes vegyülést mutat (54–60).

A praesens-rendszerre vonatkozólag meg lehet állapítani, hogy az *e/o*, *ye/o*, *i/ē* állapottípus és az *-iti* kauzatív-iteratív típus csak az előszlávban produktív; a szláv fejlődésben a denominatív *ēj̄q̄ ujq̄*, a deverbatív *ajq̄ ujq̄* és a *nq̄* nasalis típus mutat életerőt. E vonások leginkább a balti és germán igerendszerekkel egyeznek, alaki és jelentéstani szempontból egyaránt, ami azonban nyilván nem alapszavak alapján elvégezhető. Van Wijk szerint Sprachbund-jelenségekből értendő, vagyis, ha szabad így mondanom, földrajzi nyelvrokonságból.

Éles megfigyelőkészséget árul el S. az aoristos tárgyalásában is (63–81). A világos them. aor. mellett valóságos őserdő a sigmatikus aor. A félig thematikus ragozás miatt az impf. suppleál (*rēx̄b* : *reče*). De ha a tő sonansra végződik, akkor háromféle eset is lehetséges: *m̄br̄q̄* : *m̄rēt̄b*; *kryj̄q̄ tr̄q̄* : *kry tr̄b* és *tr̄q̄* : *tr̄re*. Stang megkísérli e sokféleség magyarázatát is. Van Wijk nyomán azt tanítja, hogy *-tb* aor. (és part.) csak circumflektált tőszótag esetén van és éppen ezért az eddigi elméleteket elvetve, ezeket tőaoristosoknak tartja: *m̄rēt̄b* ∞ ói. *amr̄ta*, *strēt̄b* ∞ *astar*. Ezzel szemben

² A cikk az Études Slaves et Roumaines I. számában jelent meg.

trь žrь bi li ži régi *s*-aor-ok akutált tövekből ('nehéz bázisok'), amelyek nem kerültek a *věs-vede* suppletív rendszerbe, mert a szóvégi lekopás a tövet nem érintette (ezzel szemben **věd-s-s* > **vě!*). A fejlődési irányt azonban mutatja, hogy *trь ži* mellett is van *trь žive*, tehát régi impf-ok. Hogy e tövek nem tőaor-t képeznek, annak valószínű magyarázata az (69), hogy a tövek nagyon eltértek volna: *žrьti trьti biti*-hez **grat* **trět* **b'at* (sőt **b'lat*) lett volna az aor. A többi igecsztályt véve szemügyre, már láttuk, hogy *rin?xь* régi impf., *dvigь* pedig them. aor. Az *-iti* igéknél *nosixь* : *nosi* a hangsúlyviszonyok miatt suppletív, mint *věs-vede*, tehát **nosi-som* (aor.) : **nosi-s* (impf.). Az *ěti* igéknél *sědě* a gör. *ἐξάδης, η(τ)* mása, míg *sěděxь* (hangsúlyban is) új *s*-aor. Az *ati* igéknél szereplő *a* tő-igékben (*ber?*) aor-jegy, amely S. szerint (75) élesen megkülönböztetendő a csak állapotjelző *a*-tól (*imati*). Ez érthetetlen, különösen azért, mert bevezetőül éppen S. mutatja be Renou kutatásait az injunktívus színjátszó természetére vonatkozólag (l. fönt). Ha tehát tekintetbe vesszük, hogy ugyanez az *-a*- nemcsak mult és (állapotjelző) jelen, hanem modalitás is (lat. *fuam*), akkor ezen *a*-alakokban is csak injunktívus-féle formációt láthatunk. Ami pedig az ezen igéknél található hangsúlykülönbségeket illeti, leszegezzük, hogy ha intonációs különbségek mutatkoznak, azok semmi esetre sem származhatnak az *a*-elem circumflektáltságából (75), mert egyszerű hosszú hangon ilyen nem lehetett.

Az impf-nál, bár megvallja, hogy nem tud teljes megoldást adni, mégis határozottan a kompozíciós elmélet mellett száll síkra. Új nála, hogy a kiindulónak tekintett 3. sg. *b raaše* alakot (talán öntudatlanul is Vaillant nyomán?) az orosz *xodil byvalo* típusal analóg módon *b'ra* aor. és *aše* < ie. **ōse* 'volt' perf. összeolvadásából magyarázza. A magam részéről ezt a szellemes magyarázatot nem tudom elfogadni, mert úgy látom, hogy a *nesěaxь veděaxь* alakok semmiképpen sem szakíthatók el a balti (litv.) *něsė* *vedė* alakoktól. Az a tény, hogy a litvánban is megvan az *ā* és *ē*-praeteritum, még pedig, amint már Porzezińsky kimutatta (RS 4, 1911, 23–25), javarészt egyező megoszlással, ez a tény semmiféle az *ā* és *ē* képző funkciójára vonatkozó magyarázattal nem küszöbölhető ki. Ami pedig az **ōse* perfektumot illeti, némi következetlenséget látok abban, hogy S. a *mrěxь* aor. típus ragját ugyan a régi perfektumi *-tha* ragból származtatja (221), ennél a par excellence perfektumi formánál viszont nem méltatja magyarázatra eltűnését. Pedig honnan kapta az aor., ha még ez az egyetlen perfektum sem őrizte meg?

A szláv igerendszer áttekintését az infinitívus-tövek, a szláv paradigma felépítése és a verbum infinitum tárgyalása rekeszti be. Különösen szép a paradigma felépülésével foglalkozó rész. Ebben a különböző averbók elvi alapjait igyekszik feltárni (89–95). Míg a származtatott igéknél a praesens- és aor-tő viszonya eléggé egyszerű szabályokba foglalható, addig az *e/o* tövek a legnagyobb tarkaságot mutatják: *ved?*-*věs* mellett *mrě?*-*mrěxь*, de *ber?*-*braxь*. Főeredménye, hogy az *a*-aor. szekundér jellegű és ott lép fel, ahol aor. nem volt vagy a praesens-tőtől nem differenciálódott.

A balti igerendszer vizsgálata ugyanilyen elvek szerint történik. Az *ē*, *ā* bővítmenyt, ill. második tövet illetően arra az eredményre jut, hogy *ē* tranzitív, *ā* intranszítív jellegű volt; e mellett azonban egy tisztán praeteritális jellegű *ā-t* is el kell ismernie (cf. *ber?* : *braxь*). Már ez utóbbi tény miatt is erősen kétes ez a szigorú kettéválasztás, és ez a bizonytalanságérzet csak fokozódik, mikor *mēna* : *minē* 'emlékszik' esetében is **minā*-alakot posztulál, holott a meglevő *minē* pontosan egyezik az ószl. *minē*-, gör. *ἐμνήν* alakokkal. Az *st*-igéknél eredeti *sk'ist* expresszív, különösen hangábrázoló suffixumok egymásmellettiségét tartja valószínűnek, a *na*-igék pedig az athem. *nāmi* típusból thematizálódtak. A félig them. osztályban, amely *ā*- és *i*-igéket ölel fel, az *ā*-igék javarésze iteratív-kauzatív jelentésű és a jelenideji *ā*-val szemben a többi alakban *i*-tövet mutat (: *laiko*, de

laike laikyti 'vár'). Ez S. szerint a szl. *nosili* típus megfelelője, amely \bar{a} -praesensszel párosult. Az \bar{a} -praesens másodlagos voltát támogatja, hogy keleti litv. nyvj-i *mókiau mokia* (irod. *mókau móko* 'tanítok' helyett) minden látszat szerint régebb *mókiau moki* *i*-praes-re utal. A szekundér igéknel S. hajlandó a tranzitív $\bar{e}ye$ -igék impf-ában látni a balti \bar{e} -praet. kiindulópontját (163 kk.), míg az *auja*-igék szolgáltatták, *d* hiatustöltővel, a mai litv. imp-ot. Az ígétőképzés áttekintése után itt is a *verbum infinitum* kerül sorra.

A balti praet-rendszerben az \bar{e} S. szerint $\bar{e}ye$ -igékből van (l. az imént), míg az \bar{a} -praet. egy mediális-intranszitiv \bar{a} és egy tisztán praeteritális \bar{a} végüléséből jött létre (l. feljebb). Ha még a tövet is figyelembe vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy a balti praet-ban régi impf-ok (*ėde*), *tőaor*-ok (*stōjo*), them. aor-ok (*lipo* \approx szl. *lŭpe*), \bar{a} -aor-ok (*jiėškōjo*), \bar{e} -aor-ok (*sėdējo*), praeteritális \bar{a} -val képzett alakok (*sūko*) és nyújtott praet-ok (*gėre*) olvadtak egybe. Ezek közül legfeljebb az utolsó hiányzik a szlávban, a baltiban viszont nyoma sincs a szlávban fontos szerepet játszó *s*-aor-nak. És itt az az érdekes, hogy a balti ezen a két ponton a germánnal egyezik (188—202).

A futurumot S. megint félig them. képzésnek tartja (202—4), amelyben csak a 3. személy athematikus. Ez szerinte a gör. $\epsilon\sigma\omicron\mu\alpha\iota$: $\epsilon\sigma\tau\alpha\iota$, lat. *fero*: *fers*, *-t*, valamint oszk *deivast*, umb. *ferest est* alakokkal egyezik, amint már részben Meillet és Bonfante is kifejtették. A 3. sz. athematikus volta azonban nem egészen biztos, mert vannak *-si* végre utaló alakok is.

Az ú. n. félparticipium S. szerint (205 k.) tulajdonképen *(a)ma*-part., amely vokalikus intranszitiv tövektől veszi eredetét, ahol a *d* hiatustöltő szerepet játszott. A mult part. (nom. *sėdęs*, acc. *sėdusai*, gen. *sėdusos* stb.) bár kétségtelenül összefügg az ie. perf. part-al, nom-ával nehézségeket okoz. S. szerint ezt a nehézséget heteroklitikus (szerintem inkább suppletív) paradigma feltételezésével lehetne kiküszöbölni (208): *sėdęs* az athem. aor. part-a volna.

Amint látjuk, a könyv javarésze a szláv és balti igerendszerek alapjait foglalja. A még hátralevő lapokon S. a személyragrendszer és a modulusok ie. kapcsolatait igyekszik felfedni, s itt is sok érdekes megállapítása van. Szerinte a *berę* ragja nem lehet $*ber\bar{o} + n$, aminek ellene mond *kamy*, hanem csakis $*ber\bar{a}$ (= *ferō*) + *n*, amely a $*mog\bar{a}n$ -féle praeteritumokból vedődött át. A 2. sz. them.- $\bar{s}i$ végződését, amely \bar{s} -ével és *i-jével egyaránt a legnagyobb nehézségeket támasztja, hajlandó az eredeti primér végzet $-š$ (*i*-töveknél $*-s\bar{a}$ -ból) és egy a balti és esetleg más nyelvek alapján feltételezendő *-ei* végzet kontaminációjából magyarázni. A sg. és pl. 3. sz.-nek az óegyh. szl.-ban jelentkező $-t\bar{b}$, $ęt\bar{b}$, $ęl\bar{b}$ alakjai szintén nagy nehézségeket okoznak, mert az eredeti $-(n)ti$ végződésnek megfelelő $-t\bar{b}$ nemcsak az athem. igéknel van még meg, hanem az óoroszban is egészen általános. S. elvetve az eddigi magyarázatokat, kivéve Meillet alap gondolatát, úgy véli, hogy a későbbi szláv fejlődés alapján a 3. személyek gyengesége állapítható meg (v. ö. szerb *trėsę trėsę* stb.). Kétségtelenül megvolt tehát az ószlávban is a *beret\bar{b}* \rightarrow *berę* és *beręt\bar{b}* \rightarrow *berę* fejlődésre való hajlam, aminek első állomása a depalatalizáció, tehát $-t$ volt. Itt szerinte a zárt szótagokat nem tűrő ószláv nyelv két dolog között választhatott: vagy eljelt a zárhangot, vagy megtámasztja. Ez utóbbi mellett döntve, a gyakori *ob\bar{b}*: *ob*, *ot\bar{b}*: *ot* mintájára léptette életbe a *beret\bar{b}*, *beręt\bar{b}* alakokat, amelyek az athem. igék kivételével mindenütt általánosultak.*

Az utolsó fejezet (Schlussfolgerungen, 268—78) összegezi az eredményeket, amelyek abban foglalhatók össze, hogy a praesens-rendszerben majdnem teljes az egvezés a két nyelvág között, míg a praeteritumban eltérések is mutatkoznak (szl. *s*-aor.: balti nyújtott praet.), amelyek lehetnek különnyelvelőtiek. Kétségtelenül igazza van tehát S.-nak, mikor megállapítja, hogy Meillet-nek a két igerendszerre vonatkozó nézete („en gros

tout est pareil, ... dans le détail tout est distinct“) erősen túlzott. Ha még hozzáveszem, hogy nézetem szerint a balti és szláv *ē*- és *ā*-praet. is genetikusan összefüggnek, akkor még nagyobb jelentőségű az igerendszerek összehasonlításából származó eredmény.

S. művének azonban nemcsak eszközértéke van, hanem önértéke is. Pótolja ugyanis, legalább részben, azt a nagy űrt, amit egy összehasonlító balti nyelvtan hiánya mindazok számára jelent, akik ezekben a kérdésekben tájékozódni szeretnének, és eddig legfeljebb Endzelin monumentális, de céljánál fogva egyoldalú lett grammatikájára támaszkodhattak. Bámulatos az a biztonság, amelyet egyrészt a balti-szláv belső filológia, másrészt a legtávolabb fekvő ie. nyelvek területén mutat, hetitát és tokhárt is ideértve. Ugyanilyen biztos ismeretekkel rendelkezik a modern irodalomban is, ahol magam csak Kuiper, Die idg. Nasalpraesentia, 1937, és Sandbach, Die idg. zweisilbigen schweren Basen und das balt. (lit.) Praeteritum, 1932, műveit hiányoltam.

Stang egyes eredményei megtámadhatók, jómagam is rámutattam eltérő lehetőségekre, de az kétségtelen, hogy aki a balti és a szláv igerendszernek alapnyelvi gyökereivel akar foglalkozni, az a jövőben az ő művét nem nélkülözheti.

Szemerényi Oswald.

*

Stang's gross angelegtes Werk verdankt seine Entstehung dem Umstand, dass Verf. das von Meillet in seinen Dialectes Versäumte nachholen wollte. Es will die ie. Grundlagen der beiden Verbalsysteme aufdecken und dabei die Frage lösen, ob sie näher zusammengehören. Deshalb werden sämtliche Probleme der Verbalsysteme parallel durchgearbeitet. Verf. kommt auf Grund seiner eingehenden Untersuchung zum Ergebnis, dass Meillet mit seiner Ansicht zu weit gegangen ist; m. M. n. hätte Verf. sein Urteil noch schärfer formulieren können. Die beiden Systeme weisen so viele in Einzelheiten gehende Übereinstimmungen auf, dass diese Tatsache, die durch Stang in ein noch grelleres Licht gerückt wurde, als wir es bisher ahnten, nur durch eine Spracheinheit zu erklären ist.

Die vielen Einzelergebnisse und feinen Beobachtungen, zu denen Verf. gelangt, können hier nicht wiederholt werden. Ich habe versucht, sie möglichst getreu zu wiedergeben, habe auch nicht unterlassen, zu manchen auch meinerseits Stellung zu nehmen.

Stauenswert ist die Sicherheit, mit der sich Verf. sowohl in der engen baltisch-slavisches Philologie, als auch in ganz abgelegenen Sprachen (Hitt., Toch.) bewegt. In der Lit. habe ich nur Kuiper's und Sandbach's Arbeiten vermisst.

Aber über das von sich selbst gesteckte Ziel hinaus hat Verf. noch eine dankenswerte Aufgabe erfüllt: er hat die bisher fehlende vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, wenn auch vorläufig nur für das Verbalsystem, verwirklicht. Niemand, der sich in Zukunft mit den voreinzelsprachlichen Grundlagen der slav. und balt. Verbalsysteme wird beschäftigen wollen, kann Stang's Arbeit entbehren. Oswald Szemerényi.

Jacques Damourette et Édouard Pichon: *Des mots à la pensée.* Essai de grammaire de la langue française, 1911—1940; 6. köt. Bibliothèque du „français moderne“, Éditions d'Artrey; 744 l. 8-r.

Most került hozzánk el a francia nyelv legnagyobb leíró nyelvtanának, Damourette—Pichon nagy művének 6. kötete. Ez a csodálatos munkával és nagy anyagkészlettel megírt könyv megérdemli, hogy a magyar tudományosság is tudomást szerezzen róla, mert módszertani szempontból is nevezetes állomása a francia nyelvtudománynak és talán a magyar nyelv tudására is termékenyen hat majd a régóta tervezett leíró magyar nyelvtan megírásánál.

A szerzők nem hivatásos nyelvészek, hanem orvosok: a példatár nagyrésze a kórházi betegek és ápolószemélyzet nyelvéből került elő. Éppen ezért a szerzők, akik inkább a filozófia felől érkeztek el a nyelvészethez és akik ugyan jól ismerik a francia és indogermán nyelvészet irodalmát, mégis könnyen függetleníteni tudják magukat a szokásos terminológiától, hogy elgondolásukat következetesen keresztülvigyék.

Damourette—Pichonék ellen a legtöbb kifogás éppen e miatt hangzott el. Teljesen új terminus technikusokat honosítottak meg immár hat vasok kötetükben: számukra szűk volt a francia nyelvészek műnyelve. Így egyrészt kényelmes eszközök teremtettek saját finom logikai osztályozásaik számára, de egyúttal rendkívül megnehezítették művük használatát, mert az olvasónak előbb meg kell tanulnia a szerzők sajátos nyelvezetét.

Hadd idézzem példaképen a 6. kötet fejezeteiben szereplő fogalmakat és műszavakat.

Az egész kötet a *strument* tanulmányozására van szánva. Így nevezik a nem-rag és a nem-képző *taxiome*-okat, vagyis önálló módosító elemeket, melyek a névszók mondatbeli helyzetét meghatározzák.

Nagy fejezetben tárgyalják a szerzők a *factif strumental anaphorique*-csoportot, amit röviden igenlésnek és tagadásnak szokás nevezni. Erre a különösnek látszó műszóra pedig azért van szükség, mert a *non*, *oui* és *si*-mondat szembenáll a *factif verbal*-on alapuló ígés és a *factif nominal*-on alapuló névszós mondatlall.

A következő fejezet a *factif strumental épictique*-eké, vagyis a franciát jellemző *voici*, *voilà*-mondatszavaké. Aztán következik a *discordantiel* (ne) tanulmányozása, amit nyelvtanainkban féltagadás címen ismerünk.

Majd következik a *strument d'abornement*-ok két kategóriájának, a *forclusif* (pas, jamais) és *uniceptif* (que) fejezete.

A *substantif strumental personnel* műszó egyszerűen a *pronom personnel*-t van hivatva pótolni. Itt megkülönböztetik a *personne tenue*-t (*je, tu, il* stb.) a *personne étoffée*-től (*moi, elle* stb.). Majd következik az *article notoire* (défini) tárgyalása, még pedig annak *rectisomptif* (acc.), *assomptif* (dat.), *insomptif* (en le, és) és *désomptif* (*du, de la* stb.) alakjaival. A *strument démonstratif* után következnek a *nombants* (számnév) és származékainak, majd a *possessif* — itt megmarad a régi műszó! — és végül a *strument de quantité* fejezete, amit azelőtt *adverbe de quantité* néven ismert a grammatika.

A szerzők az első kötetben ismertették általános nyelvészeti elveiket, melyekhez a francia nyelv elemzése útján jutottak: őszintén figyelmeztettek arra, hogy rendszerük teljesen csupán a francia nyelvre illik, bár időnként a többi indogermán nyelvek analógiáit is idézik.

A *répartitoire* műszót kapják általában a szavak morfológiai kategóriái (nemek, személyek), ezeknek alosztályai a *physe*-ek, mint a hím- és nőnem, és a *phase*-ök ugyanannak a szónak a *physe*-ei (*petit, petite*). A prepozíciók segítségével alkotják a nomenck a *rayon*-jaikat, ami lényegesen szélesebb fogalom, mint a *casus*. És így tovább.

Ha mélyebbre tekintünk e rendszerezés alá, azt a szükségletet érezzük a szerzőknél, hogy a mai francia nyelv belső struktúrájához illesztett terminológia legyen a kezükben. Ez persze azzal a veszéllyel is jár, hogy lényegesen lazítja a kapcsolatot az általános nyelvtudomány fogalmaival és szemléletével.

Leíró nyelvtan-e ez? Damourette—Pichonék valóban a mai beszélt francia nyelvből merítik legtöbb, sok-sokezerre menő példájukat, de ugyanakkor a legrégibb nyelvemlékekig is visszanyúlnak és minden egyes esetben végigmennék az egész francia nyelvtörténeten. Ez persze azzal a veszéllyel is jár, hogy a régi nyelvszemlélet keveredik az újkorival. Határozottan téves az az elvük, hogy tagadják a tisztára grammatikai formai szerepet játszó elemek létezését és pl. „Il vient des enfants“ *il*-jében is

szemantikai tartalmat keresnek. Nyelvtanuk tulajdonképpen egy roppant arányú szemantikai leíró nyelvtan, mely azonban nem Brunot pszichológiai beosztását követi (*La pensée et la langue*), hanem a nyelvrendszerben rejlő logikai kategóriákat is kiemeli.

Persze a nyelv ismerői nem maradhatnak rideg logikusok. Damourrette—Pichon-ék legszebb lapjai, ahol bizonyos lelki jelenségek eddig észre nem vett szerepére mutatnak rá a nyelv életében. Elképesztően nagy adatárak még akkor is a francia nyelv legérdekesebb és a mai nyelv szempontjából egyedülálló mondatpéldatára marad, ha rendszerezésük nem talál is általános elfogadásra. Damourrette—Pichonék idézése nélkül ma már lehetetlen az újkori francia nyelv tanulmányozása s ezt ismerte fel a francia akadémia, mikor több nagy díjával segítette elő e hatalmas mű kiadását.

Eckhardt Sándor.

L'auteur de ce compte-rendu du sixième volume de l'immense ouvrage des deux grammairiens insiste sur la terminologie particulière qu'ils emploient au cours de leur analyse. Il conteste la justesse de leur point de vue en ce qui concerne l'interprétation sémantique de formes purement grammaticales (P. ex. dans l'emploi du pronom neutre dans „Il vient des enfants“).

A. Eckhardt.

Albert Dauzat: *Le génie de la langue française.* Ouvrage couronné par l'Académie Française. Payot, Paris, 1943. 359 l. 8°.

Mlle Droz-nak, Párizs egyetlen romanisztikai „szakületének“ legújabb árjegyzéke már „épuisé“-ként jelzi Dauzat-nak ezt a háborús évek alatt megjelent és a népszerűsége mindenkép méltó munkáját, amelyet ma már csak a Quartier Latin-től távoleső könyvkereskedésekben lehet olykor, szerencsés vételként megszerezni. E kelendőségen egyáltalában nem csodálkozunk: régóta nem jelent meg a francia nyelv belső létkérdéseiről élvezhetőbben megírt, közvetlenebb s a mellett minden megállapítása révén komolyabb értékű összefoglalás. Számunkra annál érdekesebb, mert végre a franciák is megszólaltak és állást foglaltak az utóbbi évek során német részről annyit feszegetett nyelvkarakterológiai kérdések tárgyában. Ha Wartburg „Évolution et structure“-jének megjelenésekor Mario Roques finom iróniával meg is jegyezhetette, hogy az „évolution“ benne van ugyan, de a „structure“ kissé hiányzik belőle, ezt a megállapítást most sokkal kevesebb joggal alkalmazhatná Dauzat munkájára, amely igen becsületes próbálkozás az irányban, hogy — a száraz nyelvtörténeti tényeken túl — végre a szellem titokzatos munkáját is megragadja, a milleit-i „tendance linguistique“-ek teremtő áradatában.

A mű hat nagy fejezetre oszlik: az első a hangrendszer („La Prononciation“) problémáival ismerteti meg, a második a szókészlet struktúráját tárja fel, a harmadik a nyelvtani rendszert mutatja be, a negyedik mondattani összefoglalás, az ötödik kitekintés a nyelvi eszközök esztétikai igényű hasznosítására („L'expression littéraire“), s végül a hatodik a szintézis betetőzése: „Le génie de la langue“.

Mindegyik fejezet sajátos érdekességét, az anyag ötletes elrendezésén kívül, a vizsgált nyelvi tények elevensége, életközelsége nyújtja. Dauzat a fejlődő, állandóan új meg új problémákkal viaskodó élő nyelv oly hivatott megfigyelője, hogy legjobb lapjain Damourrette és Pichon méltó versenytársának bizonyul — persze nem a lehetetlennél lehetetlenebb nyelvézeti műszavak gyártása terén. Dauzat azonban sok esetben nemcsak megfigyel, hanem egy-egy józan tanáccsal valósággal beleavatkozik a nyelv életébe: sohasem akadémikus, merev szemszögből ítél, hanem — nagy megértéssel a mindennapi élet egyre bonyolultabb követelményei iránt — sok mindent elfogad és valósággal szentesít, más tényeket viszont

még egyelőre igyekszik távortartani az irodalmi nyelv kijegecesedett formáitól. Mindebben Dauzat folyóiratának, a nyelvtisztasági harcban oly hasznosan résztvevő „Français Moderne“-nek, valamint az Office de la Langue Française-nek (v. ö. 123. l.) céltudatos törekvéseire ismerünk.

Dauzat hangtani felfogása igen szerencsés kompromisszum: alkalomadtán figyelembeveszi mind az eszközfonetika megállapításait,¹ mind a fonológiai eredményeket,² végeredményben pedig úgy írja le a mai francia hangrendszert, hogy analízisét a nyelvi tények iránt érdeklődő francia nem-szakember is tudja értékelni és, ha kell, korrigálni. Minden lapon gazdag egyéni megfigyelések: nem felesleges tudnunk, hogy Dauzat még ismert olyan párizsiakat, akik a *boeuf gras* szerkezetben nem ejtették a szóvégi *f*-et, s hogy viszont — a fokozottabb értelmesség kedvéért — olykor maga a szerző is mondott ilyen mondatot: „Non, vous n'avez pas d'oeufs“, a szóvégen tisztán kiejtett *f*-fel. Hasznos a számevek szóvégváltakozási rendszerébe végre beállítani a katonai vezénlységből ismert *une, deuss* alakot (23. l.), s nem árt hasznos megfigyelések és tanácsok formájában rendet teremteni a sokféle *r*-hang tömkelegében (37—9. l.). Még mindig mostoha sorsra vannak viszont kárhozthatva a francia palatalizált másalhangzók (pl. *l', r', m'*), amelyek ugyan valószínűleg csak bizonyos helyzetekhez kötött variánsok és nem fonémek, noha könnyű találni olyan szópárokat, mint *allez-alliez, aurons-aurions* stb. Kiváló a „liaison“ tárgyalása; hasznos lett volna azonban végre világos különbséget tenni az „alternance finale“ (amely szerint pl. a *deux* számnév $\emptyset \sim z$, sőt $\emptyset \sim z \sim s$ [l. fentebb] hangváltakozást mutat) s ezen, a szótest változandóságát tükröző alternance-nak mondatfonetikai használatát, a véghangzóknak a következő szóhoz való kötése, az igazi „liaison“ közt. Más szóval azt is mondhatnók, hogy a „liaison“ mindig egy virtuálisan meglévő „alternance“-nak pozitív, esetenkénti felhasználása. Dauzat egyébként ebben a nyelvszociológiai alagolyó fontos kérdésben is konciliáns: a mai nyelvtalálathoz képest nem követel túlsok akadémikus „liaison“-t. *Chaud et froid* esetében, mint helyesen állapítja meg (46. l.), valóban nincs már *šot* változat; tegyük azonban hozzá, hogy Damourette és Pichon tanúsága szerint (II, 35. l.) pl. a *chaud entousiasme* kifejezés egyetlen lehetséges ejtése (az ő átirásukban): *có : tā : tuzyàsm*, v. ö. *froid écrivain = frwátékrivē* (i. h.), *j'ai froi(d) taux pieds* (Martinon: Comment on prononce le français, 365. l.), stb.

Nincs módunkban részletesen rámutatni a többi fejezetek érdekességeire: ezért csak néhány különösen fontos részletre hívjuk fel a figyelmet. A szókinccs tárgyalásával kapcsolatban különösen fontos az eufemizmusról és az udvariassági kifejezésekről szóló fejezet (196 kk. l.). A „le français — langue abstraite“ [Brøndal] formulával szemben Dauzat végre kimondja a mindnyájunk által régtől érzett igazságot: „dans aucune classe de la société, le Français n'a renoncé à se servir d'expressions plus ou moins vertes“ (108. l.). Az alaktani részben elsősorú a genus bonyolult

¹ Utal pl. Marguerite Durand-nak nálunk jóformán ismeretlen könyvére: *Etude expérimentale sur la durée des consonnes parisiennes* (1936), v. ö. 13. l., 1. jegyzet.

² Olykor szinte megelőzi, előre sejteti a pontosabb fonológiai vizsgálódásokat: az *é, ie, ue* szóvégeknek az *é, i, u* szóvégtől való megkülönböztetéséről pl. így ír: „Quelques puristes la pratiquent encore... puand ils y prêtent attention, du moins le croient-ils, car il s'agit souvent d'une auto-suggestion provoquée par l'orthographe et qui ne correspond pas à la réalité de la prononciation“ (19. l.). Mindez már jelzi A. Martinet ugyanitt ismertető művének (La prononciation du français contemporain, Paris, 1945) idevágó megjegyzéseit (*roux-roue, bu-bue* stb.). Martinet szerint — Dél-Franciaországtól eltekintve — még a megfigyelt alanyok 30—40%-a tudatában van a többé-kevésbé pontos megkülönböztetésnek.

kérdésének tárgyalása (132 kk. l., a városneveknél a mássalhangzós végzet nem feltétlenül teszi himneművé a főnevet, hiszen pl. *Jérusalem* nőnemű maradt!). Érdekes kitekintést találunk itt az affektív nyelvben oly gyakori nem-cserékre is (pl. *ma cocotte* — kis gyermekhez, vagy *ma vieille* — régi férfiismerőshöz szólva! 224. l.). Az utóbbi jelenséggel kapcsolatban hasznos a német és a görög nyelv semleges diminutívumaira történő hivatkozás. Finom és szellemes az igeidők és időkorok tárgyalása: legfeljebb azt nem hisszük el, hogy „Le renard et la cigogne“ c. La Fontaine-mesében az abszolút értelemben használt „passé antérieur“ valóban közönséges „parfait“-t pótol.³ Rendkívül érdekes egy-egy nyelvjárási példa, amely az irodalmi tényekre is éles világot vet.⁴ A „passé défini“ pusztulásának nyomait Dauzat igen helyesen már a XVII. századi beszélt nyelvben megfigyeli: Mascarille Jodelet-val „passé indéfini“-ben beszél és csak akkor csap át az irodalmibb egyszerű multba, amikor „précieux“ szerepét kell eljátszania (180. l.). Rengeteg új példa illusztrálja a ritka, rendhagyó igealakok körüli bizonytalanságot: megannyi hasznos adalék a „grammaire des fautes“-hoz (v. ö. pl. 182. l.). Dauzat egyébként nemcsak példái terén merít a legmodernebb anyagból, de ugyanígy jár el a tudományos eredmények rendszerezésében is: az adverbiumokkal kapcsolatban pl. már megfelelő helyen tárgyalja a nemrég L. Foulet feldolgozta „l'autobus passe tous les combien?“-féle szerkezeteket is (205. l., v. ö. *Studies ... to Miss Pope*, 1939). Kissé rövid az *en(t)* adverbium tárgyalása; nem érthetünk egyet Dauzat-val abban sem, hogy az *on* általánosulását még mindig germán hatással magyarázza... (211. l.). Ugyancsak túlzott akkor, amikor a régebbi francia nyelvben túlnyomóan előretett melléknévi jelzőket — szórendi szempontból — szinte kizárólagosan germán mintára vezeti vissza (239. l.). E ponton helyesen utal Damourette és Pichon statisztikájára a melléknévi jelző helyének a XVII. század folyamán történt hirtelen megfordulására vonatkozólag (II, § 528), de persze azzal a kérdéssel adós marad, hogyan kell értelmeznünk például a Cid-ben az előretett jelzők meglepő fölnyét.⁵ Még csak azt említjük meg, hogy a birtokos szerkezetekkel kár volt egy kalap alá venni az ilyen állítólagos inverziókat: „De tout cela, rien n'est exact“. A viszonyzó itt még eredeti, lokális vonatkozásban, illetve képes helyhatározó formánsaként szerepel (*mindeből* stb.).

A nyelv irodalmi effektusairól szóló, igen tanulságos fejtegetéseket Montaigne-nek a francia nyelv kifejező erejéről alkotott véleménye nyitja meg (jellemző, hogy egy 1859-i sorbonne-i disszertáció alapján, úgy látszik, e kérdést azóta sem vették boncolóra újabb nyelvész-titikusok!). E fejezetben Dauzat kissé túlzottan ragaszkodik az irodalmi hagyomá-

³ A példa így hangzik: La cigogne au long bec n'en put attraper miette — Et le drôle eut lappé le tout en un moment (175. l.). Az időhatározókkal kapcsolatban használt „passé antérieur“ közismerten a hirtelen, váratlan gyorsaságú történés kifejezője. V. ö. Pierre Lotinál: „Là, en un clin d'oeil, avec une adresse consommée, les fées, sans mot dire, lui eurent enlevé ses mousselines enveloppantes“ (Les Désenchantés, 133. l.).

⁴ Itt csak egyet idézünk: „La paysanne de basse Auvergne, disait toujours, dans mon enfance, „je gardai mes vaches“ s'il s'agissait de la veille ou d'une journée antérieure, et „j'ai gardé mes vaches“, s'il s'agissait du jour présent“ (p. 174. l.).

⁵ Pl. Cid, III, 4: *déplorable vie, irréparable effet, ta funeste valeur, lente justice, rigoureux point de vue, la plus noire envie, une mourante vie* stb. Vajjon archaizmusok-e ezek, mint Lamartine-nál „le chant du nocturne pêcheur“ (id. Dauzat, 240. l.), avagy már a modern „épithète affective“ előfutárai? Egyébként maga ez az utóbbi terminus sem eléggé pontos: sokkal mélyebbre nyúl Meyer-Lübkenek itt nem idézett, de Damourette és Pichon által is elfogadott meghatározása, II. § 529.

nyokhoz: amit a regionalizmusok csekély használhatóságáról mond (294. l.), arra pl. Giono sikere erősen rácafolt. Egy-egy nézet enyhén régies volt-áért bőven kárpótol azonban a friss megfigyelések özöne: még a komplikációs jelentésváltozás irodalmi jelentőségét is az új idézetek egész sora érzékelteti (297—8. l.). Jó, bár szintén túlságosan hagyománytisztelő a versesztétikai összefoglalás: érdemes lett volna tüzetesebben rámutatni azokra a tényekre, melyek a francia versnek sajátos, más versrendszerekben alig vagy egyáltalában fel nem lelhető, specifikus sajátosságai...

A végső fejezetnek, amely a francia nyelv szelleméről szól, enyhén polémikus íze is van. Dauzat elismeri ugyan, hogy a francia nyelv tökéletesen tudja követni az elvont gondolkodás legfinomabb meandereit, de azért — ismét Brøndal egyoldalú szemléletével ellentétben — helyesen hangsúlyozza: „Le français, quand il le veut, sait être expressif et même impressif. Mots pittoresques, termes imagés, constructions émotives jaillissent dans la bouche du peuple comme sous la plume de l'écrivain“ (351. l.). E mondat adja a könyv végső kicsengését, s vajjon nem több-e ez, mint a francia „clarté“-nak egyoldalú, de már túlonúl hagyományossá szürkült, szinte tartalmatlan dicsérete?

Gáldi László.

*

„*Le Génie de la Langue Française*“ est sans contredit un des meilleurs ouvrages de l'infatigable A. Dauzat: il se distingue par la fraîcheur et l'étonnante richesse des observations inédites, par la largeur de la documentation et l'élégante légèreté de l'exposé. Grâce à ces qualités, l'ouvrage devient accessible non seulement aux nombreux amis du „*Français Moderne*“, mais à tous ceux qui s'intéressent à l'activité de l'„*Office de la Langue Française*“. Il n'est pas exagéré de dire que dans la synthèse de M. Dauzat, supérieure, à bien des égards, à celle de M. Wartburg (1934), on retrouve la structure même de la langue française, ainsi que les grandes tendances évolutives de ce magnifique véhicule de la pensée européenne. Le dernier chapitre marque une heureuse réaction à une interprétation trop étroite de la fameuse formule: „*Le français — langue abstraite*“ (V. Brøndal).

L. Gáldi.

Hilaire Van Daele: *Petit Dictionnaire de l'Ancien Français*. Paris, Garnier, é. n. 536 l. 8°.

Mind romanisztikai, mind francia nyelvészeti szempontból értékes segédeszköz Van Daelenak, a besançoni egyetem professzorának aránylag kisméretű, de igen szerencsés beosztású és tartalmú ófrancia szótára. A második világháború zivatara miatt csak most jutott el hozzánk, nem kétséges azonban, hogy rövidesen nélkülözhetetlen kézikönyveink közt fog helyet foglalni. Célja körülbelül az, hogy ófrancia szövegek kurrens olvasásánál pótolja a nehezen kezelhető nagy Godefroyt, illetve annak régen elfogyott Bonnard—Salmon-féle rövidített kivonatát (1901), hogy Tobler óriási arányú művéről ne is beszéljünk. Ezt a szerepet Van Daele szótára kétségtelenül jól fogja betölteni; persze nem szabad útmutatást kívánnunk tőle aránylag csekély jelentőségű mondattani finomságok dolgában is (az a viszonyzó különböző funkcióival kapcsolatban pl. nyoma sincs az ófr. *avoir a nom* szerkezetnek, v. ö. Eufemiens, si *out a nom* li padre, St. Alexis, 16. sor). Címszóanyaga mindenesetre oly ügyesen van összeállítva, hogy benne a kezdő is könnyen eligazodhatik, hiszen nemcsak a legközönségesebb ófr. alak, de néhány gyakoribb variáns is szerepel, legalább utalás formájában (*contree* mellett van *contrede* is, *espose* mellett *spose* stb.). Persze e téren nehéz lett volna tekintettel lenni még az ismertebb ófr. szövegek teljes szókincsére is; nem vethetjük tehát komolyan a szerző szemére, hogy pl. a germán eredetű *grain* 'triste, chagrin' melléknévről

(224. l.) nem említette a könnyen hozzáférhető *graine* nőnemű alakot (v. ö. or sui si *graine* que ne puis estre plus, St. Alexis, 110. sor). Valahol határt kellett szabni a származékok és az egészen ritka, különös képzések áradatának is; nem vehetjük rossz néven, hogy nem találjuk meg szótárunkban *mire*, *mirement*, *mireor*, *mírer* társaságában (300. l.) az Aucassin et Nicolette-ből ismert *panturee a miramie* fordulatot.¹ Hiányzanak természetesen olyan származékok is, mint *villantise* (v. ö. Perceforest, 79. sor, Bartsch, Chrest.¹⁴ 308. l.), a meglévő *vaillandie*, *vaillantie* stb. mellett (514. l.).

Komoly józanságról tesznek tanúságot az etimológiai megjegyzések is: *biais* etymonja végre már nem ἐπικάριος, mint nemrégén Wartburgnál is (Evolution et structure de la langue française, Leipzig, 1934, 11. l.), hanem sokkal valószínűbben *bifasius* (v. ö. διφάσιος, 55. l.). Ritkák az olyan elnézések, mint pl. *cort* 'cour' esetében, ahol a megadott *curtu* etymon helyett (93. l.) természetesen a franciaországi latinságban is sokszor előforduló *curtis*, *cortis* olvasandó (v. ö. Dauzat, Dict. étym. 213. l.). Elfogadhatatlan — ismét a szöveg miatt — a *trons* 'tronçon, morceau, éclat' < **truncio* származtatás is (508. l.): inkább egyszerű „substantif postverbal“-ra kell gondolnunk, a *troncir* 'couper' ige alapján. Érdekes, hogy *trouver* esetében szerzőnk elfogadja a ma már mind általánosabb *tropare* (v. ö. görög τροπος) származtatást, de ennek ellenére sem minősíti e kifejezést a retorikai *tropus*-okra utaló tudós szónak, hanem a görög τροπος-nak 'tour' jelentéséből kiindulva, az eredeti jelentést 'tourner en cherchant'-nak véli, amelyből olyan metaforikus fejlődéssel keletkezett azután 'trouver = finden', mint aminőt *cerchier* < *circare* 'tourner en rond' (vagy tegyük hozzá: a m. *keres*, *köröz*) esetében figyelhetünk meg. Nem lenne azonban érdemes az ilyen ötleteket először tanulmány formájában részletesen megindokolni és csak azután elrejtteni egy alapjában véve nem is szövegre hivatott kis szótár megjegyzései közé? Gáldi László.

Ce petit, mais très utile et commode dictionnaire de l'ancien français, dû à M. Van Daele, doyen honoraire de l'université de Besançon, est destiné à remplacer avec succès l'abrégé, depuis longtemps épuisé, de l'oeuvre monumentale de Godefroy. Le choix des mots-titres fait preuve d'une rare prudence; quelques étymologies (cour) sont à retoucher, d'autres (trouver) mériteraient d'être motivés d'une manière plus détaillée.

Ladislás Gáldi.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

a) Jegyzőkönyv

a Budapesti Philológiai Társaság 1946. évi május hó 29-én tartott LXX. rendes közgyűléséről.

Elnök: dr. Huszti József.

Jegyző: dr. Györkösy Alajos.

Jelen vannak: Alszeghy Zsolt, Antal Imre, Bakács István, Balassa László, Balázs János, Bárczi Géza, Baumgarten Sándor, Bencze István, Bokros Béla, Brisits Frigyes, Csapláros István, Dályai Margit, Dercsényi Móric, Dragos Károly, Esztergomy Ferenc, Finály Gábor, Fludorovits Jolán, Förster Aurél, Gábel Asztrik, Gál István, Gáldi László, Genthon

¹ L. róla M. Roques kiadásában (1929), 84. l.

Mária, Geréb László, Gruber Miklós, Gyóni Mátyás, Hajnal István, Happ József, Harmatta János, Hegedüs Zoltán, Horváth János, ifj. Horváth János, Jausz Béla, Kalmár Simon, Kápolnay Lajos, Kárpáti Győző, Kenéz Ernő, Kenyeres Imre, Kerényi Károlyné, Király Rudolf, Kniezsa István, Kovács Gyula, Kozocsa Sándor, Lakatos László, Lám Frigyes, Láng Nándor, Lelkes István, Madzsar Imre, Marczis Vilmos, Mészöly Gedeon, Moholiné Ernuszt Hanna, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Moravék Endre, Nagy Ferenc, Nagy Lajos, Nedeczey Jenő, Nemes Tivadar, Németh Gyula, Németh Sándor, Oroszlán Zoltán, Országh László, Pápay István, Papp János, Papp Márta, Pázmán József, Petrich Béla, Pongrácz Alajos, Prohászka Lajos, Réz Henrik, Sági István, Salamon Károly, Schwartz Elemér, Semjén Gyula, Simonyi Dezső, Staud Géza, Szabó Mihály, Szabolcsi S. Miklós, Szádeczky-Kardoss Samu, Szegő Albert, Szcmerényi Oszvald, Szögi Ferenc, Szövérfy József, Tamás Lajos, Tomasz Jenő, Turóczi-Trostler József, Varjas Béla, Vayer Lajos, Vékey Károly, Wagner József, Waldapfel József, Zibolen Endre, Zombory János, Zsirai Miklós.

1. Az *elnök* visszaemlékezve a Társaság 25 évvel ezelőtti helyzetére s az akkori válságos viszonyokra, reményét fejezi ki, hogy a Társaság mai helyzetében is meg fog felelni hivatásának s megnyitja a közgyűlést. Megállapítja, hogy a közgyűlés összehívása az alapszabályok rendelkezéseinek megfelelően történt s a megjelent szavazatra jogosult tagok számánál fogva a közgyűlés határozatképes. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri *Gyóni Mátyás* és *Waldapfel József* választmányi tagokat.

2. *Németh Gyula* megtartja „Balassi Bálint és a török költészet“ című előadását. Az *elnök* a közgyűlés nevében köszönetet mond az előadónak.

3. *Györkösy Alajos* felolvassa titkári jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetet mond a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémianak támogatásáért, a szerkesztőknek önzetlen fáradozásukért s a titkárnak működéséért.

4. *Lelkes István* pénztáros bemutatja a számvizsgáló-bizottság jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetét fejezi ki a pénztárosnak buggó működéséért s neki a felmentést megadja. Költségvetést a jelen körülmények között, míg a pénzügyi helyzet meg nem szilárdul, előirányozni nem lehetséges. A közgyűlés ezt is tudomásul veszi.

5. Az *elnök* elrendeli a szavazást a számvizsgáló-bizottság és a választmány megújítására s a szavazatok összegyűjtésére *Gábrriel Asztrik* és *Semjén Gyula* tagokat kéri fel. A szavazás idejére a közgyűlést felüggeszti.

6. Az *elnök* újból megnyitja a közgyűlést s felkéri *Gábrriel Asztrikot*, tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés szerint beadott összesen 29 szavazat. Valamennyi a közzétett szavazólapon felsorolt jelöltekre esett, kivéve, hogy *Angyal Endrére* és *Baumgarten Sándorra* csak 28 szavazat esett. A szavazás eredményét az *elnök* kihirdeti. A választmány tagjai az 1946. évre a következők lettek: *Alföldi András*, *Alszegey Zsolt*, *Angyal Endre*, *Bárczi Géza*, *Baumgarten Sándor*, *Birkás Géza*, *Borzsák István*, *Császár Ernő*, *Gábrriel Asztrik*, *Gáldi László*, *Gulyás József*, *Gyóni Mátyás*, *György Lajos*, *Hankiss János*, ifj. *Horváth János*, *Kardos Tibor*, *Karsai Géza*, *Koltav-Kastner Jenő*, *Kövendi Dénes*, *Lám Frigyes*, *Marót Károly*, *Mészáros Éde*, *Molnos Lipót*, *Moravcsik Gyula*, *Nagy Ferenc*, *Országh László*, *Péter Gyula*, *Pukánszky Béla*, *Pukánszkyéné Kádár Jolán*, *Rados Tamás*, *Schwartz Elemér*, *Staud Géza*, *Szabó Árpád*, *Szabó Miklós*, *Szemerényi Oszvald*, *Szidarovszky János*, *Szinnyei Ferenc*, *Tamás Lajos*, *Tas Tivadar*, *Tomasz Jenő*, *Turóczi-Trostler József*, *Vayer Lajos*, *Waldapfel József*, *Zolnai Béla*, *Zsigmond Ferenc*. A számvizsgáló-bizottság tagjaivá a közgyűlés *Antal Imrét*, *Papp Jánost* és *Wagner Józsefet* választotta meg.

7. Az *elnök* üdvözlí a megválasztottakat s köszönetet mondva a megjelenteknek nagy számban való részvételükért és meleg érdeklődésükért, a közgyűlést bezárja.

K. m. f.

Dr. Huszti József s. k., elnök. *Dr. Györkösy Alajos* s. k., I. titkár.
Hitelesítik: *Dr. Gyóni Masyás* s. k., *Dr. Waldapfel József* s. k.

b) Jegyzőkönyv

a Budapesti Philologiai Társaság 1947. évi február hó 19-ére hirdetett LXXI. évi rendes közgyűléséről.

Elnök: *dr. Huszti József*.

Jegyző: *dr. Györkösy Alajos*.

Jelen vannak: ifj. Horváth János, Kubinyi Mária Krisztina, Nedeczey Jenő, Pápay István, Péter Gyula, Semjén Gyula, Waldapfel Imre.

1. Az *elnök* megnyitja a közgyűlést. Megállapítja, hogy mivel a tagok nem jelentek meg az alapszabály megkövetelte számban, a közgyűlés határozatképtelen.

2. Bejelenti, hogy a közgyűlés megtartásának legközelebbi napja 1947. évi február hó 26-a s az a megjelentek számára való tekintet nélkül lesz határozatképes.

3. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Nedeczey Jenő és Péter Gyula tagokat s megköszönve a megjelentek fáradságát, az ülést bezárja.

K. m. f.

Dr. Huszti József s. k., elnök. *Dr. Györkösy Alajos* s. k., jegyző.
Hitelesítik: *Nedeczey Jenő* s. k., *Péter Gyula* s. k.

c) Jegyzőkönyv

a Budapesti Philologiai Társaság 1947. évi február hó 26-án tartott LXXI. évi rendes közgyűléséről.

Elnök: *dr. Huszti József*.

Jegyző: *dr. Györkösy Alajos*.

Jelen vannak: Alföldi András, Antal Imre, Babnigné Finály Ilona, Dobrovits Aladár, Eckhardt Sándor, Finály Gábor, Förster Aurél, Gerézdí Rabán, Horváth János, Kovács Gyula, Kubinyi Mária Krisztina, Láng Nándor, Makay Gusztáv, Marót Károly, Moholiné Ernuszt Hanna, Moravcsik Gyula, Mészöly Gedeon, Nagy Ferenc, Nedeczey Jenő, Oroszlán Zoltán, Papp János, Pauka Tibor, Péter Gyula, Schwartz Elemér, Semjén Gyula, Szabolcsi Miklós, Szemerényi Oszvald, Vermes Stefánia, Wagner József, Waldapfel Imre, Waldapfel József.

1. Az *elnök* felkéri az I. titkárt, olvassa fel az 1947. évi február 19-ére hirdetett LXXI. rendes közgyűlésről felvett jegyzőkönyvet. Minthogy az akkori közgyűlés a megjelentek csekély száma miatt határozatképtelen volt, kijelenti, hogy ez a mai ülés a megjelentek számára való tekintet nélkül határozatképes.

2. Az *elnök* megnyitójában megemlékezik annak a nemzedéknek az áldozatvállalásáról, amely mind a két világháborút öntudatosan átvészelte. S bár a tudományos kutatás nem rendelkezik a létét biztosító külső és belső feltételek maradéktalan teljesítésével, mégis egyes reményt keltő jelenségek alapján bízik a Társaság további sikeres működésében s megnyitja a közgyűlést. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri *Marót Károly* és *Moravcsik Gyula* választmányi tagokat.

3. *Förster Aurél* megtartja „A Roma quadrata kérdéséhez” című előadását. Az *elnök* a közgyűlés nevében meleg köszönetet mond az előadónak.

4. *Györkösy Alajos* felolvassa titkári jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi s köszönetet mond a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Latin Filológiai Intézet igazgatójának, valamint az I. titkárnak.

5. *Wagner József* előterjeszti a számvizsgáló-bizottság jelentését. Az 1946. évről szóló kimutatás szerint az összes bevétel 440 forint és 1 millió adópengő, az összes kiadás 410 forint 14 fillér és 1 millió adópengő. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetét fejezi ki a pénztári teendők ellátásával megbízott I. titkárnak buzgó működéséért s neki a felmentést megadja.

Előterjeszti az 1947. évi költségvetés-előirányzatot, amely 6600 forint bevételt és 11.730 forint kiadást irányoz elő. A mutatkozó hiányt a Magyar Tudományos Akadémia éveken át elmaradt segélyéből s az előfizetések számának megnövekedéséből reméli az előirányzat fedezni. A közgyűlés a költségvetést elfogadja.

6. Az I. titkár előterjeszti a választmány javaslatának következő szövegét: „Tisztelt Közgyűlés! A Budapesti Philológiai Társaság tiszteleti tagjának ajánljuk *dr. Finály Gábor* nyug. tankerületi főigazgatót, Társaságunknak több mint egy évtizeden át volt alelnökét, a jeles Pannónia- és Dacia-kutatót, aki előrehaladott korában is töretlen erővel dolgozik a magyarországi latin helynevek gyűjteményén. Társaságunk önmagát tisztelettel meg, ha személyének ezzel a kiemelésével még szorosabban kapcsolja őt magához“. A közgyűlés egyhangú lelkesedéssel tiszteleti tagnak választja meg *Finály Gábort*, amit a megválasztott meleg szavakkal köszön meg.

7. Az elnök elrendeli a szavazást a tisztikar, a számvizsgáló-bizottság és a választmány megválasztására. A szavazatok összegyűjtésére *Gyóni Mátyás* és *Papp János* választmányi tagokat kéri fel s a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

8. Az elnök újból megnyitja a közgyűlést s felkéri *Papp Jánost*, tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés szerint beadott összesen 31 szavazólap, amelyből 14 változatlan, 17 változtatásokat tartalmaz. Az elnök kihirdeti az eredményt. A tisztikar tagjai az 1947—49. évre a következők: *elnök*: Huszti József, *alelnökök*: Eckhardt Sándor és Marót Károly, *I. titkár*: Györkösy Alajos, *II. titkár*: Semjén Gyula, *pénztáros*: Nagy Ferenc, *ellenőr*: Nedeczey Jenő; a *számvizsgáló-bizottság* tagjai 1947-ben: Antal Imre, Papp János, Wagner József; a *választmány* tagjai 1947-re: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Bárczi Géza, Bariska Mihály, Baumgarten Sándor, Borzsák István, Brisits Frigyes, Császár Ernő, Dercsényi Móric, Dobrovits Aladár, Fábián István, Fischer Endre, Gábrriel Asztrik, Gál István, Gáldi László, Gerézy Rabán, Gulyás József, Gyóni Mátyás, Győry János, Hajnal István, Hankiss János, Harmatta János, Horváth János, ifj. Horváth János, Kardos Tibor, Karsai Géza, Kniezsa István, Koltay-Kastner Jenő, Kozocsa Sándor, Kövendi Dénes, Lelkes István, Mészáros Ede, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Németh Gyula, Oroszlán Zoltán, Ország László, Péter Gyula, Pukánszky Béla, Rados Tamás, Révai József, Scheitz Emil, Schwartz Elemér, Sötér István, Staud Géza, Szabó Árpád, Szabó Mihály, Szabó Miklós, Szegő Albert, Szemerényi Oszvald, Szidarovszky János, Tamás Lajos, Tomasz Jenő, Turóczi-Trostler József, Varjas Béla, Vayer Lajos, Waldapfel Imre, Waldapfel József, Zolnai Béla, Zsirai Miklós.

9. Az elnök kijelenti, hogy más indítvány nem érkezett a választmányhoz, köszönetet mond a megjelenteknek és a közgyűlést bezárja.

K. m. f.

Dr. Huszti József s. k., elnök. *Dr. Györkösy Alajos* s. k., I. titkár.
Hitelesítik: *Dr. Marót Károly* s. k., *Dr. Moravcsik Gyula* s. k.

A kiadásért felelős: Huszti József.

	Oldal
Sárosi Bálint: Jegyzet Szkhárosi Horváth egyik versszakához	114
Gáldi László: Lucifer és Luceafăr	115
Lucifer et Luceafăr	120

HAZAI IRODALOM.

Sophokles: <i>Oidipus király. Oidipus Kolonosban.</i> Fordította és bevezette: Babits Mihály. (A Parthenon Kétnyelvű Klasszikusai.) (Kubinyi Mária Krisztina)	121
Prohászka Lajos: A platonista Cicero. (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. V. k. 11. sz.) (Györkösy Alajos) ..	127
Láng Nándor: Egy pannóniai feliratról. Az ábécés feliratok értelmezése. (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXVI. k. 7. sz.) (Marót Károly)	128
Marót Károly: <i>Amicitia.</i> (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Tom. XIII. fasc. I.) (Klaniczay Tibor)	130
Sőtér István: Magyar-francia kapcsolatok. (Semjén Gyula)	132
Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1—V. kötet. (Pásztor Lajos)	134

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé. Nouvelle Série No. 1—2. (Moravcsik Gyula)	137
Eranos Rudbergianus. (Marót Károly)	138
Thomas Whittemore: The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul. Third preliminary Report. Work done in 1935—1938. The Imperial Portraits of the South Gallery. (Moravcsik Gyula)	140
Византийский Сборник, под редакцией Проф. М. В. Левченко (Moravcsik Gyula)	145
Chr. S. Stang: Das Slavische und Baltische Verbum. (Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse 1942. No. 1.) (Szemerényi Oszvald)	147
Jacques Damourette et Edouard Pichon: Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française. 1911—1940. 6. köt. (Eckhardt Sándor)	151
Albert Dauzat: Le génie de la langue française. (Gáldi László)	153
Hilaire Van Daele: Petit Dictionnaire de l'Ancien Français. (Gáldi László)	156
Társasági ügyek	157

